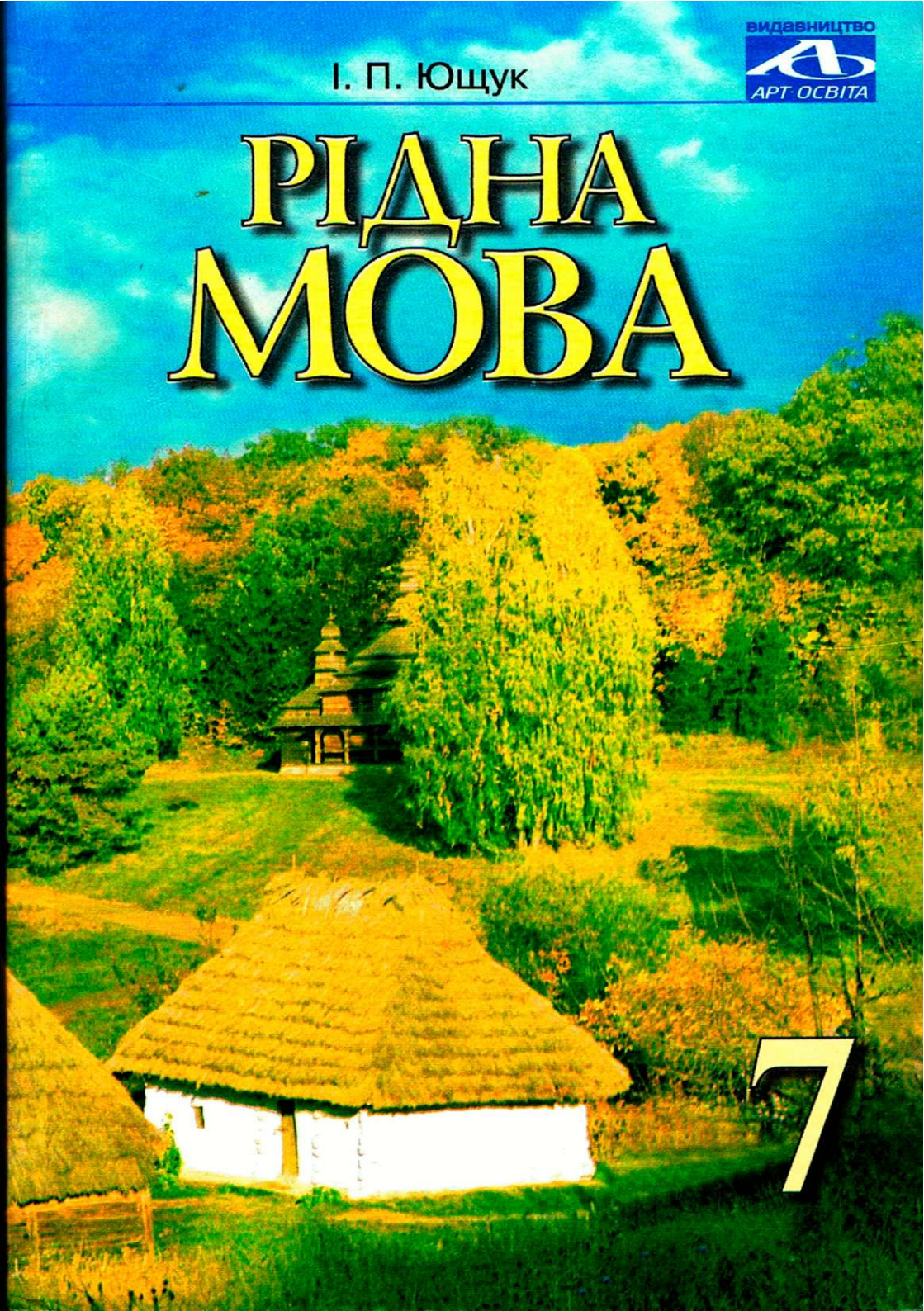
І. П. Ющук

видавництво
АРТ-ОСВІТА

РІДНА МОВА

7

ББК 81.2УКР—922
Ю99

Затверджено Міністерством освіти і науки України
(Лист Міністерства освіти України № 1/11—2540
від 10.06.03)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

На обкладинці використано фото *К. А. Сервецького*
з експозиції Музею народної архітектури
та побуту України (с. Пирогів).

Ющук І. П.
Ю 99 Рідна мова: Підруч. для 7 кл.— К.: Арт-Освіта, 2004.— 288 с.
ISBN 966-8673-02-6.

ББК 81.2УКР—922

ISBN 966-8673-02-6

© І. П. Ющук, 2004
© Видавництво «Арт-Освіта»,
художнє оформлення, 2004

ВСТУП

§1 *Етапи історії української мови*

Українська мова — одна з найдавніших мов світу.

На думку деяких сучасних дослідників, її розвиток почався щонайменше три тисячі років тому.

У цьому легко переконатися, якщо зіставити її з прадавньою латинською мовою. Причому, чим давніша латинь, тим більше в ній спільних з українською мовою рис. Так, у латинській мові на початку було вісім відмінків (пізніше їх залишилося шість) — і всі такі, як і в українській, тільки місцевих два. Латиняни, як і ми, вживали кличний відмінок: *Brute — Бруте, Paule — Павле;* у багатьох випадках так само творили форми множини іменників: *muri — мури, numeri — номери, maria — моря, grana — зерна;* часом подібно відмінювали прикметники: *nova — нова, novi — нові, novis — нових;* уживали такі самі форми займенників: *tu — ти, tibi — тобі, sibi — собі, nos — нас, vos — вас, mea — моя, tua — твоя;* майже однаково змінювали дієслова за особами: *sedeo — сиджу, sedes — сидиш, sedet — сидить, sedemus — сидимо, sedetis — сидите, sedent — сидять.* Це свідчить про те, що українська й латинська мови походять від якоїсь однієї ще давнішої мови. А латинській мові, як відомо, близько трьох тисяч років. Отже, й українській має бути не менше.

За той час нашим предкам довелося пережити не одну навалу чужинців. У III — IV ст. вони змушені були вести тривалу боротьбу проти готів, які оселилися на півдні України. З 375 р. Україною від Дону до Дунаю заволоділи гуни. У VI — VIII ст. тут панували тюркомовні авари, або обри, як їх називає наш літопис. Пізніше сюди приходили хозари, угри, печеніги. Усі ці народи розмовляли різними мовами, і кожен з них так чи інакше впливав на мову наших предків, від чого вона зазнавала певних змін. Але нікому з них не вдалося знищити її. І вже за часів Київської Русі українська мова поширилася від Закарпаття до Дону, від Прип'яті до Причорномор'я. Нею

тоді розмовляли навіть у Великому Новгороді та на землях сучасної Білорусі.

Коли 988 р. в Україні було прийнято християнство, князі, бояри, дружинники, духовенство, щоб відрізнятися від простого люду, перейшли на церковнослов'янську (староболгарську) мову, якою були написані богослужбові книги. Нею вони спілкувалися між собою, писали закони, літописи, житія святих, інші твори, нею навчали своїх дітей. Але прості люди й далі розмовляли українською мовою, складали нею пісні, думи, казки, легенди.

Загарбання України Польщею в XIV ст., більш як трьохсотлітнє московське поневолення — усе це перешкоджало вживанню української мови. Польща посилено насаджувала в Україні польську мову, Москва — російську. І все-таки українська мова вижила, незважаючи на всі навали й лихоліття, поволі прокладаючи собі шлях у писемну літературу.

Елементи народної української мови пробиваються крізь церковнослов'янську мову в «Повісті врем'яних літ», «Руській правді», «Слові о полку Ігоревім», в інших давньоукраїнських творах. Вона виразно виступає в українських ділових документах (грамотах) XIV—XV ст., у Литовських статутах XVI ст., у Пересопницькій Євангелії (1556 — 1561 рр.) і ще більше відчувається в козацьких літописах XVII—XVIII ст. З кінця XVI ст. з'являються словники української мови.

Уперше народну українську мову, таку, якою розмовляв простий народ, починають уживати в інтермедіях (невеликих п'єсах комедійного характеру) з початку XVII ст. (1619 р.). Нею наприкінці XVIII — на початку XIX ст. пише свої славнозвісні твори — поему «Енеїда» й п'єсу «Наталка Полтавка» — Іван Котляревський.

Найвагоміший внесок для утвердження української мови як літературної зробив великий поет і пророк України Тарас Шевченко.

Українська мова — одна з найрозвиненіших і найбагатших мов світу. Нею написано й перекладено тисячі чудових художніх творів та наукових праць. Вона, нарешті, стає мовою незалежної держави України. І ми маємо любити й вивчати її, щоб духовно самозбагачуватися через неї, набиратися розуму й мудрості і самим творити нею не знані ще досі духовні скарби.

Вправи

1. І. Прочитайте уважно висловлювання про рідну мову й Батьківщину. Зверніть увагу на слова й звороти, які добирають автори, щоб якнайточніше передати свої думки.

1. Свою Україну любіть, любіть її... Во врем'я люте, в остатню тяжкую минуту за неї Господа моліть. (*Т. Шевченко.*) 2. Любов до Батьківщини неможлива без любові до рідного слова. Тільки той може осягти своїм розумом і серцем красу, велич і могутність Батьківщини, хто збагнув відтінки і пахощі рідного слова, хто дорожить ним, як честю рідної матері, як колискою, як добрим ім'ям своєї родини. (*В. Сухомлинський.*) 3. Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка його духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давне життя, і свої сподіванки, досвід, почування. (*Панас Мирний.*) 4. Українська мова в багатстві, витонченості й гнучкості форм не поступається ані жодній із сучасних літературних мов слов'янства і не бідна аж ніяк на поняття, аби нею заважко було перекладати глибину філософських думок і змальовувати високохудожні образи. Це не мова простолюду тільки, як твердять московські невігласи, а мова цілої нації, політичне майбутнє якої іще попереду, але чиє місце на право самостійного розвитку в ряду цивілізованих народів уже завойоване й не може бути зайняте ніким іншим. (*М. Драгоманов.*) 5. Не можна ходити по рідній землі, не чаруючись виплеканою народом у віках рідною мовою. В народу немає скарбу більшого, як його мова. (*Ю. Мушкетик.*)

II. Підготуйтеся до усної розповіді на тему «Рідна Батьківщина й рідна мова — найдорожчі в світі».

2. Прочитайте уривок з вірша й поясніть, якою уявляється поетові рідна мова.

Як гул століть, як шум віків,
Як бурі подих — рідна мова,
Вишневих ніжність пелюстків,
Сурма походу світанкова,
Неволі стогін, волі спів,
Життя духовного основа.
(М. Рильський.)

3. Прочитайте українську народну пісню й поясніть, з чого видно, що її складено ще до прийняття християнства.

Гей, око Лада, Леле Ладове,
Гей, око Ладове, ніч пропадає,
Бо око Лада з води виходить,
Ладове свято нам приносить.
Гей, Ладо! А ти, Перуне,
Отче над Ладом, гей, Перуне,
Дай дочекати Ладі Купала.

4. Прочитайте уривок і підготуйте усну відповідь на запитання, що значить для людини рідна мова.

Потроху вона одначе звикла обідати, як і всі. Потроху й до одежі Наталя звикла.

Але ніяк не могла звикнути до панської мови. Вона її дуже погано розуміла. Їй казано надіти іншу «юпку», а вона не розбирала, що це говориться про спідницю, і вдягала пальто — ту юпку, що зверху вдягають; її посилано в «чулан», а вона йшла навмання в якусь хату, бо не знала, що воно і де воно той «чулан»; їй велено вчитися «прилежно», а вона ніяк не могла зрозуміти — навіщо це, як вчишся, треба лежати... Дома вона все розуміла, дотепна була розмовляти, знала безліч казок та пісень. Ніхто з її по́друг сільських краще від неї не вмів співати, а казки оповідаючи, вона голосом силкувалася вдавати тих звірів чи людей, про яких казала. А тут... тут вона була нерозумна, бо ніяк не розуміла слів, «що в книзі пописано»... (*Б. Грінченко. «Дзвоник».*)

5. І. Прочитайте уривок і дайте відповідь: у чому проявляються могутність і необмежені можливості української мови?

Нещасна, неправдива людина, що добровільно й легко зрікається рідної мови; щаслива, праведна людина, що в радості й горі будує слово своєї землі. Нещасні, прокляті батько й мати, що сплоджують перевертнів; щасливий, непереможний народ, що породжує своїх захисників і оборонців.

«Ну що б, здавалося, слова...— чуємо з малих літ тихе запитання довіри, здобуте з найбільших глибин.— Слова та голос — більш нічого! А серце б'ється-ожива, як їх почує!..»

У відповідь — кредо**: «Вогонь в одежі слова» — твердо, як з-під ковальського молота.

І, як руків'я двосічного меча, поєднання довіри й кредо: «Слово, моя ти єдиная зброє, ми не повинні загинуть обоє».

Слово — проводир народу... Допоки в народу залишається його мова, його серце, «воно знову оживає і сміється знову»: народ внутрішньо не підкорений, вільний і здатний на боротьбу. Перемога над ним ще не перемога... (*Б. Харчук. «Слово і народ».*)

II. З'ясуйте, яким видатним українським поетам належать наведені в цьому уривку вислови.

III. Перекажіть уривок своїми словами, переказ запишіть.

6. Запам'ятайте крилаті вислови та їхніх авторів.

1. Не осоромимо землі Руської (ці слова належать великому київському князеві Святославові; а Руссю, землею Руською називалася колись Україна). 2. У рідним краю навіть дим солодкий і коханий (ці слова сказала Леся Українка, їдучи в Італію). 3. Свою Україну любіть (так заповідав великий Тарас Шевченко; ці ж слова пізніше повторив Володимир Сосюра: «Всім серцем любіть Україну свою,— і вічні ми будемо з нею!»).

** Значення слів, позначених двома зірочками, розкриваються в кінці підручника у тлумачному словнику.

§2 *Лексика*

Запитання

1. Що таке лексика? Що називається лексичним значенням слова? Як називаються ті словники, у яких розкривається лексичне значення слів? Які слова однозначні, а які — багатозначні? Що означають слова в прямому значенні, а що — в переносному? Які слова називаються омонімами? Які — антонімами? Що таке синоніми? Для чого в мові потрібні синоніми? Як треба користуватися синонімами?

2. Які бувають слова за походженням? Чи відрізняються чимось запозичені слова від незапозичених? Які бувають слова за вживанням? Які слова називаються неологізмами, а які — архаїзмами? Які словосполучення називаються стійкими? Яка різниця між термінологічними, офіційно-діловими й фразеологічними стійкими словосполученнями? Що таке крилаті вислови? Які словники української мови ви знаєте?

Вправи

1. У подані прислів'я вставте пропущені підмети. Поясніть, як ви їх добирали.

1. Для того ... кліщі держить, щоб у руки не пекло. 2. Кожний ... на свій млин воду жене. 3. Добрий ... овець стриже, але шкури не здирає. 4. Без копила і ... чоботи не зробить. 5. Він і швець, і жнець, і на дуду ... . 6. На всі руки ... . 7. ... ховається від роботи, як собака від мух.

Слова для вставок: грець, коваль, ледар, майстер, мельник, пастух, швець.

2*. До поданих слів так доберіть із дужок слова, щоб утворилися словосполучення.

---

* До вправ, позначених зірочкою, в кінці підручника дано відповіді.

1. Робочий, робітничий (гуртожиток, одяг). 2. Об'єм, обсяг (циліндра, робіт). 3. Рахувати, вважати (можливим, гроші). 4. Крóїти, краяти (хліб, тканину). 5. Розкачувати, розкочувати (кóлесо, тісто). 6. Власник, володар (кубка, будинку). 7. Здатний, здібний (на подвиг, до наук).

3. Прочитайте речення й поясніть, яких різних значень набуває в них слово *добрий*.

1. Жито було справді добре: колоски товсті, довгі. (*Панас Мирний.*) 2. Він був добрий стельмах, робив панам і селянам вози, борони, плуги та рала. (*І. Нечуй-Левицький.*) 3. Усе віщувало добру днину. (*С. Скляренко.*) 4. Лице його освітила добра усмішка, і тепло спалахнули очі. (*М. Коцюбинський.*) 5. Кавун — чоловік добрий, та зате Кавуниха дуже лиха. (*І. Нечуй-Левицький.*) 6. Треба слухати доброї ради. 7. Проминуло доброї півгодини. (*М. Коцюбинський.*)

4. І. До поданих іншомовних слів доберіть синоніми й запишіть їх у колонку в тому самому порядку.

Момент, педагог, ароматний, гравій, алфавіт, лозунг, горизонт, пілот, контур, гігант, актор.

С и н о н і м и : абетка, артист, велетень, гасло, духмяний, льотчик, мить, обрис, обрій, рінь, учитель.

II. З перших букв дібраних синонімів повинен скластися фразеологізм. Запишіть його.

5. Прочитайте уривок. Знайдіть фразеологізм і поясніть його значення.

Щоп'ятниці бував у нашому селі базар. Несуть мама продавати молоко, прошуся і я з ними.

— Що ти будеш там робити,— кажуть мені мама,— витрішки продавати?

— А мені що б не продавати — все одно, аби взяли.

— Добре,— кажу,— буду продавати витрішки.

Тато засміялись, кажуть до мами:

— Хай іде, буде гладишóк дивитися, щоб часом не вкрав який біс.

Пішли.

По дорозі я все сіпаю маму за полу та розпитую про ті витрішки.

Мама вже й говорити не хочуть про них, а я все допитуюсь.

Набридло мамі слухати мене, вони й кажуть:

— Прийдеш на базар, витріщиш очі — ото й будуть витрішки. *(С. Васильченко. «Витрішки».)*

6. Прочитайте уривок і поясніть, у чому тут проявилося лексичне багатство української мови.

Золота осінь. Мідним листям заквітчана, спілими яблуками закосичена, червоним верховіттям вінчана, сивим павутинням залентчена**, отавою замаєна, стернями обперезана, цвіркунами обспівана.

Линуло листя з лип, кленів, дубів, осик, вільх, ясенів, буків, яворів, тополь, грабів, осокорів, в'язів, вересів, каштанів, берестів. Линуло жовте, солом'яне, помаранчеве, рожеве, мосяжне, бронзове, червоне, руде, малинове, криваве, пурпурове, фіалкове, гниле, синє, чорне, сиве, срібне. Водограї барв, струмені кольорів, потоки яскравих плям і ніжних півтонів, оргія ядерних, гострих мазків і тонких начерків. Густа, сита, тепла олія** і тендітні, легенькі пастелі**. Тисячобарвна пісня осені. Спіла пісня життя. (*Б.-І. Антонич. «На другому березі».*)

7. Прочитайте, з'ясуйте значення невідомих чи не зовсім відомих вам слів. Текст перекажіть усно.

Держава у своїй діяльності керується певними законами. І найвищий з її законів — Конституція. У Конституції визначаються основні права та обов'язки громадян і зобов'язання держави перед громадянами.

Україна теж має свою Конституцію. У ній життя і здоров'я, честь і гідність кожної людини визнаються найвищою цінністю. Нічого ціннішого за людину немає. Усі люди є рівними у своїх правах. І про захист цих прав має дбати держава.

Громадяни повинні неухильно дотримуватися Конституції України та її законів, шанувати права і свободи, честь і гідність інших людей. Їхній обов'язок — захищати цілісність і незалежність України, дбати про її добробут.

Конституція встановлює, що державною мовою в Україні є українська мова. Її має знати кожен громадянин України.

Конституцію України було прийнято 28 червня 1996 року. Цим актом було остаточно утверджено Україну як суверенну і незалежну державу. День прийняття Конституції став одним з найбільших свят нашої країни.

8. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Не лазити за словом у кишеню (бути дотепним і метким у розмові); бистрий на слово (дотепний, кмітливий); гострий на язик (дотепний); битий жук (досвідчена людина); жалити язиком (сильно дошкуляти словами); капустяна голова (нерозторопна людина); взяти втямки (усвідомити, збагнути).

Альманах. *Твір перший* (Наталчин)

ПЕРЕДМОВА

У п'ятому класі ми, тобто Андрійко, Галя, Марійка, Оленка, Олесь, Петрик, Сашко і я, вели «Щоденник». У ньому записували, що бачили, чули й думали. Це всім подобалося.

Але щоденник, як сказав Андрійко,— річ делікатна, особиста. Не всі схотіли давати свої записи до спільного «Щоденника».

Тому в шостому класі ми (до нас приєднався ще й Михайлик) стали складати казки. Цікаво було вигадувати різні пригоди, які нібито трапилися із звірами, і не тільки з ними.

Тепер ми надумали скласти альманах. До нього ввійдуть не тільки казки, а й наші оповідання, вірші, роздуми, рецензії.

Ми хочемо бути корисними Україні. Будемо не тільки працювати, а й спробуємо творити духовні скарби. Бо ж не хлібом єдиним живе людина. Як каже наш учитель Петро Іванович, у кожного з нас є талант. Треба тільки допомогти йому розкритися.

9. Порадьтеся зі своїми шкільними товаришами, може, й вам взятися за укладання альманаху. А ваш учитель чи вчителька допоможуть вам оформити його. Може, й чиїсь батьки долучаться до цієї справи. А щоб вийшов альманах, досить, щоб кожен із вас дав до нього бодай по одному творові.

§3 Будова слова

Запитання

1. На що вказує ь (*день, льон*)? Які два звуки завжди позначають букви ї та щ (*країна, дощ*)? Коли букви *я, ю, є* позначають м'якість попередніх приголосних і голосні [а], [у], [е] (*земля, люди, синє*)? А коли букви *я, ю, є* позначають два звуки [йа], [йу], [йе]? Коли буквосполучення *дж, дз* позначають два звуки (*віджити, відзнака*)?

2. Яка частина слова називається закінченням? Яка частина слова називається основою? Як виділяємо закінчення й основу? Яка частина слова називається коренем? Як знаходимо корінь? Які частини основи називаються префіксом і суфіксом? Які слова називаються простими, складними й складноскороченими?

Вправи

1*. Запишіть слова, подані в транскрипції.

[ден′], [мит′], [л′он], [д′огот′], [крайіна], [стойіт′], [стойат′], [дошч], [кушч], [земл′а], [дин′а], [л′уди], [мал′ук], [син′е], [знайе], [знайут′], [знайучи], [сид′ачи], [вйе], [вйут′], [сиджу].

2. Уважно розгляньте, як треба визначати будову слова. Після цього перепишіть подані в таблиці слова та самостійно розберіть їх, і свій аналіз звірте з аналізом, зробленим тут.

Слово і його транскрипція	Основа			Закінчення
	префікс	корінь	суфікс	
думка [думка]	—	дум	к	а
задум [задум]	за	дум	—	—
подумаю [подумайу]	по	дум	ай	у
думає [думайе]	—	дум	ай	е
думай [думай]	—	дум	ай	—
похід [пох'ід]	по	х'ід	—	—
ходіння [ход′ін′н′а]	—	ход′	ін′н′	а
виходжу [виходжу]	ви	ходж	—	у
ходимо [ходимо]	—	ход	—	имо
ходять [ход′ат′]	—	ход′	—	ат′

Продовження таблиці

віра [в'іра]	—	в'ір	—	а
довір'я [дов'ірйа]	до	в'ір	й	а
довіряю [дов'ір'айу]	до	в'ір'	ай	у
вірю [в'ір'у]	—	в'ір'	—	у
повір [пов'ір]	по	в'ір	—	—

3. За зразком таблиці в попередній вправі визначте будову поданих споріднених слів.

1. Пошана, вшановують, шаную, шанує, шануй. **2.** Розбудова, будинок, побудую, будуємо, збудуй. **3.** Рух, рухають, рушій, вирушить, порушений.

4. Прочитайте колискову, знайдіть у ній слова із суфіксами і з'ясуйте, якого значення надають словам суфікси.

Ой ну, котку рябку,
Та скопай нам грядку,
Малу, невеличку,
Як із рукавичку.
Ми насіємо маку
Та ще й пастернаку
Та насадим квіточок
Забавляти діточок,
Бо в нас діти маленькі,
Гулять вони раденькі.

5. Поданий лист переробіть на тепліший, ніжніший, використавши для цього пестливі суфікси, і запишіть.

Дорогі мамо й тату! Ми з братом добре відпочиваємо в діда й баби. Літо, як кажуть вони, вдалося добре. Погода стоїть тепла, сонце приємно гріє. Тільки часом дощ покропить землю: від цього трава ще дужче зеленіє й повітря стає пахучим, наче мед у ньому розлився.

Дід і баба здорові, тільки час від часу дід скаржиться, що йому поперек болить. Дід і баба низько вам кланяються. Ми з братом цілуємо вас, дорогі мамо й тату.

6. Прочитайте загадки. Знайдіть штучно утворені слова, визначте в них корінь та суфікси і таким чином поясніть значення цих слів.

1. Стоїть дуб, на дубі гай, під гаєм моргай, під моргаєм кліпун, під кліпуном дивун, під дивуном сопун, під сопуном хапун. **2.** Пливе щука-верещука, де не гляне — свіжа́ в'яне. **3.** Ногач ногатий, окач окатий

з води визирає. 4. Виса висить, хода ходить, виса впала, хода з'їла.

В і д г а д к и: жаба, коса й трава, голова людини, яблуко й свиня.

7. І. Прочитайте уривок з казки про «Івасика-Телесика». Випишіть усі слова із здрібнілими суфіксами.

Був собі чоловік та жінка, а в них синок-одиначок Івасик. Ото Івасик, як підріс трошки, став просити батька:

— Зробіть мені, татусю, човник та весельце, то я буду рибку ловити та вас при старощах годуватиму.

— Куди тобі, синку, ти ще маленький,— каже батько.

А він таки одно: зробіть та й зробіть.

От зробив йому батько човна і весло, і став Івасик рибалити. Поплине Івасик річкою геть-геть далеченько, а мати тим часом йому їсти наварить та в горнятка-двійнятка накладе, візьме ті двійнятка ще й сорочечку білу для Івася, піде до берега, стане та й кличе:

Івасику, Івасику,
Приплинь, приплинь
До бережка,
Я дам тобі їсти-пити
І хороше ходити.

А Івасик почує:

— Це ж моєї матінки голосок. Пливи, пливи, човнику, до бережка.

Приплине, пообідає, сорочечку білу візьме, подякує, віддасть матусі рибку, що наловив, та й знов на річку.

П. Підготуйтеся до усного переказу уривка: прочитайте його кілька разів, запам'ятайте окремі вислови, потренуйтеся вдома перед дзеркалом.

8. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Душа не з лопу́цька (сміливий; наділений усіма людськими рисами; такий, як і всі); ручками та пучками (власною важкою працею); з самого малечку (з раннього дитинства); бідна моя голівонька (вираз відчаю, розпачу); не погладити по голівці (покарати); викинути колінце (зробити щось легковажне, пусте, незвичайне).

§4 Іменник

Запитання

Як іменники поділяються на відміни? Як іменники I і II відмін поділяються на групи? Як поділяються на групи іменники II відміни на *-ар, -ир, -яр*? Як визначається група іменників середнього роду із закінченням -е (*поле, прізвище*)? Які закономірності у вживанні закінчень -а та -у в родовому відмінку однини іменників II відміни (*дуб — дуба, ліс — лісу*)? Які особливості у вживанні закінчень у родовому відмінку множини іменників II відміни? Які особливості орудного відмінка однини іменників III відміни? Як творяться й відмінюються імена по батькові? Як відмінюються прізвища?

Вправи

1. Прочитайте уривок з вірша, знайдіть у ньому іменники й визначте їхню відміну.

Впали роси на покоси,
Засвітилися навколо.
Там дівча ходило босе,
Білу ніжку прокололо.

Згинуть роси, як над світом
Сонечко зійде багряне.
Крапля крові самоцвітом
У його промінні стане.

(Д. Павличко.)

2. Прочитайте загадки. Знайдіть іменники й визначте їхні значення (назва істоти чи неістоти), рід і відміну. Загадки відгадайте.

1. Сім соколят на одній постелі сплять. **2.** Між двома дубами зав'язло порося зубами. **3.** Одне просить дня, друге просить ночі, третє каже: «Мені як удень, так і вночі витріщати очі». **4.** Не звір, а з ногами, не птиця, а з пір'ям, не людина, а в одязі.

В і д г а д к и: дні тижня; ліжко; ліжко, двері та вікна; сокира.

3. І. Випишіть подані іменники в чотири колонки за відмінами.

Сходинка, взуття, ясність, блакить, плем'я, стаття, погода, клен, хутір, зустріч, каченя, яйце, вдих, ожеледь, сонце, синь, обличчя, охорона, роззява, старість, курча, учениця, край, лелека, будень, тьмяність.

ІІ. У словах перших трьох колонок підкресліть другу від початку букву. З цих букв повинно скластися закінчення вислову І.Франка: *«Не може при добрі той жить, ...».*

4. Прочитайте прислів'я, знайдіть у них іменники І та ІІ відмін і визначте їхню групу.

1. Для людської думки немає віддалі. 2. За рідною землею і в небі скучно. 3. На старому вогнищі добре вогонь розкладати. 4. Пташка красна своїм пір'ям, а людина — своїми знаннями. 5. З своєї печі і дим не чадить. 6. Не суди по одежі, а суди по розуму.

5. І. Випишіть подані іменники в три колонки за групами: 1) тверда; 2) м'яка; 3) мішана.

Ожина, жито, озеленювач, квітникар, столяр, каменяр, гай, ожеледиця, днище, скельце, отвір, лящ, втеча, стаж, секретар, лялька, тягач.

ІІ. З других букв кожного слова повинно скластися закінчення вислову американського філософа Джорджа Сантаяни: *«Життя — не вистава й не свято; ...»* (після першого слова треба поставити тире).

6. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому іменники й визначте відмінок та число кожного.

Олесь уявив собі, як гарно зараз у лузі, і побіг у верболози.

Там він блукав до самого вечора. Обмацував холодні пташині гнізда, їв мерзлу калину, доки не набив оскоми. Потім шукав осикові трухляки, ховав за пазуху і, нап'явши пальтечко на голову, дивився: світять чи не світять? У кущах, заплетених осоко́ю, шарудів вітер, попискували миші; а в бе́резі терлись одна об одну вільхи, сповнюючи луг тривожним стогоном. (*Григір Тютюнник. «Дивак».*)

7. І. Іменники І і ІІ відмін поставте в орудному відмінку однини (к и м? ч и м?) і запишіть у дві колонки: 1) з *о* в закінченні; 2) з *е* в закінченні.

Арф'яр, коваль, здогад, обруч, коло, обов'язок, синиця, яр, страйкар, тиша, торба.

II. З других букв кожного слова повинно скластися закінчення прислів'я: «*Жити* — ...».

8. І. Іменники III відміни поставте в орудному відмінку однини й запишіть у дві колонки: 1) з подвоєнням букв; 2) без подвоєння букв.

Узгодженість, пристрасть, одіж, жовч, зелень, здатність, цирість, цвіль, старість, тьмяність, подорож, блакить, ясність, лякливість, п'ядь.

II. З других букв кожного слова повинен скластися початок вислову Д.Павличка: «..., *там загиба звіра*».

9. Прочитайте вголос прислів'я, ставлячи іменники, що в дужках, у родовому відмінку однини. Поясніть вживання в них закінчень *-а* та *-у*.

1. Сила без (розум) шаліє, а розум без сили міліє. 2. Смола до (дуб) не пристане. 3. Нема (дим) без (вогонь). 4. З чужого (віз) серед дороги злазь. 5. За вашим шепотом і нашого (крик) не чути.

10. І. Іменники II відміни поставте в родовому відмінку однини й запишіть у дві колонки: 1) із закінченням *-а, -я*; 2) із закінченням *-у, -ю*.

Вжиток, спрут, кут, дим, струс, степ, ясен, атом, ляк, гектар.

II. З других букв кожного слова повинен скластися початок вислову Йоганна Вольфганга Гете: «... — *це передчасна старість*».

11*. Прочитайте речення, ставлячи в потрібному відмінку прізвища, що в дужках. Знайдіть імена по батькові й поясніть, як їх утворено.

1. Пробачте, будь ласка, ви, здається, знаєте Тараса Григоровича (Шевченко)? 2. Лише двічі зустрівся він з Тарасом (Шевченко), а після того весь час стоїть перед ним невідступно одвертий погляд Тарасових розумних сірих очей. 3. Графе, графине, дозвольте мені сказати слово подяки Тарасові Григоровичу (Шевченко). 4. З капітаном Володимиром Васильовичем (Кишкін) приязнь росла чим далі, тим дужче. 5. За кілька днів до того він зустрів Михайла Матвійовича Лазаревського. (*О. Іваненко. «Тарасові шляхи»*.)

12. Текст запишіть під диктовку. Написане звірте з надрукованим, і помилки, якщо вони трапляться, виправте. Пригадайте правила вживання великої букви.

Були три бра́ти: одному ім'я Кий, другому — Щек, а третьому — Хорив, а сестра в них була Либідь. Сидів Кий на горі, де тепер узвіз Боричів. А Щек сидів на горі, яка зветься нині Щекавицею. А Хорив на третій горі, від нього вона прозвалася Хоревицею. І збудували вони місто в ім'я старшого брата свого і нарекли його Київ. Був круг міста ліс та бір великий, і ловився там усякий звір, і були мужі мудрі й тямущі, а називалися вони полянами. (*«Повість минулих літ», переказ В. Близнеця.*)

13. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Народитися в сорочці (бути удачливим, щасливим); не один пуд солі з'їсти з кимсь (давно жити разом, давно знати); у Бога теля з'їсти (провинитися); гратися з вогнем (поводитися необережно); піймати облизня (зазнати невдачі); стояти більмом в оці (заважати, дратувати); жовтороте пташеня (молода недосвідчена людина).

Альманах. *Твір другий* (Сапків)

ДОБРОТА

Що таке доброта? Добра людина прагне все робити так, щоб нікому не заподіяти зла, не завдати болю. Вона співчутливо ставиться до інших, намагається зрозуміти людей. Добросерда людина поділиться тим, що має, з іншим, хто потрапив у біду, зазнав лиха.

Чи завжди треба бути добрим? Якщо ти будеш добрий до людини, яка коїть злочин, якщо потуратимеш негіднико́ві, то ти сприятимеш злу. І, отже, не будеш добрим для більшості людей. Міліціонер, який спиняє злочинця, чи суддя, який судить його відповідно до закону,— добрі люди, бо вони захищають усіх.

Чи вигідна доброта? Якщо я буду добрий до людей, то ні в кого не буде причини мені робити зло. Бо за зло завжди платять злом, а за доброту — переважно добром. А якщо я не буду добрим, то хто буде добрий? Коли хочеш, щоб інші були добрі, будь добрим насамперед сам.

Здавна в Україні побутує звичай шанобливо звертатися до інших людей словами «добро́дію», «добро́дійко». Цим визнається доброта як найкраща риса в людях.

14. Прочитайте Сашків роздум. Поміркуйте й ви про доброту. Можливо, ви в чомусь не погоджуєтеся із Сашком — скажіть про це, аргументуйте свою думку. Свої міркування запишіть.

§5 Прикметник. Числівник. Займенник

Запитання

1. На які розряди за значенням поділяються прикметники? За допомогою яких суфіксів твориться вищий ступінь порівняння прикметників? За допомогою яких суфіксів творяться присвійні прикметники від іменників I та II відмін?

2. У якому числі й відмінку стоять іменники після числівників *два* і більше (*два дні, п'ять днів*)? Як пов'язуються іменники з дробовими числівниками (*півтора дня*)? Як пов'язуються порядкові числівники з назвами місяців у датах (*перше вересня*)? Які особливості правопису й відмінювання числівників *п'ятдесят — вісімдесят*? Які особливості відмінювання числівників *двісті — дев'ятсот*?

3. Які особливості правопису неозначених займенників? Які особливості відмінювання особових займенників третьої особи? Як відмінюються займенники *цей, весь*?

Вправи

1. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому прикметники, визначте їхні розряд, рід, відмінок і число.

Слухають діти, як Галя співає, а далі знов тихі слова з казки немов ллються одно за одним у чудовій дитячій вимові. Довго тягнеться казка, а там і друга. І потроху очі заплющуються, тихий сон оповива дітей, і схиляється Одарчина голова на подушку поруч із братом, що заснув уже під Галине оповідання.

Поснули діти, навіть старий батько заснув. (*Б. Грінченко. «Сестриця Галя».*)

2*. Перепишіть прислів'я. Прикметники, що в дужках, поставте в потрібній формі вищого (I) або найвищого (II) ступеня.

I. 1. Правда (ясний) від сонця, та її зі свічкою шукають. 2. Нема (поганий) ворога, як дурний розум. 3. Свій сухар (смачний) від чужих пирогів. 4. Чим хто (гордовитий), тим (дурний).

II. 1. (Дорога́) та пісня, з якою мати колисала. 2. Людська думка (бистра й смілива). 3. Усьому початок (важкий). 4. Добрий сусід — (близька) родина.

3. I. Від поданих слів утворіть присвійні прикметники, поставте їх у називному відмінку множини (ч и ї ?) і запишіть у три колонки: 1) з суфіксом -ин-; 2) з суфіксом -ев- (-єв-); 3) з суфіксом -ов-.

Валя, ветеринар, Сашко, Аліса, вівчар, електрик, Івась, Ра́дій, Шура, Уля, Борис, Едик, Уманець.

II. З перших букв повинно скластися закінчення вислову Марка Твена: *«Уникайте тих, хто намагається підірвати...»*.

4*. Перепишіть прислів'я. Прикметники, що в дужках, поставте в потрібній формі (роді, числі й відмінку).

1. (Чужий) добром не розбагатієш. 2. У (чужий) хаті і тріска б'ється. 3. Добре (чужий) руками жар загрібати. 4. Не тішся (чужий) бідою, бо твоя ходить за тобою. 5. (Чужий) гріхи перед очима, а свої за плечима. 6. У (чужий) кошарі овець не розведеш. 7. З (чужий) торби хліба не жаліють.

5. Прочитайте уривок, вставляючи пропущені прикметники.

Ось ви виїхали на ... гору. ... змієм плазує шлях з гори в долину поміж ... травою ... степу. ... сонце геть підбилося вгору, розсіває своє ... марево по ... долині. Ні пером не списати, ні словом не сказати тієї ... краси, якою до вас усміхнулася долина!

Ви дивитесь і дивуєтесь; вам здається, що ви їдете не по ... дорозі ... степу, а якимсь ... краєм краси, та чару, та вільного ... повітря. Вам легко дишеться, легко живеться. (*Панас Мирний. «Серед степів»*.)

Слова для вставок: безкрайого, вбитій, зеленій, зеленого, зеленою, золоте, невисоку, невідомим, несподіваної, пахучого, сірим, ясне.

6. Провідміняйте письмово числівник 555, а потім уважно звірте з поданим нижче відмінюванням цього числівника. Помилки, якщо трапляться, виправте.

Н. п'ятсот п'ятдесят п'ять
Р. п'ятисот п'ятдесяти п'яти (п'ятьох)
Д. п'ятистам п'ятдесяти п'яти (п'ятьом)
Зн. п'ятсот п'ятдесят п'ять
Ор. п'ятьмастами п'ятдесятьма п'ятьма (п'ятьома)
М. (на) п'ятистах п'ятдесяти п'яти (п'ятьох)

7. І. Запишіть, розкриваючи дужки, у дві колонки словосполучення: 1) з іменниками, у яких закінчення *-а*; 2) з іменниками, у яких закінчення *-и*.

Три (село), півтора (ар), чотири (син), три (електрик), півтора (метр), два (озеро), два (балкон), три (ешелон), півтора (градус), половина (обруч).

ІІ. З перших букв іменників повинно скластися закінчення давньогрецького вислову: *«Пізнай...»*.

8*. Перепишіть текст. Цифри й скорочення запишіть повністю словами.

Площа України дорівнює 604 тисячам квадратних кілометрів. Її протяжність з заходу на схід вимірюється 1316 кілометрами, з півночі на південь — 893 кілометрами. Найдовша ріка — Дніпро. У межах України він проходить понад 1200 кілометрів. Найбільше озеро — Ялпуг у заплаві Дунаю, площа його дорівнює 149 кв. км. Найвища гора — Говерла, її висота 2061 м.

9. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть прикметники й визначте їхню форму.

У ч и т е л ь. Усі тіла від тепла розширюються, а від холоду стискуються. Може, наведеш якийсь приклад, Миколко?

У ч е н ь. Узимку дні коротші, бо холодно, а влітку довші, бо від тепла розширюються.

10. Прочитайте прислів'я, ставлячи займенники, що в дужках, у потрібній формі.

1. Черствий книш, та без (він) ще гірш. 2. Всяк правду знає, та не всяк про (вона) дбає. 3. Не соли (нічия) рани, то й твоєї не будуть. 4. Як на (свій) язику не втримаєш, то на чужому не втаїш. 5. З (своя) печі й дим солодкий. 6. З (це) пива не буде дива.

11. Перепишіть стійкі вислови, займенники підкресліть. З двома стійкими висловами складіть речення.

1. Цього разу, цими днями, до цього часу, з цього приводу, з цієї причини, за цих умов, при цьому слові, при цих словах, у цьому ж дусі. 2. З усієї сили, на всьому ходу, з усіх боків, усією душею, усім серцем, за всіма правилами, докладати всіх зусиль, та й по всьому. 3. Стояти на своєму, доскочити свого, зі свого боку, не вірити своїм очам, боятися своєї тіні, майстер своєї справи, своєю чергою, називати речі своїми іменами.

12. I. Прочитайте текст і випишіть з нього: 1) три діалектні слова; 2) три поетичні слова (які вживаються тільки у віршах та піснях); 3) два слова з пестливо-здрібнілим відтінком; 4) два іменники IV відміни; 5) два прикметники вищого ступеня.

Сонце клало достиглі, тремтячі плями на плай**, на мураву. Повітря мало не бриніло од тієї сили проміння, і жвавий струмок, б'ючись об каміння та об повалені стовбури, сповнювався брижами** легкого світла. Дівчина йшла вгору, а внизу все глибшала і глибшала ущелина, по дну якої клубочилось сухе мево**... Дівчина йшла на полонину**, і тому, що перед нею розкривався такий розкішний простір, тому, що на душі в неї вигулювались ще світліші й солодші простори, то дівчина співала. В її тоненькому голоску, схожому на натхненну жилку струмка, ожило високе мовчання смерек**; а також у ньому було щось від упертості оцього плаю, по якому ступали її ноженята... Співала дівчина про саму себе, про весну, яка одцвіла по схилах квітками та одшуміла по камінню стрімкою водою, співала про те, що між ялицями** пасеться худоба і видзвонює підвішеними на шиї дзвониками. Ступала вона легко, як козеня, а коли вибралась на вершину, то зупинилась і, озирнувшись навсібіч, побачила навколо застиглі хвилі кам'яного моря. Вона аж засміялась, її лице засвітилось, як світиться весняна квітка з-під снігу... (*Є. Гуцало. «Вуйко** і дівчина».*)

II. Поміркуйте, з чого видно, що дівчина дуже молода і що це діється в горах улітку чи навесні.

III. Текст перекажіть скорочено, передавши його світлий настрій. Переказ запишіть.

ДІЄСЛОВО

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

§6 *Дієслово як частина мови*

Дієслово називає дію або стан і відповідає на питання **що робити? що зробити?**

Дієслово має п'ять основних форм: неозначену, способові, дієприкметник, форму на **-но, -то** і дієприслівник.

Дієслово в будь-якій формі буває перехідним або неперехідним, доконаного або недоконаного виду.

Спостереження

Розгляньте таблицю і дайте відповіді на подані після неї запитання.

Форми дієслова

Форма дієслова	На яке питання відповідає	Як змінюється	Яким членом речення виступає
1. Неозначена	**що робити? що зробити?**	незмінна форма	будь-яким членом речення
2. Способові	**що роблю? що робив? що буду робити? що робив би? що роби?** і под.	за способами, часами, особами, родами, числами	присудком
3. Дієприкметник	**який?**	за родами, відмінками й числами	означенням, присудком
4. Форма на *-но, -то*	**що зроблено?**	незмінна форма	присудком
5. Дієприслівник	**що роблячи? що зробивши?**	незмінна форма	обставиною

1. Які форми дієслова незмінні?

2. Які форми дієслова можуть змінюватися за часами й особами?

3. Які форми дієслова можуть виступати присудками?

4. Які форми дієслова вживаються тільки в ролі присудка?

Вправи

1. Прочитайте прислів'я, знайдіть у них дієслова й визначте їхню форму.

1. Не взявшись за сокиру, хати не збудуєш. 2. І сокира, лежачи, ржа́віє. 3. Зароблений сухар кращий від краденого бублика. 4. Добре того вчити, хто хоче все знати. 5. Сказано на глум, а ти бери на ум.

2. І. Випишіть підряд у колонку всі форми дієслова в такому порядку, як вони названі в таблиці: 1) неозначена; 2) способові; 3) дієприкметники; 4) форми на *-но, -то;* 5) дієприслівники.

Торкнувшись, яснішати, навчений, бачено, електрифікований, їжджу, ілюстровано, експериментуючи, молотий, хочемо, ліплено, борючись, кликати, адресований, екскортуючи, явлено.

II. З перших букв повинно скластися закінчення вислову давньогрецького філософа Фалеса: *«Про друзів слід пам'ятати не тільки тоді, коли вони з тобою, а й тоді, ...».*

3. Порівняйте подані парами слова. До яких частин мови вони належать? Яка між ними різниця?

Хвилюватися — хвилювання, чекати — чекання, бажати — бажання, блискати — блиск, стукати — стукіт; зеленіти — зелений, затихнути — тихий, зм'якнути — м'який, порозумнішати — розумний, кричати — крикливий.

4. Перероблять текст так, щоб уникнути іменників на -ння, замінивши їх дієсловами (наприклад: *Закінчили копання картоплі. — Закінчили копати картоплю).*

Уявіть собі, як було б, якби люди не дбали про природу. Станеться забруднення повітря, стане важким дихання. Люди почнуть хворіти. Річки, озера зазнають обміління. Відбудеться руйнування верхнього родючого шару ґрунту. І неможливе буде вирощування хліба.

Ось чому всі ми повинні виявляти дбайливе ставлення до природи, до її багатств.

5. Прочитайте уривок. З'ясуйте, за допомогою яких дієслів автор змальовує шаленство бурі. Знайдіть дієслова, які передають: 1) переміщення в просторі; 2) дії, спрямовані на інші предмети; 3) звуки; 4) стан.

Нагло безшелесна тиша луснула, мов надутий пухир. Грюкіт перекотився лісом, наче повінь. Вітер зірвався, мов кінь з припону, заіржав хрускотом ламаного галуззя, гупнув копи́том у піскові га́ляви й підняв непроглядні тумани куряви, потряс буйною гривою хмар. Зубами хватав сосни, наче стеблини трави, й трощи́в їх. Хвостом, немов помелом, змітав бовдури хвої. Стрінувши тверду стіну гущі, ставав дуба, підносився вгору й падав своїми грудьми на густе верховіття, що пригиналося, мов під ударом молота. Задніми ногами рив яруги, розпорпував верству чатиння** та листя, що обтулювали пні дерев, роздирав одежу моху, що вкривала чорне тіло землі, й сипав високі кучугури. Вихор казився. Ревів, вигукував, свистів, гоготав, голосив, сміявся, грюкав, брязкав, деренчав, виляскував, порскав, пирхав, мугикав, рипів, рюмсав, рокотав. Наче волосся з голови, видирав з дубових чубів гілля, крутив ним, креслив у повітрі химерні колеса й жбурляв у далекі багнюки... (*Б.-І. Антонич. «На другому березі».*)

6. Прочитайте уривок, звертаючи увагу на те, як передано гуркіт грому і сяйво блискавки. Перекажіть уривок, переказ запишіть, дієслова підкресліть.

За́токи, за́токи, як п'яний гультіпака, простугонів грім, а далі швидко побіг — і втік. Далі вже ближче обізвався і міцно ступав кованими чобітьми́, не зрушуючи з одного місця, а потім стрімголов чкурнув, квапливо спотикаючись, і вмерло... Ще з вихилясом продріботіло, дрібно так ступаючи, і теж згасло. Блискавка сяйнула, ще раз, ще... Тиша гусла, сповнювалася очікуванням. Порснуло гуркотом, хряснуло, трощачись, гіллячча коріністої блискавки, вона затремтіла, ніби живе тіло, сконала і вже в іншому місці вигулькнула беззвучно, поки, конвульсивно здригнувшись, не розтанула, залишивши по собі ще відчутніше очікування. *(Є. Гуцало. «Вечір-чечір».)*

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Жити як у Бога за дверима (жити в достатках);

жити своїм розумом (дотримуватися власних поглядів); жити одним днем (не думати про майбутнє); жити тільки собою (дбати тільки про себе); жити не хлібом єдиним (крім матеріальних, мати й духовні інтереси); жити заднім розумом (правильно міркувати після вчинків); ряст топтати (жити).

Висновки (для самоперевірки)

1. Неозначена форма, форми на -но, -то і дієприслівник незмінні.
2. Лише способові форми змінюються за часами й особами.
3. Усі форми дієслова, крім дієприслівника, можуть виступати присудками.
4. Тільки як присудки вживаються способові форми й форми на -но, -то.

§7 *Види дієслів*

Дієслова бувають доконаного або недоконаного виду.

Спостереження

1. Простежте, чим відрізняються питання, на які відповідають дієслова доконаного виду, від питань, на які відповідають дієслова недоконаного виду, і зробіть висновок, як визначити вид дієслова.

Доконаний вид: збудувати, з'ясую, виконав, забезпечено, відпочивши.
Недоконаний вид: будувати, з'ясовую, проїжджав, працюватиму, відпочиваючи.

2. З'ясуйте, дієслова якого виду вказують на початок, кінець або одноразовість дії, а якого виду — не вказують ні на початок, ні на кінець дії.

Доконаний вид: засвітитися, вилетів, прилетить, дочитаємо, стукнути, відвідавши.
Недоконаний вид: світитися, летів, летить, читаємо, стукати, відвідуючи.

3. Розгляньте пари дієслів, з яких перше — недоконаного виду, друге — доконаного, і з'ясуйте, якими значущими частинами вони різняться.

1. Рости — вирости, в'язати — зв'язати, сіяти — посіяти, володіти — заволодіти. **2.** Гупати — гупнути, переконувати — переконати, споруджувати — спорудити.

Вправи

1. Прочитайте уривок з вірша, знайдіть дієслова й визначте їхній вид.

Он калина розцвілася, уквітчалась білим,
Попід нею простелився зелененький килим.
Зеленіться ніжна м'ята, рута, материнка, —
Знов я чую, мов співає давня українка:
«Посіяла руту-м'яту над водою,
Та й виросла моя м'ята з лободою».

(А. Кримський.)

2. І. Запишіть дієслова в дві колонки: 1) доконаного виду; 2) недоконаного виду.

Здивуватися, зупинити, колихати, сховати, остерігати, стримувати, торкнутися, звеселити, вражати, торкатися, унеможливити, світити, дихати, дістати.

ІІ. З других букв кожного слова повинно скластися закінчення вислову В. Симоненка: *«В океані рідного народу відкривай...!»*

3. Перепишіть, замінюючи прикметники дієсловами. Чи змінився від цього текст? Визначте вид дієслів.

Угорі синє небо. На ньому де-не-де білі хмаринки. Внизу зелений луг. Поряд сріблистий струмок. А далі за ним темний ліс.

4. Перепишіть стійкі вислови, замінивши дієслова недоконаного виду дієсловами доконаного виду.

Доводити до ладу, докладати рук, домагатися свого, допікати до живого, передавати куті меду, підставляти плече, припадати до смаку, розплутувати клубок, скидати тягар з плечей.

5. І. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому всі дієслівні форми й визначте їхній вид. Як вид дієслова залежить від змісту розповіді?

Каламутне море скаженіло. Вже не хвилі, а буруни

вставали на морі, високі, сердиті, з білими гребенями, од яких з луском одривалися довгі китиці піни і злітали догори. Буруни йшли невпинно, підбирали під себе зворотні хвилі, перескакували через них і заливали берег, викидаючи на нього дрібний сірий пісок. Скрізь було мокро, поналивано, в берегових ямках лишалась вода.

Раптом татари почули тріск, і рівночасно вода полилась їм у капці. То сильна хвиля підхопила човен і кинула їм на палю. Грек підбіг до човна і ахнув: у човні була діра. Він кричав од горя, лаявся, плакав, та рев моря покривав його лемент. Довелось витягти човен та й прив'язати знов. *(М. Коцюбинський. «На камені».)*

П. Текст перекажіть, переказ запишіть, дієслова підкресліть і зазначте над ними вид.

6. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслова і визначте їхній вид.

Учитель розповідає про щастя:

— Кожен із вас повинен зробити щось таке, що робить людей щасливими. Можливо, хтось із вас може навести приклад?

— Вчора я був у гостях у бабусі. Вона була дуже щаслива, коли я пішов, — похвалився Миколка.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Надувся, як сич на дощ (безпричинно сердиться); попав, як пальцем у небо (не вгадав); товчеться, як Марко по пеклу (багато метушиться); сидить, як морква в землі (нічого не робить); розуміється, як теля на пирогах (зовсім не тямить); написав, мов курка лапою (нерозбірливо написав).

Альманах. *Твір третій* (Андрійків)

НА МОРІ

Улітку я з татом і мамою відпочивав на Чорному морі в Скадовську. Містечко невелике. Усе в садках. На базарі повно кавунів і молодої картоплі. А сливи, груші, яблука продавці вивозять аж на пляж.

Але основне в Скадовську це, звичайно, море. Воно тут мілке, тому вода в ньому добре прогрівається.

І пахне камкою та кишить медузами. Медузи жалять-ся, але не так сильно, як наша кропива́.

Далеко в морі видніється довга темна смужка. Ви-являється, то острів з таємничою назвою Джарилгач. Раз по раз я вдивлявся в нього, намагаючись уявити, який він.

І ось одного вечора тато каже:

— Завтра вранці поїдемо на острів.

Накупили харчів, приготували води, щоб узяти з собою.

Уранці мене розбудили півні: ще сонце не сходило, а вони вже розкукурікалися. До світанку я так і не заснув. Ми нашвидкуруч поснідали й поспішили на причал, щоб устигнути на перший катер.

Ранок видався тихий. Вода була рівна й блищала, як скло. Тільки за катером тягнувся трикутник збуре-ної води, на якій мерехтіли дрібні гребінці, наче скалки скла.

Сам острів виявився піщаним, непоказним. Трава на ньому росла ріденька і якась тверда, колюча. І трава́, і повітря були мовби просякнуті морською сіллю.

Ми пішки перетнули острів і вийшли на південний берег. Тато казав, що звідси до самої Туреччини ніякої землі нема, тільки сама вода. Хоч вітру не було, але на берег набігали хвиля за хвилею. На піску кожного разу з-під хвиль виринали омиті водою барвисті черепашки різної форми. Коли я збирав їх, мама раптом загукала:

— Дивіться, дивіться!

У відкритому морі гралися два дельфіни: вистри-бували з води, розсипаючи іскри крапель, мчали нав-випередки, робили круті повороти, ганялися один за одним...

Мені й тепер часто сниться море: я чую його шурхіт по набережному піску, бачу дельфінів, які вилискують чорними тілами, розсікаючи хвилі Чорного моря, від-чуваю запах камки.

8. Прочитайте Андрійкове оповідання. Спробуйте й ви розповісти, як провели літо. Не треба перераховувати все підряд, достатньо змалювати те, що найглибше запало до пам'яті, найбільше вразило вас. Це може бути навіть один день чи лише одна якась пригода. У розповіді важливий не *перелік подій, а опис окремих деталей.*

Висновки (для самоперевірки)

1. Дієслова доконаного виду відповідають на питання, які починаються на з-: що зробити? що зроблю? що зробив? що зроблено? що зробивши? Дієслова недоконаного виду відповідають на питання без з-: що робити? що роблю? що робив? що робитиму? що роблячи?

2. Дієслова доконаного виду вказують на початок, кінець або одноразовість дії. Дієслова недоконаного виду не вказують ні на початок, ні на кінець дії.

3. Дієслова доконаного і недоконаного виду різняться між собою префіксами й суфіксами.

§8 *Префікси дієслів*

Спостереження

1. У поданих реченнях дієслово недоконаного виду *біг* (що робив?) скрізь перетворіть за допомогою префіксів на дієслово доконаного виду (що зробив?) і запишіть їх. Від чого залежить вживання різних префіксів?

1. Заєць біг із лісу. 2. Заєць біг у ліс. 3. Заєць біг від лісу. 4. Заєць біг до лісу. 5. Заєць біг через ліс. 6. Заєць біг навколо лісу. 7. Заєць біг за ліс.

2. Прочитайте подані групами дієслова й з'ясуйте, які префікси означають: 1) рух ізсередини; 2) рух усередину; 3) віддалення від чогось; 4) наближення до чогось; 5) рух на поверхню чогось; 6) рух згори вниз; 7) рух під щось; 8) рух через щось (поверх чогось); 9) рух крізь щось; 10) рух навколо чогось; 11) рух у різні боки; 12) рух за якийсь предмет. Свої висновки запишіть у таблицю:

Префікс	Його значення

1. Вибігти, вигнати, вищтовхнути. 2. Прибігти, приліпити, присмоктатися. 3. Убігти, влетіти, вдуматися, увійти. 4. Відбігти, відійти, відштовхнутися.

5. Переступити, перестрибнути, переставити, переконати. 6. Пробратися, пролізти, протягти, пронизати. 7. Підкласти, підстелити, піділляти, підтримати. 8. Накрити, навантажити, наліпити. 9. Розбігтися, розійтися, розкидати, розірвати. 10. Оббігти, оточити, обібрати, оглянути, обдумати. 11. Заховатися, забігти, заглянути. 12. Збігти, зійти, зсунутися, скинути.

3. Подумайте, якого додаткового значення дієсловам надають префікси **недо-, зне-, над-, попо-**. Свої висновки запишіть у таблицю, таку, як і в попередньому завданні.

1. Недобачати, недочувати, недосипляти. 2. Знеболити, знесилити, знешкодити. 3. Надкусити, надломити, надірвати. 4. Попоходити, попошукати, поподумати.

Вправи

1. I. Дієслова випишіть у дві колонки: 1) з префіксами; 2) без префіксів.

Нишкнути, підкувати, заіржавіти, екзаменувати, метушитися, відновити, оцінити, агітувати, єднати, пояснити.

II. З перших букв коренів повинно скластися закінчення вислову І. Світличного: *«Шлях...»*.

2. Утворіть за допомогою префіксів усі можливі похідні дієслова від дієслів *їхати, їздити* і запишіть їх. Хто більше?

3. Прочитайте уривок, знайдіть дієслівні форми з префіксами і поясніть, якого додаткового значення надають їм ці префікси.

Замфір дуже любив свій виноградник. Оця десятина землі, густо засаджена розкішними кущами, відділена від гори столітніми волоськими горіхами, делікатними жерделями та сіролистими айвами, дісталась йому ще від батька. То була дідизна, прадідизна, може...

Замфір ходить поміж кущами, де тичку очеретяну поправить, де лист зайвий обскубе, де лозину підв'яже. Правда, сьогодні неділя, не слід би робити, ну, та коло винограду не гріх, бо то хліб святий, то дар Божий... О, тут гущина яка, сонця не пускає, треба пообщипувати листя...

І згадується Замфірові, як він восени мусить зібрати тички, підчистити лозу, закопати її в землю. Спить зимою виноградна лоза, вкрившись могилками, а на

весну треба визволити її, на світ вивести з-під землі, обчистити, на тички підняти...(*М. Коцюбинський. «Для загального добра».*)

4. Прочитайте речення і поясніть, чому дієслова починаються то з в-, то з у-.

1. Брильянти рос укрили луг шовковий. *(В. Сосюра.)* 2. На хвилину хмарка вкрила місяць.*(Л. Смілянський.)* 3. Дощ утихає. (*М. Рильський.*) 4. Буря не втихає. (*С. Васильченко.*) 5. Дай же руку, любий друже, усміхнись мені! (*В. Сосюра.*)

5. Від поданих дієслів за допомогою заміни в них префіксів утворіть антоніми (наприклад: *увійти — вийти*).

Відчинити, відімкнути, відвикнути, віднести, роз'їхатися, роз'єднати, розв'язати, розподібнити, розмагнітити.

6. І. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому дієслова, визначте, за допомогою яких префіксів вони утворені і якого додаткового значення ці префікси їм надають.

— Вставай, сину, вже швидко буде розвиднятись.

Підводжу голову з постелі: в хаті блимає, вікна затулені чорним сукном темряви, не можна вгадати, скільки минуло вже ночі й скільки ще буде, — ніщо про світ не нагадує.

— Вставай, сину, підемо.

Протираю од сну очі.

— Куди, мамо?

— О, а хіба ж ти забув: підемо дивитись, як сонце сходить. Ти ж просив, щоб тебе збудили. Вставай! — підводить мене.

Так, я прохав, щоб мене збудили, я давно вже марив про це, коли ж тепер...

— Спати хочеться, мамо, дуже, — пхикаю я і, мов винуватий, схиляю сонну голову матері на груди.

— Вставай, вставай, не лінуйся, — чую ніжний, лагідний, проте невблаганний голос.

Мнуся, починаю, позіхаючи, одягатись, сопу. Мати нашвидку допомагає, вмиває холодною водою. *(С. Васильченко. «На світанні».)*

II. Опишіть, як ви вранці прокидаєтеся, як встаєте з ліжка, з якими почуттями. Можете вжити дієслова: *роз-*

виднятися, світати, торсати, гукати, потягатися, чухматися, позіхати, схоплюватися, натягати тощо.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Вилетіти з голови (зовсім забутися); не відриваючи очей (пильно дивитися); піднімати дух (підбадьорювати); розрубати гордіїв вузол (просто й сміливо розв'язати складне питання); пройти вогонь і воду (зазнати всіляких випробувань).

Висновки (для самоперевірки)

1. Вживання префіксів у дієсловах залежить від характеру дії.

2.

Префікс	Його значення
ви-	рух ізсередини
у-, в-, уві-	рух усередину
від-, віді-	віддалення від чогось
при-	наближення до чогось
на-	рух на поверхню чогось
з-, зі-, с-	рух згори вниз
під-, піді-	рух під щось
пере-	рух через щось
про-	рух крізь щось
о-, об-, обі-	рух навколо чогось
роз-, розі-	рух у різні боки
за-	рух за якийсь предмет

3.

Префікс	Його значення
недо-	неповнота дії, неповний вияв дії
зне-	відкидання, позбавлення чогось
над-	відділення невеликої частини від чогось
попо-	тривалість, повторюваність дії

§9 Написання не з дієсловами

З усіма формами дієслова (крім дієприкметника[1]) **не** майже завжди пишеться окремо: *не послішати, не чув, не бачать, не прибрано, не подумавши, не відчуваючи.*

1. Разом **не** пишеться в дев'яти дієсловах: *нехтувати, ненавидіти, непритомніти, неволити, непокоїти, незчутися, нетерпеливитися, нетямитися* (але: *не стямитися*), *нездужатися*, які без *не* не вживаються.

2. З чотирма дієсловами **не** пишеться разом або окремо залежно від їхнього значення: *нездужати* (хворіти) і *не здужати* (не змогти), *неславити* (ганьбити) і *не славити* (не прославляти), *непокоїтися* (турбуватися) і *не покоїтися* (не лежати), *нестямитися* (втратити самовладання) і *не стямитися* (не повернутися до свідомості).

3. Разом **не** пишеться в префіксі **недо-**, який вказує на неповноту дії: *недобачати* (погано бачити), але: *не добачити* (не помітити); *недоїдати* (голодувати), але *не доїдати* (залишати їжу); *недолюблювати* (відчувати неприязнь); *недооцінювати* (неповною мірою оцінювати).

4. Треба розрізняти дієслово *не має* (не володіє) і заперечне слово *немає* (нема), які пишуться по-різному.

Вправи

1. Прочитайте давню народну пісню. Що означає заперечна частка *не* при дієсловах?

Пішов же Іваськo в чужую сторону:
Жалъ же його, Боже!
В чужій стороні люд не гадає,
День не світає, сонце не сходить,
Місяць не світить, зоря не сходить,
Зоря не сходить, півень не піє.
Прийшов Іваськo з чужої сторони:
І люд гадає, і нарікає,

[1] Про написання *не* з дієприкметниками є свої особливі правила (див. § 33).

І день світає, і сонце сходить,
І місяць світить, і зоря сходить,
І зоря сходить, і півень піє.

2. Прочитайте прислів'я й поясніть написання *не* з дієслівними формами.

1. Чого сам не любиш, того й іншому не чини. 2. Не відкладай на завтра того, що можеш зробити сьогодні. 3. Не ходи, куди не просили; не бери, чого не поклав. 4. Не спитавши броду, не лізь у воду. 5. Не дослухавши до кінця, не спіши відповідати.

3. Прочитайте речення й поясніть написання *не* з дієсловами разом.

1. Я ненавиджу рабства кайдани. *(П. Грабовський.)* 2. Хіба то безсовісно, що я недосипав ночей, недоїдав шматка хліба та все працював, щоб себе і сім'ю свою зарятувати від злиднів? *(М. Кропивницький.)* 3. Цього противника можна тільки недооцінити, але ніколи не переоцінити. *(І. Вільде.)* 4. Весна прийшла непомітно. Незчулися, як промайнув і березень. *(Я. Баш.)* 5. Глухо зітхали хвилі, білі чайки непокоїлись над озером. *(О. Гончар.)*

4*. Перепишіть, розкриваючи дужки. Дієслова з *не* підкресліть.

1. Ночі, ночі на Вкраїні, ночі тихі, чарівні, де б (не) був я на чужині — (не) забути вас мені. *(І. Манжура.)* 2. Ми (не) зчулися, як підкрався світанок. *(В. Кава.)* 3. Хрипло крякаючи, боком пролетів грак, мало (не) черкаючи вершків сонних сосон. *(О. Копиленко.)* 4. Птахи сильніше (не) покоїлись. *(М. Коцюбинський.)* 5. Наша дума, наша пісня (не) вмре, (не) загине. *(Т. Шевченко.)* 6. Правди зрадою ніколи (не) здолати. *(Р. Братунь.)* 7. Я (не) навиджу брехню у всякій одежі. *(М. Рильський.)* 8. До живого нікому (не) доходило: чужа болячка (не) болить, чужа потилиця (не) свербить. *(А. Свидницький.)*

5*. Перепишіть, розкриваючи дужки. Поясніть різне написання *не має* і *немає*.

1. У легендах стародавніх справедливості (не) має, все там річ іде про жертви та кривавії події. 2. Люди сплять, спить і людськеє лихо, — лихо сили (не) має в сю ніч. 3. Щастя такого (не) має людина ніколи.

4. Летить безумна пісня — стережіться! Бо жаль ваги (не) має... **5.** Збирається в місті за радою рада, та згоди (не) має, панує розрада. (*З тв. Лесі Українки.*)

6. I. Прочитайте уважно текст і випишіть усі дієслова з часткою *не*, що пишуться окремо.

От добре, що Василь щиглів приніс. Буде робота. Ще й яка. Бо то й їсти треба їм дати, і напоїти, і в клітці лад зробити, щоб було чисто.

І хлопець пильнував своїх пташок. А вони таки ніяк не хотіли співати... Може, клітка для них замала і не мають куди голосу пустити, може, їм зерно не смакує, а може б, так до води досипати цукру?

Аж одного дня, як був тільки з татом, спитався:

— Тату, а чому ті щиглі не співають?

Тато надумувався хвилину. А тоді:

— Бо вони в неволі, сину.

— В неволі?

— Кажу тобі: в неволі. І тому не хочуть співати.

— Так, як козаки у каторзі турецькій?

— Так само.

— А козаки таки співали: «Ой нема ні вітру, ні хвилі із нашої України».

— Бо це були козаки, а щиглики лише пташки. Але неволя одна. Не пускаєш їх з хати, і вони тобі не співають. Що з того, що мають зерно і воду, коли не мають волі. (*Б. Лепкий. «Казка мойого життя».*)

II. Перекажіть своїми словами текст або опишіть подібну пригоду, якщо вона відома вам з розповідей чи власного досвіду. Переказ чи власний опис запишіть.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Нема коли й угору глянути (бути дуже зайнятим); не знаючи сну й відпочинку (безперервно); не знаходити собі місця (бути дуже схвильованим); не йняти віри (не вірити); у вічі не видати (зовсім не бачити); не має Бога в серці (бездушний); розуму не прикладу (не можу зрозуміти).

§10 Суфікси дієслів

Спостереження

1. Дослідіть, за допомогою яких суфіксів творяться дієслова від іменників (кінцевий суфікс -ти не враховуйте).

1. Зима — зимувати, день — днювати, майстер — майструвати, форма — формувати, нерви — нервувати, доза — дозувати. 2. Мир — мирити, суд — судити, коса — косити, вага — важити. 3. Повага — поважати, сідло — сідлати, обід — обідати, блиск — блищати.

2. Дослідіть, за допомогою яких суфіксів творяться дієслова від прикметників.

1. Зелений — зеленіти, сірий — сіріти, хворий — хворіти. 2. Блідий — бліднути, кислий — киснути, густий — гуснути. 3. Зеленіший — зеленішати, кращий — кращати, ближчий — ближчати.

3. Простежте, яких відтінків значення і якого виду надають дієслову суфікси -ува- та -ну-.

1. Переписати — переписувати, підкопати — підкопувати, розплутати — розплутувати, скоротити — скорочувати, повторити — повторювати. 2. Стукати — стукнути, усміхатися — усміхнутися, хлюпати — хлюпнути, гукати — гукнути.

4. Дослідіть, коли дієслівний суфікс -ув- переходить в -ов-.

Збудува́ти — розбудо́вувати — збудо́ваний; працюва́ти — відпрацьо́вувати — напрацьо́ваний; опи́тувати — опи́туваний; вигу́кувати — вигу́куваний.

Вправи

1. Утворіть дієслова від поданих іменників.

Жарт, галас, гальмо, кермо, каприз, старшина, шана, літо, тавро, шпара. Мороз, дощ, міст, щастя, сурма.

2. З'ясуйте, від яких іменників утворено дієслова *веслувати, зондувати, дернувати.*

3. Утворіть дієслова від поданих прикметників.

Червоний, рябий, байдужий, радий, свіжий, голодний, кам'яний. Дужчий, вужчий, ширший, легший, тонший.

4. Поясніть, яким значенням різняться дієслова, що стоять парами. З дієсловами однієї з пар складіть речення.

Біліти — білити. Чорніти — чорнити. Дуріти — дурити. Кривіти — кривити. Старіти — ста́рити.

5. З'ясуйте, які зміни сталися з твірною основою в поданих дієсловах при додаванні суфікса -ну-.

Кидати — кинути, глядіти — глянути, холодити — холонути, прив'ядати — прив'янути, глитати — поглинути.

6. Прочитайте уривок, знайдіть дієслова, утворені від прикметників, і з'ясуйте їхнє значення.

Автострада лежить перед нами рівна, тверда, аж дзвенить.

Їдьмо!

А ніч голубітиме і мінитиметься — місячна й тиха вереснева ніч, мов для сповіді. І столітні верби над шляхом здаватимуться прозорими. І траса білітиме на рівнині, наче зроблена не з бетону, а з гіпсу чи каменю, з якого в нашім селі випалюють вапно, щоб побілити хати. Тільки ліси темнітимуть обабіч. Та машини попереду. Зустрічні пронизуватимуть нас ножами своїх фар. *(О. Сизоненко. «Білі хмари».)*

7. І. Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому всі засоби, якими передано зміну кольорів перед настанням ночі.

Сонце вже сховалось за гори, хоч було ще не пізно. Місто вже було покрите довгою тінню гір, тільки вузенький краєчок берега передо мною ще блищав від останнього проміння. Узгір'я, геть далеко за молом**, темно-синьою хмарою спускалося в море і все темніло, темніло... По рожевій площині моря пробігали то золоті, то блакитні іскри, мінялись, блідли, а вкупі з ними блідла і рожева барва. Аж ось рожева барва зникла, повіяв раптовий вітер, хвиля сплеснула голосніше, освітлений краєчок берега почорнів, тінь швидко побігла геть аж на сере́дину моря, що вкрилось дріб-

ними білими гребінцями. Потім так же раптом зникли гребінці і вітер, а море знов стало спокійне, гладеньке, тільки сизе, як голубині крила. Се впало зненацька літнє смеркання, впало, затремтіло і знов заспокоїлось. Далеко, далеко на самім горизонті леліло опалове** світло — одблиск сонця... От ще хвилина, і горизонт стане фіалковим, ще хвилина, і місяць урочисто випливе з моря і простеле до самого берега широку, золоту, прозору путь... *(Леся Українка. «Над морем».)*

II. Підготуйтеся до докладного усного переказу уривка: складіть план (*тінь від гір, хвилі на площині моря, відблиски сонця* тощо), запам'ятайте окремі вислови.

III. Опишіть захід сонця, звернувши увагу на зміну освітлення й кольорів.

8. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Розгодинилося на серці (з'явився гарний настрій); серцем радіти (відчувати втіху); стукнуло в голову (раптом з'явилася думка); торгувати зубами (сміятися, глузувати); запанувати над собою (заспокоїтися); дурити голову (обманювати); дуріти з жиру (поводитися нестримно, порушуючи моральні норми).

Висновки (для самоперевірки)

1. Дієслова від іменників творяться за допомогою суфіксів -ува-, -и-, -а-.
2. Дієслова від прикметників творяться за допомогою суфіксів -і-, -ну-; від вищого ступеня — за допомогою суфікса -а-.
3. Суфікс -ува- звичайно вказує на тривалість дії (недоконаний вид); суфікс -ну- вказує на одноразовість дії (доконаний вид).
4. Суфікс -ув- переходить в -ов- під наголосом.

§11 *Перехідні й неперехідні дієслова*

Залежно від того, яке питання ставиться від дієслова, розрізняють дієслова перехідні й неперехідні.

Спостереження

1. Зверніть увагу на те, яке питання ставиться від перехідних дієслів і в якому відмінку стоїть при них додаток (з прийменником чи без прийменника). З цього зробіть висновок, які дієслова перехідні, а які — неперехідні.

Перехідні дієслова: знайти (кого? що?) гриба; виорете (кого? що?) ниву; посіємо (кого? що?) пшеницю; зірвавши (кого? що?) грушу; зустрічаючи (кого? що?) друга; відвідай (кого? що?) подругу.

Неперехідні дієслова: думати (про кого? про що?) про людей; узявшись (за кого? за що?) за роботу; надійся (на кого? на що?) на себе; дякуємо (кому? чому?) вчителям; запобігаючи (кому? чому?) лихові; нехтувати (ким? чим?) небезпекою; злякався (кого? чого?) вовка; бракує (кого? чого?) досвіду.

2. Зверніть увагу на те, у якому відмінку стоїть додаток після перехідного дієслова, якщо перед таким дієсловом є заперечна частка *не*. Зробіть з цього висновок.

Посіяли озимину — не посіяли озимини; прочитав книжку — не прочитав книжки; придбавши квиток — не придбавши квитка.

3. З'ясуйте, яка різниця між знахідним і родовим відмінками тих самих додатків при перехідних дієсловах. Зробіть висновок про вживання родового відмінка після перехідних дієслів.

Принеси (кого? що?) воду — принеси (кого? чого?) води, дай (кого? що?) сіль — дай (кого? чого?) солі, з'їсти (кого? що?) борщ — з'їсти (кого? чого?) борщу.

4. Зверніть увагу на те, чи можна ставити питання *кого? що?* після дієслова, яке має наприкінці **-ся**, тобто чи воно є перехідним.

Зустрів друга — зустрівся з другом; умиваю руки — умиваюся; готуємо уроки — готуємося до уроків.

5. Дослідіть, коли в дієсловах пишеться **-ся**, а коли **-сь**.

Дивлюсь у вічі — дивлюся на тебе; повернувсь із роботи — повернувся з роботи; купаємось у річці — купаємося в озері; зустрінемось опівдні — зустрінуться опівдні — зустрінешся опівдні.

Вправи

1. Прочитайте прислів'я, знайдіть у них дієслова і визначте, які з них перехідні, а які — неперехідні.

1. Або розумне казати, або зовсім мовчати. 2. Правда ясніша від сонця, та її з свічкою шукають. 3. Чужим добром не розбагатієш. 4. Не взявшись за сокиру, хати не збудуєш. 5. Щоб часом дарма не блудити, чужого розуму питайся.

2. І. Усі дієслова на **-ся** (**-сь**), крім *дивитися*, належать до неперехідних. Подані дієслова запишіть у дві колонки: 1) з кінцевим **-ся** (неперехідні); 2) без кінцевого **-ся** (тут вони всі перехідні).

Учитимемо, зв'яжешся, осиплеться, купуючи, стережете, лякаються, скупчившись, уквітчавши, вихопився, зморитесь, бачить, зменшіть.

II. З других букв кожного слова повинні скластися пропущені два слова у прислів'ї: *«Не ... вір»*.

3. І. Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) з перехідними дієсловами; 2) з неперехідними дієсловами.

Світить сонце, збагни істину, кажучи правду, оголошено перерву, учепившись за слово, синіє небо, стихає гомін, сиджу в кімнаті, наслідуємо батьків, втратив рівновагу, покажемо себе, усміхаючись до дитини, дякую вам.

II. З других букв дієслів повинні скластися пропущені два слова у вислові французького філософа XVIII ст. Шарля Монтеск'є: *«Треба ..., щоб знати хоч трохи»*.

4. Подані парами дієслова введіть у короткі речення. З'ясуйте, які дієслова перехідні, а які — неперехідні і як це залежить від їхнього лексичного значення.

Біліти — білити, зазеленіти — зазеленити, тупіти — тупити, молодіти — молодити, покращати — покращити.

5*. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. Перемагай труднощі розумом, а (небезпека) досвідом. 2. Не подумавши і (кілочок) не затешеш. 3. Не розіб'єш (горіх), то не з'їси і (зернятко). 4. Не рубай (та гілляка), на якій сидиш. 5. Що то за господар, що (своє добро) не глядить. 6. Їдеш на три дні, бери (хліб) на тиждень. 7. Слово може врятувати (людина), слово може і вбити.

6*. Перепишіть речення, правильно вживаючи -ся або -сь.

1. Сонце підняло (ся, сь) вгору. 2. Ми зібрали (ся, сь) біля школи. 3. Скупаємо (ся, сь) у річці. 4. Повернемо (ся, сь) о п'ятій годині.

7. І. Прочитайте вірш. Випишіть з нього окремо перехідні й неперехідні дієслова.

Ой діброво — темний гаю!
Тебе одягає
Тричі на рік... Багатого
Собі батька маєш.
Раз укриє тебе рясно
Зеленим покровом, —
Аж сам собі дивується
На свою діброву...
Надивившись на доненьку
Любу, молодую,
Возьме її та й огорне
В ризу золотую
І сповиє дорогою
Білою габою**, —
Та й спать ляже, втомившися
Турбою такою.

(Т. Шевченко.)

П. Поясніть, як треба розуміти тут вислови: *зелений покров, золота риза, біла габа*. З ким поет порівнює діброву й природу взагалі?

8. І. Прочитайте початок легенди. Випишіть тільки перехідні дієслова разом з додатками, які відповідають на питання к о г о ? щ о ?

Се було в початку віків. Новостворений світ сіяв чудовою красою, скрізь була гармонія, ясне, повне життя. Цвіла Божа мрія, розкішна й лагідна. Людське життя плило тихими хвилями і зливалося з тією мрією в одне осяйне, спокійне море. Великий спокій був на землі, й люди жили в спокою. Так було довго.

Злий дух спав у підземній країні. Він спав довгі віки, і сон його був лихий. Прокинувся злий дух і покликнув: «Лихі сни мучать мене! Душа моя рветься, нема мені спокою! А там, на землі, панує ясний спокій, мрія ворога мого цвіте і витає — і ніщо не бентежить її. Чи маю я носити сам мою тугу огненну, чи маю ховати мій смуток темний? Ні, я кину тугу в серце наймиліших дітей ворога мого, я розкину над ними смуток чорним покривом, і потьмариться мрія ворога мого».

Злий дух вийшов чорним димом з лона землі і огненною хмарою полинув понад землею. Він пролітав над долинами, де хвилювало золоте збіжжя, де рясні дерева клонили додолу важкі віти... (*Леся Українка. «Щастя»*.)

П. Продовжіть легенду. Які різні лиха злий дух ніс між людей на землі? Як люди протистояли злу? Продовження запишіть.

9. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслова й визначте, які з них перехідні, а які — неперехідні.

Батько, повернувшись додому, побачив, що діти б'ються.

— Миколцю, хто розпочав бійку? — запитав він суворо.

— Усе почалося з того, що Івась дав мені здачі.

10. Запам'ятайте стійкі порівняння та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Летить, як метелик на вогонь (необачно прямує до небезпеки); *прожив, як терном пройшов* (зазнав багато

лиха); б'ється, як пташка в клітці (борсається в безвихідній ситуації); кривиться, як середа на п'ятницю (безпричинно сердиться); крає, як ножем по серці (завдає душевного болю); опарився, як муха на окропі (зазнав невдачі).

Висновки (для самоперевірки)

1. Від перехідних дієслів ставиться питання **кого? що?** Додаток при перехідному дієслові стоїть у знахідному відмінку без прийменника.

2. Якщо перед перехідним дієсловом є заперечна частка *не*, то додаток при ньому стоїть у родовому відмінку.

3. При перехідному дієслові додаток ставимо в родовому відмінку й тоді, коли дія стосується частини від цілого.

4. Дієслова з **-ся** неперехідні.

5. Перед наступним голосним вживається **-сь**, перед приголосним — **-ся**. У кінцівках **-ться, -шся** завжди пишеться **-ся**.

§12 *Неозначена форма дієслова*

Неозначена форма (інфінітив) — це початкова незмінна форма дієслова. Вона не вказує ні на час, ні на особу, ні на рід, ні на число і відповідає на питання **що робити?** або **що зробити?**

Неозначена форма має наприкінці суфікс **-ти**: *думати, могти, знайти*. Суфікс **-ть** допускається лише в розмовному та художньому стилях: *жить, працювать*.

Частина неозначеної форми без **-ти** називається основою інфінітива: *дума-ти, ходи-ти, нес-ти, жи-ти*.

Спостереження

Дослідіть, якими членами речення може виступати неозначена форма дієслова.

1. Першою думкою в Остапа було (**хто? що?**) тікати. *(М. Коцюбинський.)* 2. Згодом Богдан (**що**

з р о б и в ?) почав прощатись. *(Леся Українка.)* 3. Хоча б скоріше (щ о р о б и л о с я ?) почало світати! *(І. Вільде.)* 4. Гнат виніс теляті (к о г о ? щ о ?) їсти. *(М. Коцюбинський.)* 5. Стала наближатися година (я к а ?) рушати в дорогу. *(С. Васильченко.)* 6. Стомились хлопці, зупинилися (з я к о ю м е т о ю ?) спочити.

Вправи

1. Прочитайте уривок з народної історичної пісні, знайдіть неозначену форму дієслова.

«Соколику-сину! Вчини мою волю:
Продай коня, щоб не їздить по чистому полю!»
«Соколихо-мати! Не хочу продати:
Треба мому кониченьку овса й сіна дати!»
«Соколику-сину! Хто буде робити?
Вже прийдеться мені, сину, голодом сидіти!»
«Соколихо-мати! Пусти погуляти!
Буду гулять поденеду, доленьки шукати...»

2. І. Подані дієслова запишіть у три колонки — з основою інфінітива: 1) на -а; 2) на -и, -і; 3) на приголосний.

Тріпотіти, тішити, змогти, вселяти, звучати, ударити, рокотати, побігти, знітитися, з'єднати, звести, в'їжджати, хотіти, випливти, з'їздити.

II. З других букв повинні скластися пропущені три слова у вислові німецького філософа XVIII ст. Йоганна Гердера: *«Хто не любить..., не заслуговує на ім'я людини».*

3. Випишіть з уривка всі дієслівні форми й поряд допишіть неозначену (наприклад: *їхали — їхати*).

Поки їхали лиманом, Іван розказав, що знайшов у плавні** собі товариша Якова Люльку.

— Чудесний він козарлюга,— розказував Іван, — бурлакою жив собі біля Ненаситця на Дніпрі. Але кілька місяців до сього й там знайшовся власник на нашу, запорозьку, землю: якийсь граф. Він загарбав у козаків усю худобу й майно, а самих повернув у кріпаків. Люльці, як от і тобі, хотіли за непокірність одрізати оселедця, та тільки у нього в халяві був ніж, так тим ножем він прикажчика вбив на смерть, а трьох

з челяді покалічив та, добігши до Дніпра, вскочив у човна і подався до Великого Лугу. Ми з ним збудували собі у плавні добрий курінь. (*А. Кащенко. «Зруйноване гніздо».*)

4. І. Дієслова запишіть підряд у колонку й біля кожного з них допишіть синонім з поданих нижче.

Ослабнути, хитатися, держати, куйовдити, обманути, юрмитися, спускатися, схуднути, вештатися, насмілитися, скиглити.

С и н о н і м и: волочитися, зважитися, з'їжджати, змарніти, коливатися, кошлатити, нити, охляти, ошукати, товпитися, тримати.

II. З других букв дописаних синонімів повинні скластися два пропущених слова у вислові російського письменника А. Чехова: *«Потрібно виховувати в собі смак до...»*.

5. З прислів'їв випишіть дієслова й схарактеризуйте їх (вкажіть форму, вид, перехідність), користуючись цифровим кодом поданої нижче таблиці «Характеристика дієслова в цілому» (наприклад: *прожити — 111*).

1. Життя прожити — не поле перейти. 2. Ще й риби не піймали, а вже заходилися юшку варити. 3. Привів коня кувати, як кузня згоріла. 4. Занадився кухоль по воду ходити, поки йому вухо не відламали. 5. Життя як стерниста нива: не пройдеш, ноги не вколовши.

Характеристика дієслова в цілому

Цифровий код	Форма дієслова	Вид	Перехідність
	1	2	3
0	—	—	—
1	неозначена	доконаний	перехідне
2	способові	недоконаний	неперехідне
3	дієприкметник		
4	форма на -но, -то		
5	дієприслівник		

6. І. Прочитайте уривок. Придивіться, як автор по-різному будує речення зі словами *неприємно* і *приємно*. Чи завжди після цих слів вживається неозначена форма дієслова?

Який маленький лежу я в дідовому човні і стільки вже знаю приємних і прикрих речей. Як неприємно, коли баба клене або коли йде дощ і не вщухає. Неприємно, коли п'явка впивається в жижку чи коли гавкають на тебе чужі пси або гуска сичить біля ніг і червоним дзьобом скубе за штани. А як неприємно в одній руці нести велике відро води чи полоть і пасинкувати тютюн. Неприємно, як батько приходить додому п'яний і б'ється з дідом, з матір'ю або б'є посуд. Неприємно ходити босому по стерні або сміятись у церкві, коли зробиться смішно. І їхати на возі з сіном неприємно, коли віз ось-ось перекинеться в річку. Неприємно дивитись на великий вогонь, а от на малий — приємно. І приємно обнімати лоша. Або прокинутись удосвіта і побачити в хаті теля, що найшлося вночі. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу чи ловити щучок руками, скаламутивши воду, або дивитись, як тягнуть волока**. Приємно знайти в траві пташине кубло. Приємно їсти паску й крашанки. Приємно, коли весною вода заливає хату й сіни і всі бродять по воді. Приємно спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, у всякому насінні на печі. І запах всякого насіння приємний. Приємно тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінню. Приємно, коли яблуко, про яке думали, що кисле, виявляється солодким. Приємно, коли позіхає дід і коли дзвонять до вечерні літом. І ще приємно і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як з чоловіками.

(О. Довженко. «Зачарована Десна».)

ІІ. Подумайте, що вам приємно, а що неприємно, що ви любите, а чого не любите. Розповідь про свої почуття запишіть.

7. Запам'ятайте стійкі порівняння та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Іде, як з роси, з води (добре йде справа); кортить, як меду лизнути (дуже хочеться); живе, як у раю

(безтурботно живе); ждуть, як святеної паски (нетерпляче очікують); радий, як би хто на сто коней висадив (дуже щасливий); говорить, як сопілкою грає (доладно, приємно говорить); носиться, як кіт з оселедцем (приділяє надмірну увагу).

Альманах. *Твір четвертий* (Михайликів)

КОТИК І ВЕДМЕЖА

Моєму маленькому братикові

Котик заблукав у лісі. Побачило його ведмежа та й питається:

— Ти хто такий?

— Я котик. А ти хто?

— Я ведмедик.

— О, який ти великий,— каже котик.

— А ти такий маленький, — каже ведмежа й питається: — Ти любиш гратися?

— Люблю. І ще люблю м'ясо й тепло. А ти?

— А я люблю мед і поспати.

От почали вони гратися.

— Давай борюкатись, — каже ведмежа.

Ведмежа сильне, лапи в нього здоровенні, а котик маленький, лапки дрібненькі. Як стисне його ведмежа, йому боляче робиться.

— Ой, краще давай доганяти один одного, — каже котик.

Котик легенький, спритний, як побіжить, то клишоногe ведмежа ген-ген позаду залишається.

— Краще будемо в схованки гратись, — каже воно.

Першим почало ведмежа ховатися: розгребло купу бурого листя — аж звідти мишка вискочила. Котик схопив мишку і добре поснідав. Настала котикова черга ховатися. Поліз він на дерево. А там у дуплі бджоли гудуть. Котик хутенько скотився на землю і про все ведмедикові розповів. Ведмежа аж підскочило, так зраділо, що є мед, і мерщій поповзло нагору. Поласувало воно добре медом і лягло перепочити. А котик сидить і труситься від холоду, бо була вже пізня осінь.

— Лягай коло мене, — каже йому ведмежа, — притулися мені до спини.

Котик так і зробив: скрутився калачиком коло ведмежати, ще й пісню заспівав:

— Мур-р — мур-р, мур-р — мур-р!

Заслухалося ведмежа в котикову пісню й заснуло. А котик зігрівся і теж заснув.

8. Прочитайте Михайликову казку. Спробуйте й ви скласти казку для свого маленького братика чи сестрички, а якщо їх у вас немає, то для будь-яких знайомих вам діток. Свою казку запишіть.

В и с н о в к и (для самоперевірки)

Неозначена форма дієслова може виступати будь-яким членом речення. Найчастіше вона входить до складу присудка.

§13 *Способи дієслова*

Дієслова мають дійсний, умовний і наказовий способи.

Дійсний спосіб виражає реальну дію, тобто дію, яка відбувається, відбувалася чи відбуватиметься. Дієслова в дійсному способі змінюються за часами, особами або родами та числами.

Вони відповідають на питання щ о р о б л ю? щ о з р о б и в? щ о р о б и т и м е м о? і под.: *будую, будував, збудували, збудуємо, будуватимете.*

Умовний спосіб виражає бажану або можливу за певних умов дію. Дієслова в умовному способі змінюються за родами й числами.

Вони відповідають на питання щ о р о б и в б и? щ о р о б и л а б? щ о з р о б и л и б? і под.: *будував би, будувала б, збудували б.*

Наказовий спосіб виражає наказ, прохання або пораду. Дієслова в наказовому способі змінюються за особами й числами. Вони відповідають на питання щ о р о б и? щ о з р о б и? щ о р о б і м о? і под.: *будуй, збудуймо, збудуйте.*

Спостереження

1. Заповніть таблицю, відповідаючи на поставлені запитання.

Способи дієслова

Спосіб	Яку дію виражає?	Як змінюється?

2. Розгляньте таблицю і дайте відповіді на подані після таблиці запитання.

Характеристика способових форм дієслова

Цифровий код	Спосіб	Час	Рід	Особа	Число	Дієвідміна
	4	5	6	7	8	9
0	-	немає	немає	немає	—	—
1	дійсний	теперішній	чоловічий	1-ша	однина	перша
2	умовний	минулий	жіночий	2-га	множина	друга
3	наказовий	майбутній доконаний	середній	3-тя		архаїчна
4		майбутній недоконаний простий				
5		майбутній недоконаний складений				

Яких граматичних значень з названих у таблиці (дієвідміни не треба враховувати) не має дієслово:

а) у дійсному способі;

б) в умовному способі;

в) у наказовому способі?

Вправи

1. Прочитайте три тексти і з'ясуйте, чи однаково описувані в них дії стосуються реальної дійсності. У яких способах стоять дієслова в цих текстах?

I. Коли гарна погода, ми йдемо в ліс. Там збираємо малину та шукаємо гриби і заодно дихаємо свіжим повітрям, милуємося природою.

II. Якщо буде гарна погода, підіть у ліс. Там назбирайте малини та пошукайте грибів і заодно подихайте свіжим повітрям, помилуйтеся природою.

III. Якби була гарна погода, то ми пішли б у ліс. Там збирали б малину та шукали гриби і заодно дихали б свіжим повітрям, милувалися б природою.

2. Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому способові форми дієслова й визначте їхній спосіб. Які ще форми дієслова є в цьому уривку?

Змій кокетує і хитає головою то в той бік, то в другий, наче комусь шепче щось на вухо то з одного боку, то з другого. Цілий день би стояв, та держав, та дивився вгору. Небо високе-високе, синє та холодне. А змій у ньому білий-білий, хилитається, хвостом злегка водить, наче пава...

Але тут усі разом чують крик і переводять очі з змія на землю. Іде Федько. Іде і кричить. Він міг би підійти тихенько, так, що й не почув би ніхто, але Федько того не любив. Він ще здалеку кричить:

— Ану, гей там, давай сюди змія!

Руки в кишені, картуз набакир, іде, не поспішає. Але тікати й не пробуй, Федько усяку собаку випередить. (*В. Винниченко. «Федько-халамидник».*)

3. I. Подані дієслова запишіть у три колонки: 1) у дійсному способі; 2) у наказовому; 3) в умовному.

Встигнув би, клопочемося, зупинись, скажіть, сюркочуть, збагнула, пробачте, забудьмо, квітнуло б, з'їжджай, діткнувся, стихне, пов'язала б, з'юрмилися б, вникніть, зустрінь, тьмяніють.

II. З других букв кожного слова повинні скластися пропущені три слова у вислові В.Сосюри: *«Всім серцем...,— і вічні ми будемо з нею».*

4. Прочитайте прислів'я. Випишіть з них способові форми й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика дієслова в цілому» та колонки «Спосіб» з таблиці «Характеристика способових форм дієслова» (наприклад: *не кажи — 221.3*).

1. Не кажи гоп, поки не перескочиш. 2. Не брудни криниці, бо схочеш водиці. 3. Якби на кропиву не мороз, вона б усіх людей пожалила. 4. Хто стає вівцею, того стрижуть. 5. Роби, небоже, то й Бог поможе. 6. Дожидай долі, то не матимеш і льолі. 7. Якби нові черевики, то пішов би й на музики.

5. I. Прочитайте текст і випишіть з нього: 1) дієслова, що означають дії, пов'язані з павутинням; 2) порівняння, які стосуються павутиння.

Половина листя на вербах вже пожовкла, але на тополях, на осокорах лист зеленів, ніби влітку. Якби

не жовте листя в садках, то можна було б подумати, що надворі не бабине, а справдішнє літо. Тільки зелена низька озимина навкруги току нагадувала про осінь. Надво́рі літіло павутиння. Все синє небо було ніби засноване білим, як пух, легким, як шовкові нитки, павутинням. Проти сонця павутиння лисніло, наче легка літня біла хмара порвалася на небі, розпалась на нитки, на тонкі пасма та й полетіла на землю. Павутиння літіло пучка́ми, нитка́ми, ніби клубочками, починками**, то гнулося великими дугами, то місцями стояло просто, рівними, як очерет, стеблами. Воно обснувало тополі, верби, стіжки, тини; маяло на вершечках садків, метлялось коло хрестів та бань на церкві і знов летіло та летіло; хто його зна, де воно й бралося. (*І. Нечуй-Левицький. «Микола Джеря».*)

II. Придивіться, якого кольору осіннє небо, як гріє сонце, яке повітря і як пливуть у ньому павутинки, як вони обснову-ють усе. Побачене й відчуте опишіть. У своєму описі можете використати мовний матеріал з прочитаного вами тексту.

6. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Де не посій, там і вродиться (скрізь він є, скрізь він свій); чого ліва нога забажає (що задумає собі); важким духом дихає (злиться); хоч до рани клади (дуже лагідний); дмухни — і розсиплеться (тендітний, нетривкий); хоч би там що було (незважаючи ні на що); спом'янеш моє слово (усе буде так, як сказано).

Висновки (для самоперевірки)

1. Способи дієслова характеризуються такими ознаками:

Спосіб	Яку дію виражає?	Як змінюється?
дійсний	реальну	за часами, особами або родами та числами
умовний	бажану або можливу	за родами й числами
наказовий	наказ, прохання, пораду	за особами й числами

2. Дієслово в дійсному способі має всі граматичні значення, названі в таблиці.

Дієслово в умовному способі не має часу й особи.

Дієслово в наказовому способі не має часу й роду.

§14 Дійсний спосіб. Часи дієслова

Дієслово змінюється за часами тільки в дійсному способі. Розрізняємо теперішній, минулий і майбутній часи. Час визначається відносно моменту повідомлення про дію.

Теперішній час означає дію, яка відбувається в момент повідомлення про неї. Дієслово в теперішньому часі відповідає на питання щ о р о б л ю ? щ о р о б и ш ? і т.д.: *будую, будуєш* і т.д.

Минулий час означає дію, яка відбувалася до моменту повідомлення про неї. Дієслово в минулому часі відповідає на питання щ о р о б и в ? щ о з р о б и в ? і т. д.: *будував, збудував* і т.д.

Майбутній час означає дію, яка буде відбуватися після повідомлення про неї. Дієслово в майбутньому часі відповідає на питання щ о з р о б л ю ? щ о б у д у р о б и т и ? і т.д.: *збудую, буду будувати, будуватиму* і т.д.

Спостереження

1. Заповніть таблицю, відповідаючи на поставлені запитання.

Час	Коли відбувається дія?	На які питання відповідає?

2. Перевірте й зробіть висновок, у яких часах можуть вживатися:

а) дієслова доконаного виду: *написав, зрадів, гукнув* (минулий час); *напишу, зрадію, гукну* (майбутній час);

б) дієслова недоконаного виду: *писав, радів, гукав* (минулий час); *пишу, радію, гукаю* (теперішній час); *буду писати, радітиму, гукатиму* (майбутній час).

Вправи

1. Прочитайте вірш, знайдіть у ньому дієслова й визначте, в якому часі їх вжито.

Вже сніп у полі споловів**,
І став гіркішим дух полинний,
І червоніють кетяги калин
На взліссі літніх вечорів.
Зберу я зілля всі і трави,
Що не зів'яли ще в гаях,
І буду слухати, як по дощах
Росте в душі осіння павідь**.

(Юрій Клен. «Крізь праосінь».)

2. Прочитайте уривок. Знайдіть дієслова й поясніть, від чого залежить їхній час (час тут відлічується відносно моменту, коли письменник робив свій запис).

Тяжко стогнав і кричав у сні. І від того прокидався. Серце боліло і билось у грудях, ще й зараз болить. І болить голова. Дуже ослаб увесь. Полечу до Києва літаком за чотири години. Намучусь, може. Зате побачу Дніпро й Україну і ще раз, стиснувши руками побите й порубане серце, полину під хмари помолитися рідному краю...

Я хочу жити на Вкраїні. Щó б не було зі мною... Я України син, України. Родила мене мати в степу, у полі зростав я, знав щастя і горе у полі — велике життя. У перетворенім степу над великою урочистою рікою серед народу поживу я, втішу своє серце... Лечу. *(О. Довженко. «Щоденник».)*

3. І. Подані дієслова запишіть у три колонки залежно від того, в якому часі вони вжиті: 1) теперішньому; 2) минулому; 3) майбутньому.

Озивається, стямився, вечоріє, забув, стихне, дивуватимусь, смієшся, скористалася, клубочаться, змерхне, шелестить, вернемося, кліпнув, смеркає, снитиметься, сюрчали, збагнула, хочете, підпадьомкатиме, заїжджав, дякуємо.

П. З других букв повинно скластися шість недописаних слів у рядку з народної пісні: *«Чом, чом...?»*

4. І. Прочитайте прислів'я. Випишіть з них у колонку дієслова в дійсному способі і схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика дієслова в цілому» та колонок «Спосіб» і «Час» таблиці «Характерис-

тика способових форм дієслова» (наприклад: *любить — 221.11*).

1. Копійка любить, щоб її рахували. 2. Не все те золото, що блищить. 3. Вихвалявся гриб гарною шапкою, та що з того, коли під нею голови нема. 4. Як прийде лихо — почухаєшся, де й не свербить. 5. З щастя та горя скувалася доля. 6. Діло майстра величає.

II. Поясніть: а) чому перша й четверта цифри в характеристиках усіх дієслів однакові — відповідно *2* і *1*; б) чому, якщо п'ята цифра *1*, то друга — обов'язково *2*.

5. І. Прочитайте уривок. Зверніть увагу на вживання часів у словах автора та в мові персонажів.

— Панасе! Йди вже, а то діти поснуть... та й куліш прохолоне! — гукнула з порога молодиця. Потім помалу підійшла до чоловіка.— Чого ти слухаєш тут, Панасе? — привітно й цікаво спитала вона, кутаючи плечі в хустку.

— Чуєш? — кивнув Панас головою в той бік, де за яром манячив панський густий сад, обнесений мережаним та мальованим штахетом.

— А що? — стала прислухатись молодиця.

— Соловей...

— О... я ще сьогодні вдосвіта чула,— промовила жінка. Далі схилилась на тин поруч із чоловіком, щільно притулилась до нього плечем і стала слухати...

— А знаєш, що я скажу тобі,— промовив з опаскою Панас,— це — наш.

— Е, ні! — не згоджувалась молодиця.— Наш прилітає пізніше, коли вже вишні одцвітуть. Та в цього й мова не така,— додала вона, прислухаючись до солов'я,— наш, пестунчик, тихенький, співає — як у сопілочку грає, ніжно, тендітно, а це, бач, який горлатий! (*С. Васильченко. «На розкоші».*)

II. За цим зразком передайте розмову двох людей на будь-яку тему або, якщо це важко зробити, перекажіть цей текст, передаючи слова персонажів від їхнього імені. Свою розповідь чи переказ запишіть.

6. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслова і визначте їхній час.

— Тату, коли я виросту, то стану полярним дослідником. Я хочу вже зараз розпочати тренування.

— От і чудово, Микольцю. Ти добре вирішив.

— Ти даватимеш мені щодня гроші на морозиво, щоб я звикав до холоду.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Зайнялося на світ (почало світати); кров кинулася в обличчя (почервонів від досади, обурення тощо); горить земля під ногами (загрожує щось комусь); голова йде обертом (приголомшений, розгублений); клубок застряг у горлі (спазми стискають горло від сильного переживання); куди душа забажає (будь-куди).

Альманах. *Твір п'ятий* (Оленчин)

«ЩО ЗАХОЧУ, ТЕ Й РОБЛЮ!»

(Рецензія на казку В. Симоненка «Подорож у країну Навпаки».— К.: Посередник.— 1993.— 32 с.)

Хто з нас не знає, як не хочеться робити того, що тобі загадують. Скажуть поскладати книжки, а тобі в цей час хочеться телевізор дивитися. Скажуть помити підлогу, а ти краще б тим часом у магазин по хліб збігала.

Отож і чотирьом хлопцям з казки В.Симоненка не хотілося слухати маму й тата, умиватися день при дні, розважати сестричку, поливати квіти. Ну що ж, тоді, будь ласка, мандруйте туди, де будете робити, що вам заманеться. Але й з вами там чинитимуть так само. Побачимо, що з того вийде.

Доки хлопці «цілий день брикали, гралися, реготали і качались», «рвали з дуба дині і з кущів серед левад смакували шоколад», то все було гаразд. Але ось «вояки в штанях синіх» привели їх до грізного царя Невмиваки — і тут їхнє раювання скінчилося. Бо й Невмивака з ними робить, що хоче. Ще добре, що в цьому царстві Навпаки й свині теж роблять, що хочуть. А то б хлопцям було вже зовсім несолодко.

От тоді їм «закортіло всім додому». Краще вже доглядати сестричок, поливати квіти, слухати маму й тата, ніж мають з тобою робити, що кому заманеться.

Мова поеми багата й точна, вірш музикальний, співучий. Книжка гарно ілюстрована. Обличчя її го-

ловних героїв симпатичні, привабливі. Книжка принесе радість багатьом юним читачам.

8. Прочитайте Оленчину рецензію. Спробуйте й ви розповісти про якийсь невеликий твір — віршовий чи прозовий. Для цього твір прочитайте уважно кілька разів, визначте його основну думку, уявіть усі змальовані автором картини. Можете для цього взяти навіть твір, який ви вивчали на уроках позакласного читання.

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Часи дієслова характеризуються такими ознаками:

Час	Коли відбувається дія?	На які питання відповідає?
теперішній	в момент повідомлення про неї	щ о р о б л ю ? щ о р о б и ш ? і т.д.
минулий	до моменту повідомлення про неї	щ о р о б и в ? щ о з р о б и в ? і т.д.
майбутній	після моменту повідомлення про неї	щ о з р о б л ю ? щ о р о б и т и м у ? і т.д.

2. Дієслова доконаного виду можуть вживатися тільки в минулому й майбутньому часах; дієслова недоконаного виду — в усіх часах.

§15 *Теперішній і майбутній доконаний часи*

Дієслова в теперішньому часі (щ о р о б л ю ?) і в майбутньому доконаному (щ о з р о б л ю ?) змінюються однаково. Різняться вони лише видом.

Спостереження

1. Прочитайте вголос змінювання дієслів у теперішньому часі і визначте в них закінчення — буквені й звукові. Накресліть дві однакові таблиці і впишіть у першу з них

буквені закінчення, у другу — звукові (буквені закінчення позначайте так: -у, -ю і т.д.; звукові — [у], [е] і т.д.).

Число	Особа	Дієвідміни			
		І дієвідміна		ІІ дієвідміна	
однина	1-ша 2-га 3-тя	*кажу* *кажеш* *каже*	*маю* *маєш* *має*	*кричу* *кричиш* *кричить*	*стою* *стоїш* *стоїть*
множина	1-ша 2-га 3-тя	*кажемо* *кажете* *кажуть*	*маємо* *маєте* *мають*	*кричимо* *кричите* *кричать*	*стоїмо* *стоїте* *стоять*

2. Зробіть висновок, за чим змінюються дієслова в теперішньому та майбутньому доконаному часах.

3. Зробіть висновки:

а) у якій особі дієслова І і ІІ дієвідмін мають однакові закінчення;

б) якими буквами і якими звуками різняться закінчення дієслів І і ІІ дієвідмін в інших особах.

4. Зробіть висновок, які дієслова належать до І дієвідміни, а які — до ІІ дієвідміни.

5. Порівняйте написання й звучання деяких форм дієслова і зробіть висновок про розбіжності між ними.

Звешся [звес′с′а], зветься [звец′ц′а], звуться [звуц′ц′а], снишся [снис′с′а], сниться [сниц′ц′а], снятся [сн′ац′ц′а].

Вправи

1. Пригадайте, як визначити закінчення й основу слів.

1. Знай-у (знаю), знай-еш (знаєш), знай-е (знає), знай-уть (знають). 2. Тай-у (таю́), тай-іш (таїш), тай-ать (таять). 3. Ор′-у (орю), ор-еш (ореш), ор′-уть (орють).

2. Прозмінюйте в теперішньому часі дієслова *хочу* (як *кажу*), *знаю* (як *маю*), *мовчу* (як *кричу*) і *клею* (як *стою*).

3. Прочитайте народну пісню. Знайдіть дієслова в теперішньому та майбутньому доконаному часах і, орієнтуючись на закінчення, визначте їхню дієвідміну.

За горою не дзвін дзвонить,
Не дзвін дзвонить, місяць сходить,
А на новій стайні огонь сяє:
Там Грицуненько коника сідлає,

Йому матінка свічечки тримає,
Свічечки тримає і його питає:
— Куди поїдеш, мій синоньку,
Мій синоньку Грицуноньку?
— Поїду, матінко, на Україноньку,
Собі по дівоньку, вам по невістоньку.
Там дівонька багатая,
В будень ходить у блаваті,
А в суботоньку в оксамиті,
А в неділеньку в щирім злоті.

4. І. Орієнтуючись на закінчення, дієслова запишіть у дві колонки: 1) дієслова І дієвідміни; 2) дієслова ІІ дієвідміни.

Тішимося, спишемо, волочиш, стружеш, скрегочеш, тріскочете, точить, кричите, сіріють, збережемо, хилиться, уникне, встелите, гноїть, кинете, вивчишся, смітять, змокнеш.

ІІ. З других букв кожного слова повинні скластися три пропущені слова у вислові Шарля Монтеск'є: *«Немає вищого покликання, як бути... багатьом людям»*.

5. І. Вставте пропущені букви *е, є, и, ї* в закінченнях дієслів. Дієслова запишіть у дві колонки: 1) з вставленими буквами *е, є*; 2) з вставленими буквами *и, ї*.

Збира..ться, каж..мо, спровад..мо, очіку..те, потривож..ш, пиш..ш, звар..те, чист..ш, змож..мо, онов..ться, унад..теся, вір..мо, бор..ться, туж..ш, зчеш..те, зневір..теся, виправ..ться, пошл..мо, скроп..мо, бач..ш, оглян..шся, сто..те, сид..мо, доглян..те.

ІІ. З других букв кожного слова повинно скластися закінчення вислову голландського філософа Баруха Спінози: *«Знаючи свої вади, ми...»*.

6*. Перепишіть прислів'я, дописуючи в дієсловах закінчення теперішнього чи майбутнього доконаного часу.

1. Слово вилёт.. горобцем, а поверн..ся волом. 2. Скаж..ш — не верн..ш, напиш..ш — не зітр..ш, відруба..ш — не приточ..ш. 3. Слово до слова — злож..ся мова. 4. Біда помуч.. і мудрості науч.. . 5. Здобуд..ш освіту — побач..ш більше світу.

7*. Перепишіть прислів'я, вставляючи, де треба, м'який знак.

1. Без діла псуєт..ся сила. 2. З ким поведеш..ся, від того й набереш..ся. 3. Колос повний до землі гнет..ся,

а пустий угору дерет..ся. 4. Порожня бочка гучит.., а повна мовчит.. . 5. В тихому болоті чорти водят..ся.

8. Прочитайте уривок вголос, правильно вимовляючи буквосполучення -шся [с'с'а] і -ться [ц'ц'а].

Стоїш посеред городу, задумався. І вже не просто серед городньої зелені, а у вирі таємниць, що оточують тебе своїми стеблами, листям, чутливими вусиками, цвітом, розмаїтими запахами. І коли підносиш ногу, щоб вийти з городу, то пильно дивишся вниз, щоб не наступити на живу рослину...

Поволеньки ступаєш по стежці, а тобі здається, що всі вони за тобою дивляться, підглядають — і соняшники, й гарбузи. Боїшся необережно зачепити їх, боїшся тих поглядів, бо не розумієш. О, нарешті вже вискочив на подвір'я! (*Є. Гуцало.*)

9. І. Прочитайте текст. Випишіть усі дієслова в теперішньому та майбутньому доконаному часах. Дієслова, вжиті в переносному значенні, підкресліть.

Проїхавши кілька верстов бором, станеш підніматися на гору. Тут вже темна соснина починає мішатися з дубом, липою, клениною, усе стає густіше, густіше... Чим дальше їдеш, тим краща врода: пішли і долинки з прогалинами, як рута, зеленими, і яри з проваллям, що як глянеш, то у голові закрутиться. Мій Боже милий! Що за ліс! Якого нема тут дерева! І високих, величезних, і старих, скорчених, похнюпих, що вже віку свого доживають. Куди не глянь — усе тебе чарує, привітає, усе тобі всміхається. Здається, сама рідна наша Україна вийшла тобі назустріч: то спогляне на тебе гарячим сонцем, то притулиться пахучим холодком із темного лісу, то промовить піснею, то озветься соловейком, жайворонком, то неначе грається з тобою: затурчить у вухо горлицею, залоскоче тихесеньким вітерцем. Так тобі весело, так легенько, мов у раю!.. (*О. Стороженко. «Закоханий чорт».*)

II. За поданим зразком опишіть, яке враження на вас справляє ліс чи гай, чи верби над ставком або навіть лужок чи поле влітку. Передайте свої зорові, слухові й дотикові відчуття. Дієслова вживайте переважно в теперішньому та майбутньому доконаному часах.

10. Прочитайте народну усмішку на с. 62. Знайдіть дієслова й визначте особу кожного.

Сидить мала Галинка коло стола й пише.
— Що ти робиш, доню? — питає мама.
— Пишу листа Марійці.
— Але ж ти писати ще не вмієш.
— Дарма! Адже Марійка теж ще не вміє читати.

11. Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє походження.

1. А все-таки вона крутиться (ці слова сказав Галілео Галілей після того, як інквізиція змусила його зректися Коперникового вчення про рух Землі навколо Сонця). 2. Усе тече, усе змінюється (цей вислів належить давньогрецькому філософові Геракліту з Ефеса; є ще й інший варіант цього вислову: «Усе рухається, і ніщо не стоїть на місці»). 3. Юпітере, ти сердишся, отже, ти неправий (так нібито звернувся до Юпітера Прометей під час суперечки між ними).

Висновки (для самоперевірки)

1. Дієслова в теперішньому й майбутньому доконаному часах мають такі закінчення:

Число	Особа	Буквені закінчення		Звукові закінчення	
		I дієвідміна	II дієвідміна	I дієвідміна	II дієвідміна
однина	1-ша 2-га 3-тя	*у, ю* *-еш, -єш* *-е, -є*	*у, ю* *иш, їш* *-ить, їть*	[у] [еш] [е]	[у] [иш], [іш] [ит′], [іт′]
множина	1-ша 2-га 3-тя	*-емо, -ємо* *-ете, -єте* *уть, ють*	*-имо, їмо* *-ите, їте* *-ать, ять*	[емо] [ете] [ут′]	[имо],[імо] [ите], [іте] [ат′]

2. У теперішньому та майбутньому доконаному часах дієслова змінюються за особами й числами.

3. У першій особі однини дієслова I і II дієвідмін мають однакові закінчення.

В інших особах, крім третьої особи множини, дієслова I дієвідміни мають у закінченнях голосний [е] (на письмі *е* або *є*), дієслова II дієвідміни — голосні [и] або [і] (на письмі *и* або *ї*).

У третій особі множини дієслова I дієвідміни мають закінчення [ут′] (на письмі -уть або -ють), дієслова II дієвідміни — [ат′] (на письмі -ать або -ять).

4. До I дієвідміни належать дієслова, які в усіх особах (крім першої однини і третьої множини) мають у закінченнях звук [е], а в третій множини — закінчення [ут′].

До II дієвідміни належать дієслова, які в усіх особах (крім першої однини і третьої множини) мають у закінченнях звуки [и] або [і], а в третій множини — закінчення [ат′].

5. У другій особі однини перед -ся пишеться буква ш (-шся), але читається як [с′с′а]. У третій особі однини і множини перед -ся пишеться ть (-ться), але читається як [ц′ц′а].

§16 *Визначення дієвідміни дієслова*

Дієвідміну дієслова можна визначати за будь-яким особовим закінченням.

Якщо виразно чується [е], наприклад у третій особі однини (*поле, струже, гуркоче*), то, отже, і в будь-якій іншій особі треба писати *е* (*полеш, полемо, стружеш, стружете, гуркочемо, гуркочете*), а в третій особі множини ***-уть***, ***-ють*** (*полюють, стружуть, гуркочуть*). Так само якщо в третій особі множини виразно чується [ут′] (*пишуть, печуть*), то в закінченнях інших осіб треба писати *е* (*пишемо, пишете, печемо́, печете*).

Так само перевіряємо й написання *и* в закінченнях дієслів II дієвідміни; пишемо: *мчимо, мчите, гуркотимо, гуркотите*, бо *мчить* або *мчать, гуркотить* або *гуркотять*.

Але бувають випадки, коли закінчення дієслова в усіх особах чується невиразно. Тоді дієвідміну слід визначати за неозначеною формою дієслова.

Спостереження

Найпростіше — з'ясувати, чи дієслово належить до II дієвідміни. Якщо ж ні, то воно, отже, буде належати до I дієвідміни.

Основна ознака дієвідміни — наявність певних суфіксів перед кінцевим -ти.

1. Порівняйте приклади, звертаючи увагу на кінцевий голосний основи інфінітива, й зробіть висновок, які дієслова належать до II дієвідміни (врахуйте винятки до кожного з пунктів).

II дієвідміна	I дієвідміна
а) *вірити — вірю* *вчити — вчу* *терпіти — терплю* *дріботіти — дрібочу* *гоїти — гою* (*див.* винятки)	а) *шити — шию* *мити — мию* *радіти — радію* *хворіти — хворію* *гріти — грію*
б) *мовчати — мовчу* *дрижати — дрижу* *тріщати — тріщу* *звучати — звучу* *держати — держу* (*див.* виняток)	б) *позичати — позичаю* *бажати — бажаю* *захищати — захищаю* *дріботати — дрібочу* *стругати — стружу* (*див.* винятки)
в) (*див.* виняток)	в) *линути — лину* *полоти — полю* *могти — можу* *рости — росту*

Винятки до кожного з пунктів:

а) до I дієвідміни належать *хотіти — хочу, гудіти — гуду, сопіти — сопу, ревіти — реву*;

б) до I дієвідміни належить *іржати — іржу*; до II дієвідміни належать *стояти — стою, спати — сплю, боятися — боюсь*;

в) до II дієвідміни належить *бігти — біжу*.

2. Зробіть висновок, які дієслова належать до I дієвідміни.

Вправи

1. Прочитайте загадки. Знайдіть дієслова й визначте їхню дієвідміну. Загадки відгадайте.

1. Летить — мовчить, лежить — мовчить, а як умре — так і заревe. 2. Горя не знаємо, а гірко плачемо. 3. Живе без тіла, говорить без язика, ніхто його не бачить, тільки чує. 4. За горою кам'яною стоїть брат із сестрою. 5. Куди ступиш — всюди маєш, хоч не бачиш — уживаєш.

Відгадки: вітер, дощові хмари, місяць і сонце, повітря, сніг.

2. Чому дієслова *гуркотати, бурмотати, свистати, слатися, хропти* належать до I дієвідміни, а дієслова з таким самим лексичним значенням *гуркотіти, бурмотіти, свистіти, стелитися, хропіти* — до II дієвідміни?

3*. Як правильно: *гурко́че* чи *гуркоти́ть, свище* чи *свистить, стелеться* чи *стелиться, хропе* чи *хропить*? Доведіть.

4. I. Запишіть у дві колонки дієслова: 1) I дієвідміни; 2) II дієвідміни.

Святкувати, вивчати, знаходити, нена́видіти, стояти, схотіти, белькотіти, цокотати, оснастити, одягатися, бачити, висіти, стрінути, змінити, сьорбати, деренчати.

II. З других букв кожного слова повинно скластися закінчення вислову давньоримського письменника Публія Теренція: *«Якщо двоє роблять те саме, ...»*.

5*. Перепишіть прислів'я. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній формі теперішнього чи майбутнього доконаного часу.

1. Що маємо — не (дбати), втративши — (плакати). 2. (Стукотіти), (гуркотіти) — комар з дуба летить. 3. Скажеш гоп, як (перескочити). 4. Слово — не горобець, назад не (вернутися). 5. Орел мухи не (ловити), а слон за мишею не (ганятися). 6. Поживемо — (побачити). 7. Лінивий двічі робить, скупий двічі (платити).

6. I. Прочитайте уривок. Випишіть дієслова в теперішньому часі, біля них запишіть неозначену форму й позначте в дужках дієвідміну, наприклад: *зупиняються — зупинятися (I)*.

На кургані, в місячному сяйві, зупиняються хлопчики: Алік і Михайлик...

— Тут цар похований.— Михайлик помітно хвилюється.— Дві тисячі, кажуть, і п'ятсот років... Уявляєш? От закрий очі.

— Для чого?

— Закрий!

— А ти?

— І я.

Хлопчики закривають очі, і тут в гарячу уяву Михайлика зразу вривається картина, яка може

виникнути тільки в степу і тільки в чистім дитячім баченні: скіфи ховають свого царя.

Іржуть коні. Дивовижні вершники кружляють зі списами в шаленій тривозі. Горять вогнища. Величезна свіжа яма... Мертвого царя везуть на колісниці. Коні тремтять. Чотири квадриги** коней вже лежать убиті. Убивають воїни п'яту квадригу. Волочать прекрасних рабинь на вогнище. Зграї псів. Бики ревуть від запаху крові. Цариця заколює себе ножем, дивлячись на страшне обличчя царя.

Михайлик відкриває очі,— все зразу зникає. *(О. Довженко. «Поема про море».)*

II. Спробуйте й собі уявити картину поховання скіфського царя й опишіть її, вживаючи дієслова в теперішньому часі, ніби все це відбувається на ваших очах.

7. Прочитайте прислів'я. Випишіть з них у колонку дієслова в теперішньому та майбутньому доконаному часах і схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиць «Характеристика дієслова в цілому» та «Характеристика способових форм дієслова» (наприклад: *чує — 221.110.311*).

1. Чує, що дзвонять, та не знає, в якій церкві. 2. Ночвами моря не перепливеш. 3. На двох стільцях не всидиш. 4. З одної липи двічі лико не деруть. 5. До часу дзбан воду носить. 6. Заново ситце на кілочку, а як пристаріється — садовлять квочку. 7. Гордість виїжджає верхи, а повертається пішки.

8. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення, вживаючи дієслова в теперішньому часі.

Дивитися крізь пальці (свідомо не звертати уваги на щось недозволене); багато думати про себе (зазнаватися); кидатися на всі боки (діяти непослідовно); кипіти в руках (вправно виконувати щось); кривити душею (бути нещирим); за словами не лазити до кишені (бути дотепним).

Висновки (для самоперевірки)

1. До II дієвідміни належать дієслова, які в неозначеній формі перед *-ти* мають суфікс *-і-* (*-ї-*), *-и-* або після шиплячого *-а-*, і цей суфікс у 1-й особі однини випадає.

2. Усі інші дієслова належать до I дієвідміни. Не треба тільки забувати про винятки.

§17 Чергування приголосних у дієсловах

Спостереження

1. Простежте, в яких особах відбувається чергування приголосних у дієсловах I дієвідміни, і зробіть висновок.

1. Могти — можу, можеш, може, можемо, можете, можуть. 2. Казати — кажу, кажеш ... кажуть. 3. Колихати — колишу, колишеш ... колишуть. 4. Цокотати — цокочу, цокочеш ... цокочуть.

2. Простежте, в яких особах відбувається чергування приголосних у дієсловах II дієвідміни, і зробіть висновок.

1. Ходити — ходжу, ходиш, ходить, ходимо, ходите, ходять. 2. Їздити — їжджу, їздиш ... їздять. 3. Чистити — чищу, чистиш ... чистять.

3. Простежте, які зміни відбуваються в дієсловах II дієвідміни з основою на губний приголосний, і зробіть висновок.

1. Любити — люблю, любиш, любить, любимо, любите, люблять. 2. Сурмити — сурмлю, сурмиш ... сурмлять. 3. Ловити — ловлю, ловиш ... ловлять.

Вправи

1. Поясніть різницю між дієсловами *воджу* і *вожу*, *ладжу* і *лажу*, *каджу* і *кажу*.

2*. Поставте в 1-й особі однини дієслова *їздити*, *сидіти*, *будити*, *попередити*, *судити*, *обгородити*, *твердити*, *щадити*.

3. Прозмінюйте в теперішньому часі дієслова *бурмотати* і *бурмотіти*, *хропти* і *хропіти*, визначивши перед тим їхню дієвідміну. Після цього написане уважно звірте з поданим нижче змінюванням цих дієслів. Помилки, якщо траплятьcя, виправте й з'ясуйте.

бурмотати	*бурмотіти*	*хропти*	*хропіти*
Однина			
(я) бурмочу	*бурмочу*	*хропу*	*хроплю*
(ти) бурмо́чеш	*бурмоті́ш*	*хропеш*	*хропиш*
(він) бурмо́че	*бурмоті́ть*	*хропе*	*хропить*

Продовження таблиці

Множина			
(ми) бурмо́чемо	*бурмотимо́*	*хропемо*	*хропимо*
(ви) бурмо́чете	*бурмотите́*	*хропете*	*хропите*
(вони) бурмо́чуть	*бурмотя́ть*	*хропуть*	*хроплять*

4. Прочитайте загадки. Знайдіть дієслова і поясніть чергування приголосних у них. Загадки відгадайте.

1. Хоч я без ніг, а біжу прудко, не сплю ні вдень ні вночі, хоч ніколи з ліжка не встаю. 2. Сиджу на дереві, кругла, як куля, червона, як кров, добра, як мед. 3. Мене б'ють, товчуть, ріжуть, а я все терплю і всім добром плачу.

В і д г а д к и: річка, хліб, черешня.

5. І. Прочитайте уривок, випишіть усі дієслова, в яких відбулося чергування проголосних або зміна основи.

На небі сонце — серед нив я. Більш нікого. Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса. Йду далі — киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен й поплисти. А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилює серпанок. Стежки зміяться глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий, безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги. Йду далі — усе пшениця й пшениця. Коли ж сьому край буде? Біжить за вітром, немов табун лисиць, й блищать на сонці хвилясті хрести. А я все йду... (*М. Коцюбинський. «Intermezzo».*)

II. Приготуйтеся до усного докладного переказу тексту: складіть план; зверніть увагу, з чим порівнюються ячмінь, льон, волошки, пшениця, стежки в житі, хвилі на вівсах; окремі вислови запам'ятайте.

6. І. Прочитайте уривок, випишіть з нього дієслова в 1-й особі однини теперішнього часу; дієслова, в яких відбулося чергування або зміна основи, підкресліть.

Я лежу на возі... Чумацький віз тихо рипить піді мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу. Дивлюсь я на моє небо і повертаю з возом і косарями праворуч і ліворуч, і зоряний всесвіт повертає разом з нами, і я непомітно лину в сон щасливий.

Прокидаюсь я на березі Десни під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою, квітами. А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс — все блищить і сяє на сонці. Стрибаю я з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вода ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шию, як лошак, потім стрибаю на кручу і гайда по сінокосу. І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись лугу. Вбігаю в ліс — гриби. У лози — ожина. В кущі — горіхи. В озері воду скаламучу — риба.

Отак я раюю днів два або три, аж поки не скосять траву. Ношу дрова до куреня, розводжу огонь, чищу картоплю, ожину збираю... (*О. Довженко. «Зачарована Десна».*)

ІІ. Пригадайте свої враження від літа, від свого спілкування з природою і напишіть на цю тему твір. Дієслова вживайте переважно в теперішньому часі. Можете використати вислови з цього уривка та з інших художніх творів.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Дивитися вперед (передбачати майбутнє); доводити до ладу (виконувати якусь роботу на належному рівні); сидіти за партою (здобувати освіту); взути в постоли (переважити когось успіхами, поставити когось у незручне становище); топтатися на місці (не просуватися вперед у якійсь справі); водити компанію (мати дружні стосунки з кимсь).

Альманах. *Твір шостий* (Марійчин)

ХЛІБЧИК

Була неділя. День хилився до вечора. Але сонце ще припікало по-літньому. На вигоні під осокором зібрався

гурт дітей. Найстаршому — Михасеві — років десять, найменша — Наталя — перейшла до другого класу.

Бабусі й матері жваво обговорювали на колодках останні сільські новини, чоловіки спроквола перекидалися словами. А дітлахи тим часом затіяли гру в хлібчика.

Хутко побралися парами. Без пари, тобто хлібчиком, залишилася мала Наталя. Опинившись сама, вона вигукнула, як годиться:

— Печу-печу хлібчик!

— А випечеш? — запитала пара, якій першій випадало бігти повз неї.

— Випечу!

— А зловиш?

— Зловлю!

Пара роз'єдналася, одне подалося праворуч, друге — ліворуч. Наталя марно кинулася навперейми тому, що біг ліворуч, він був прудкіший, і вона не впіймала його. Пара з'єдналася позад неї. Так само трапилося з другою і третьою парами. Наталя захекалася, на лобі рясно виступив піт.

Нарешті розімкнулася четверта пара, у якій стояв Михась ще з одним хлопцем. Наталя спочатку була шарпнулася за Михасевим напарником, але той круто повернув убік. І тоді вона побігла назустріч Михасеві. Він удав, ніби тікає від неї, але насправді стишив біг. Наталя доторкнулася до Михася і з вдячністю глянула на нього, що пошкодував її.

8. Прочитайте Марійчине оповідання. Спробуйте й ви описати якусь гру або гуртову роботу чи навіть метушню під час перерви. Не намагайтеся розповісти про всіх, свою увагу зосередьте тільки на кількох персонажах.

В и с н о в к и (*для самоперевірки*)

1. Чергування приголосних у дієсловах I дієвідміни відбувається в усіх особах *однини* й множини.

2. Чергування приголосних у дієсловах II дієвідміни відбувається тільки в 1-й особі однини.

3. У дієсловах II дієвідміни після губних приголосних у кінці основи в 1-й особі однини і 3-й особі множини з'являється [л′].

§18 Архаїчна дієвідміна дієслів

Дієслова *дати, їсти, повісти* (*відповісти, розповісти* і под.) та похідні змінюються інакше, ніж дієслова I і II дієвідмін.

Спостереження

Особові форми дієслів *дати, їсти, повісти* зіставте з особовими формами дієслів I та II дієвідмін і встановіть різницю між ними.

Число	Особа	*дати*	*їсти*	*повісти*
однина	1-ша 2-га 3-тя	*дам* *даси* *дасть*	*їм* *їси* *їсть*	*повім* *повісиш* *повість*
множина	1-ша 2-га 3-тя	*дамо* *дасте* *дадуть*	*їмо* *їсте* *їдять*	*повімо* *повісте* *(повідять)*

Примітка. Форма 3-ї особи множини дієслова *повісти* і похідних використовується рідко. Натомість вживають: *скажуть, розкажуть, повідомлять, дадуть відповідь* тощо.

Вправи

1*. З'ясуйте різницю між формами *дам* і *даю, розповім* і *розповідаю* (вид, час, дієвідміна).

2. Прозмінюйте паралельно *віддавати* і *віддати*, поясніть різницю в їхньому змінюванні.

3*. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки. Дієслова, що в дужках, поставте в майбутньому доконаному часі.

1. Гірко заробиш — солодко (з'їсти). 2. (Дати — 3-тя особа однини) Бог день, (дати) і пожиток. 3. Мала дитина — не виспишся, велика — не (наїстися). 4. Не похвалиш — не (продати), не погудиш — не купиш. 5. Помовч, язичку, кашки (дати — 1-ша особа однини). 6. Чудний бублик: кругом (об'їсти — 2-га особа однини), а всередині нема нічого. 7. Як не будеш ледащо, (відповісти) краще.

4. Запишіть якомога більше дієслів, утворених префіксальним способом від *їсти* (*з'їсти* і т.д.) і *дати* (*віддати* і т.д.).

5. З поданих прислів'їв випишіть у колонку всі дієслова й зробіть морфологічний розбір, користуючись цифровим кодом таблиць «Характеристика дієслова в цілому» та «Характеристика способових форм дієслова» (наприклад: *з'їсть — 211.130.313*).

1. Готовеньке і кішка з'їсть. 2. Стид хоч не дим, а очі виїсть. 3. Мудрий не дасться за ніс водити. 4. На чиєму возі сиджу, тому й правду кажу. 5. Горобці шкоду роблять, а синиця в спаш упаде.

6. I. Прочитайте текст. Випишіть з нього слова й словосполучення, які передають різні смакові відчуття.

Грушка-крем'янка може бути неуявно смачною і безмежно гидкою — залежить від того, коли її з'їсти. Полежить вона на горищі до пізньої осені — і кращого за неї гостинця не знайдете! Зате зірвана наприкінці літа або ранньої осені вона гірка, крем'яниста, вузлувата, кисла. Я їв зелені плоди з дикої яблуньки-кислички, їв зелені сливи, навіть зелений терен! Це не ласощі для хлопців — музика! Тільки й того, що після такого вгощення оскома нападає. Але й проти оскоми був певний спосіб: встромиш послинений палець у солянку, вибабраєш палець у сіль, а тоді й тернеш по зубах раз-вдруге. Оскому як рукою зніме! Але після зеленої груші-крем'янки навіть сіль не дає порятунку. Укусиш ту грушу, і рот немов гужем стягне, язиком не повернеш, ротом не зіпнеш, до зубів доторкнутися не можна, навіть не плямкнеш! І тоді стогнеш, стягнений отією зеленою тужавиною.

«Ой дідусю, кисле!» — «Що кисле,— відповідає дідусь Олександр,— то нічого. Мужик їсть кисле, то як дуб, а пани на солодощах пухнуть та брезкнуть. Чобота сам не натягне!» *(І. Сенченко. «Савка».)*

II. Опишіть смак яблука або вишні, або сливи, або тієї ж груші, вживаючи й дієслова архаїчної дієвідміни в теперішньому чи майбутньому доконаному часі.

7. Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє значення і походження.

1. Яблуко Вільгельма Теля (відстояна гідність: швейцарський стрілець Вільгельм Тель не вклонився герцогові, і той наказав йому випустити стрілу в яблуко, покладене на голову його малого сина; Вільгельм Тель уцілив у яблуко, а потім убив герцога). 2. Яблука

Гесперид (коштовний здобуток: за грецьким міфом, ці яблука дістав титан Атлас із саду, який належав сестрам Гесперидам і охоронявся стоголовим змієм). 3. Яблуко незгоди (предмет суперечок; через те яблуко, підкинуте богинею розбрату, врешті-решт і почалася Троянська війна).

Висновки (для самоперевірки)

Дієслова *дати, їсти, повісти*, на відміну від дієслів I та II дієвідмін, у 1-й особі однини мають закінчення -м, у 2-й особі однини — закінчення -си.

§19 Майбутній час

Є три форми майбутнього часу: майбутній доконаний (про нього вже йшла мова), майбутній недоконаний простий (що робитиму?) і майбутній недоконаний складений (що буду робити?). Останні дві форми майбутнього часу творяться тільки від дієслів недоконаного виду.

Спостереження

Простежте, як творяться майбутній недоконаний простий і майбутній недоконаний складений часи дієслова і які граматичні значення вони мають. Зробіть висновки.

Число	Особа	Проста форма	Складена форма
однина	1-ша	*берегти+му*	*буду берегти*
	2-га	*берегти+меш*	*будеш берегти*
	3-тя	*берегти+ме*	*буде берегти*
множина	1-ша	*берегти+мемо*	*будемо берегти*
	2-га	*берегти+мете*	*будете берегти*
	3-тя	*берегти+муть*	*будуть берегти*

Вправи

1. Прочитайте речення на с.74. Знайдіть у них дієслова в майбутньому часі й визначте їхню особу, число та форму майбутнього часу — проста чи складена.

1. Україно! Доки жити буду, доти відкриватиму тебе. (*В. Симоненко.*) 2. Коли я не горітиму, коли ти не горітимеш, коли ми не горітимемо, то хто ж тоді буде світити? (*Ю. Збанацький.*) 3. Вічно будуть люди шукати: хто — нового добра, хто — нової краси. (*П. Скунць.*) 4. Доки житимеш ти, будуть квіти цвісти і людська не погасне любов. (*В. Юхимович.*) 5. Почорнілі сніги зустрічатимуть знову весну, і вологі вітри обмиватимуть коси березам. (*Л. Первомайський.*)

2. Поясніть, чому в усіх особових формах майбутнього недоконаного простого часу перед суфіксом **-м-** завжди пишеться буква *и* (*розпитуватиме, повторюватимемо*).

3. Прозмінюйте в майбутньому недоконаному простому часі дієслова *іти, шукати*. Кінцеві **-иму, -имеш** і т.д, підкресліть. Написане уважно звірте з надрукованим нижче і, якщо трапляться помилки, виправте їх.

Однина	Множина
(я) ітиму, шукатиму	*(ми) ітимемо, шукатимемо*
(ти) ітимеш, шукатимеш	*(ви) ітимете, шукатимете*
(він) ітиме, шукатиме	*(вони) ітимуть, шукатимуть*

4. І. Подані дієслова, спочатку визначивши їхній вид, поставте в 3-й особі однини майбутнього доконаного часу або майбутнього недоконаного простого часу і запишіть у дві колонки: 1) дієслова, від яких утворився майбутній доконаний час; 2) дієслова, від яких утворився майбутній недоконаний простий час.

Їздити, вступити, посидіти, лікувати, ойкати, зашкодити, зцілити, удавати, переробити, пекти.

ІІ. З других букв кожного слова повинно скластися закінчення прислів'я: *«Співатиме пісень чи ні, а...»*. Перевірте, чи всі дієслова першої колонки мають закінчення **-ить**, а другої — **-е**.

5. Перероблять текст на розповідь про майбутнє за початком: *І знову прийде травень*. Вживайте дієслова в усіх формах майбутнього часу. Дієслова в майбутньому недоконаному простому часі підкресліть.

Травень. Гарно, привітно довкола. Сонце ласкаво грає, виблискує промінням. Парує земля. Зеленіють луки. Квіти щедро ллють ніжні пахощі. Дерева вкрилися молодим зеленим листям. Хвилями котяться в повітрі соловейкові трелі. Усе радіє.

6. Уривок запишіть під диктовку. Дієслова в майбутньому недоконаному простому часі підкресліть. Написане уважно звірте з надрукованим.

Розчудесні місця на річці, на Сіверському Дінці...

Ви потихеньку пливтимете і милуватиметеся чудесними краєвидами: ліворуч зеленітимуть заливні луки... І скільки ви пливтимете, весь час вітатимуть вас своїм щебетанням веселі жовтобрюшки, канарейкові трясогузочки, підпадьомкатиме на вашу честь пе́репел і дерчатиме деркач.

З прибережного пісочку зриватимуться кулички, а в затоці, вкритій лататтям та білими лілеями, мов почесний вартовий, вас зустрічатиме сіра чапля.

На правому високому березі в кущах ліщини розриватимуться солов'ї. (*Остап Вишня. «Мисливські усмішки».*)

7. I. Прочитайте текст. Простежте, які людські властивості приписуються землі та явищам природи, якими дієсловами це передано.

Орють. Переорана чорна земля піднімає вище груди, звільна зітхає. Її огортає солодка втома: за літо вона наморилась, вигойдуючи на собі збіжжя, бита громом, лякана блискавкою. Тепер вона позіхає, сивими ранками вкривається туманом, до полудня тримає на собі колючу росу, а тепло її ввечері швидко простигає, залазячи вглиб... Земля жде на обложну мокву́, на сірі пронизуючі вітри, на безпроглядні ночі. Вся та негода буде їй байдужою, вона засинатиме. І коли хуга співатиме од яру до яру свою перемерзлу пісню, вона вже спатиме. Все більше вкриватиметься глибокими заметами. І снитиметься їй, мабуть, легкий весняний дощ, який лунко стукає у її снігову хату. І так довго снитиметься їй той дощ, аж поки справді не розбудить. (*Є. Гуцало. «За так».*)

II. Поміркуйте, що може снитися землі, загорнутій у білу зимову ковдру. Свою розповідь запишіть, вживаючи по можливості майбутній простий недоконаний час.

8. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення, вживаючи дієслова в майбутньому часі.

Лити воду на чийсь млин (діяти комусь на користь); чекати з моря погоди (даремно сподіватися); чухати

потилицю (запізніло жалкувати); співати стару пісню (твердити давно відоме); липнути, як реп'ях (набридати); і в ложці води не спіймаєш (дуже хитрий, спритний); що ти робитимеш? (доводиться миритися з тим, що є).

Висновки (для самоперевірки)

Майбутній недоконаний простий час твориться додаванням до неозначеної форми суфікса -м- і закінчень I дієвідміни (-у, -еш, -е, -емо, -ете, -уть).

Майбутній недоконаний складений час твориться поєднанням особових форм дієслова *бути* (*буду, будеш* і т.д.) з неозначеною формою.

Дієслова в майбутньому недоконаному простому і складеному часах змінюються за особами й числами. Дієвідміни в них не розрізняються.

§20 *Минулий час*

Минулий час твориться від основи інфінітива.

Спостереження

1. Простежте, як твориться минулий час дієслова і які граматичні значення він має. Зробіть висновки.

Число	Рід	*умі-ти*	*цві-сти*	*мог-ти*
однина	чоловічий	*умі-в*	*цві-в*	*міг*
	жіночий	*умі-ла*	*цві-ла*	*мог-ла*
	середній	*умі-ло*	*цві-ло*	*мог-ло*
множина	усі	*умі-ли*	*цві-ли*	*мог-ли*

2. Простежте, що відбувається з суфіксом -ну- під час творення минулого часу, і зробіть висновок.

1. Мерзнути — мерз, мерзла, мерзло, мерзли. 2. Киснути — кис, кисли і киснув, киснули. 3. Стукнути — стукнув, стукнули.

3. Простежте, в яких формах минулого часу відбувається чергування *о з і, е з і*.

1. Рости — ріс, росла, росло, росли. 2. Волокти — волік, волокла, волокло, волокли. 3. Везти — віз, везла, везло, везли. 4. Брести — брів, брела, брело, брели.

4. В українській мові рідко вживається ще й давноминулий час, який означає дію, що відбулася перед іншою минулою дією. З'ясуйте, як творяться форми цього часу.

1. Віл щось *почав був* говорить, да судді річ його спочинку перебили. (*Є. Гребінка.*) 2. *Був позабував* товаришів,— тепер пригадав. (*С. Васильченко.*)

Вправи

1. Прочитайте прислів'я. Знайдіть дієслова в минулому часі, визначте їхній рід і число та з'ясуйте, як утворилися ці форми.

1. Хотів поминути пень, та наїхав на колоду. 2. Звик собака за возом бігти, побіжить і за саньми́. 3. Приніс з бублика шнурочка. 4. Носив вовк овець — понесли і вовка. 5. Повів коня кувати, як кузня згоріла. 6. У лісі був, а дров не бачив. 7. Голка в стіжок упала — пиши пропало.

2. Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдіть дієслова в минулому часі й поясніть їхнє творення.

1. Барвисті коромисла через річку повисли. 2. Розцвіла квітка — далеко видко, гуркнув віз — чекай сліз. 3. Як зростав — у землю ліз; хто дістав — утерсь від сліз.

Відгадки: блискавка, грім і дощ; веселка; хрін.

3*. Подані дієслова поставте в чоловічому роді минулого часу й запишіть їх.

Летіти, літати, сісти, сидіти, сідати, відповідати, відповісти, гребти, текти, брести, збліднути.

4*. Перепишіть прислів'я. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній формі минулого часу.

1. Куй залізо, поки не (загаснути). 2. (Опектися) на молоці, то й на холодну воду дме. 3. Куди бик (звикнути), туди й повертає. 4. (Замкнути) пан стайню, як

коні (вкрасти). 5. На дубі свиня гніздо (звити), а вівця (прийти) та крашанку (знести).

5. Прочитайте уривок з вірша. Випишіть з нього всі дієслова й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиць «Характеристика дієслова в цілому» і «Характеристика способових форм дієслова» (наприклад: *заграли — 212.120.021*).

Ой що в Софійському заграли дзвони, затремтіли.
Не білі голуби — янголи у небі пролетіли.
Ой там збиралися під прапори, під сонячні ще й сині:
Віднині —
Не буде більше пана у вільній Україні!..

Ой що в Софійському та грали дзвони, замовкали.
Там прапори приймали, до народу промовляли:
«Гей, разом, разом станемо на ворога ми, браття,
Завзяття!—
Хто зрадить неньку Україну — прокляття тим,
прокляття!»
(П. Тичина.)

6. І. Прочитайте текст. Випишіть з нього дієслова: 1) в неозначеній формі; 2) в минулому часі.

Обступили печеніги місто великою силою: безліч їх стояло навкіл міста. І не можна було ні вийти з Києва, ні звістку послати, ні коня напоїти — стояли печеніги на річці Либеді. Знемагали люди без їжі та без води.

І зібралися люди тієї сторони Дніпра на човнах і стояли на тому березі. І не можна було їм пробратися в Київ, ні до них.

І стали тужити люди в місті й питали:

— Чи нема кого, хто б міг перепливти на той бік Дніпра й сказати їм: коли не підступлять вони на ранок до міста і не допоможуть нам, здамось печенігам.

І сказав один отрок**:

— Я перепливу.

І відповіли йому:

— Йди.

Він же вибрався з вуздечкою в руках через стійбище печенігів, питаючи їх:

— Не бачив хто мого коня?

Бо він умів говорити по-печенізькому, і його визнали за свого. І коли він проскочив до річки, то швидко зняв одежину, кинувся у Дніпро і поплив. Побачивши це, печеніги метнулись за ним, стріляли в нього з луків, та нічого не могли зробити.

На тому березі помітили його, випливли навпроти човном... (*«Повість минулих літ», переказ В. Близнеця.*)

II. Перекажіть текст. Можете доповнити його своїми деталями так, як вам уявляється подзиг безіменного юнака. Переказ запишіть. Якщо ж готуватимете усний переказ, то складіть і запишіть його план.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Чутка пішла (стало відомо); дорога терном поросла (*неможливо досягти чогось бажаного чи повернутися назад*); дороги розійшлися (припинилися стосунки); і слід захолонув (хтось безслідно зник); душа в п'яти полізла, похололо в душі (стало страшно); скривився, як середа на п'ятницю (дуже скривився).

Альманах. *Твір сьомий* (Галин)

Я — УКРАЇНКА

Я горджуся тим, що я українка, що живу в Україні.

У нашого народу нелегка, але дуже давня історія. Щонайменше мільйон років тому на цій землі поселилися перші люди. Вони освоювали необжиті простори, виробляли свої звичаї, творили свою культуру.

І вже шість тисяч років тому, тоді ж, відколи починається й історія Стародавнього Єгипту, на нашій землі виникає багата трипільська культура з виразно українськими рисами. Люди жили великими селами, будували дерев'яні або саманні хати, стіни будинків і печі змащували глиною, розмальовували квітами. Вони виготовляли гончарний посуд, орали землю, розводили худобу.

У них, мабуть, була своя писемність. Принаймні на деяких глечиках збереглися якісь написи. Учитель історії каже, що вишивки на рушниках, візерунки на великодніх писанках, вузлики на торочках скатертин та хусток — це залишки забутого прадавнього письма.

На початку нашої ери починає формуватися українська державність. Спочатку це була Антська держава, потім виникає могутня Київська Русь, далі було Галицько-Волинське князівство, Козацька держава, Українська Народна Республіка, тепер маємо свою незалежну державу Україну.

Важкий був шлях до незалежності. Мільйони українців віддали своє життя за те, щоб ми, їхні нащадки, мали власну державу. Тисячі найкращих, найрозумніших наших людей знищили або переманили на службу до себе різні завойовники, мільйони їх заморили голодом, на засланнях, у тюрмах. Але народ ніколи не переставав боротися за свою долю. Це прагнення живе в народних піснях, яких безліч на нашій землі, у творчості письменників, у співучій прадавній українській мові, у наших звичаях, у нашій державі, яку ми будуємо й збудуємо, незважаючи ні на які труднощі.

Тому я й пишаюся, що я українка і що живу в Україні.

8. Прочитайте Галин роздум. Напишіть і ви про своє ставлення до України, до українського народу, до його історії.

Висновки (для самоперевірки)

1. Минулий час дієслова твориться від неозначеної форми додаванням замість кінцевого **-ти, -сти** суфіксів **-в** (або нічого), **-л(а)**, **-л(о)**, **-л(и)**.

2. При творенні минулого часу суфікс **-ну-** може випадати, але не завжди.

3. Чергування *о* з *і*, *е* з *і* відбувається тільки в чоловічому роді.

§21 Переносне вживання часів і числа дієслова

Спостереження

1. Прочитайте текст і дайте відповіді на такі запитання: а) про теперішні чи минулі події в ньому розповідається; б) у яких часах вжито дієслова і на який справжній час вони вказують? Зробіть висновки про вживання часів.

Найдужче впомку мені зимові вечори. Бувало, надворі курить, мете, шибки в кригу повбираються, а ми з бабусею пшоно мнемо та пшоняники печемо — на припічку**, щоб дров менше розійшлося. Повечеряємо — і за роботу: бабуся — мички** микати, а я прядиво** м'яти, аж доки бабуся не закашляються та не скажуть: «Годі, моя дитино, бо я вже й пороху напилася».

Спали ми на печі, вірніше, я спав, а бабуся перевертались з боку на бік і бурмотіли щось то до мене, то до себе, то до Бога. (*Григір Тютюнник. «Облога».*)

2. Із спостереження за попереднім текстом зробіть висновок, чи завжди форма множини вказує на множину предметів.

3. Зверніть увагу на те, в якому значенні вжито минулий час у наведеному реченні.

Лісовик у «Лісовій пісні» Лесі Українки застерігає Мавку від людських стежок: «Обминай їх, доню: раз тільки ступиш — і пропала воля!»

Вправи

1. Прочитайте уривок. Знайдіть дієслова й визначте, в якому часі їх вжито і на який справжній час вони вказують. Спробуйте всі дієслова поставити в минулому часі. Як краще?

Улітку, саме серед дня,
Пустуючи, дурне Ягня
Само забилося до річки —
Напитися водички.
От чи пило, чи ні — глядить:
Аж суне Вовк — такий страшенний
Та здоровенний!
Та так прямісінько й біжить
До бідного Ягняти.
Ягняті нікуди тікати;
Стоїть, сердешне, та дрижить...

(*Л. Глібов. «Вовк та Ягня».*)

2. Прочитайте текст. Знайдіть дієслова й визначте, в якому часі їх вжито і на який справжній час вони вказують.

Іванова мати розказувала про те, як її Іван любив учитися і книжки читати.

— Бувало, як приїде на вакації**, то тільки порозмовляє трошки з нами і трошки розглянеться по Божо-

му світі — ого! Вже бере книжку в руки й наставляється кудись.

— Куди ти йдеш, Івасю? — я його питаю.

— Іду, буду читати,— каже він.

— А не забудь на обід прийти.

— Прийду, мамо.

На обід я йому зварила курочку й вареників з сиром та й вичікую його. Вже сонце геть перехилилося з полудня, а його нема й нема. Що ж тут робити? Виходжу я надвір, шукаю його в садку, в городі: ніде нема. Кличу його раз, другий, третій:

— Івасю, де ти?

Аж чую його голос, і думаєте, що він обзивається де зі стодоли чи комори або з конопель? Відкись так, якби з неба, кличе:

— Я тут, мамо.

Я дивлюся на небо: падоньку** ж ти мій! А він, знаєте, на кришлатому ясені звив собі ніби гніздо і там сидить між гіллям і собі книжки читає! *(О. Турянський. «Син землі».)*

3*. Перепишіть уривок, замінюючи, де це доцільно, минулий час на теперішній або на майбутній доконаний. Дієслова, у яких змінено час, підкресліть. Прочитайте перероблений уривок уголос. Який варіант сприймається краще?

Пробудившись, я тихо підвівся й сів на ліжку, як і не спав.

Надворі була осіння ніч — вітряна й видна. Низько у небо стримів, як золотий серп, пізній місяць — блискучий-блискучий, мов недавно викуваний. Через нього спотикалися хмаринки, прудкі й ворухливі, як рибки. Бігли вони кудись отарами й табунами, розгойдуючи по землі хвостатими тінями. А внизу було видно дерево — чутке, заплакане, шумке: загув десь вітер — воно тремтіло вже й плакало, як живе. Ущух вітер — і воно примовкло, дрімало, а поміж ним ходило тоді щось невидимкою і немов руками обривало сухий лист. (За *С. Васильченком. «Осінній ескіз».*)

4. Прочитайте уривок із казки «*Кирило Кожум'яка*». Визначте, які часи тут вживаються замість минулого. Приготуйтеся до усного переказу уривка.

От і почали вони битися — аж земля гуде. Що розбіжиться змій та вхопить зубами Кирила, то так

кусок смоли й вирве, що розбіжиться та вхопить, то так жмуток конопе́ль і вирве. А Кирило його здоровенною булавою як ударить, то так і вжене в землю. А змій, як вогонь, горить,— так йому жарко, і поки збігає до Дніпра напитися та вскочить у воду, щоб прохолодитися трохи, то Кожум'яка вже й обмотавсь коно́плями й смолою обсмоливсь. Ото вискакує з води зміюка — і що розженеться проти Кожум'яки, то він його булавою луп, аж луна йде! Бились-бились — аж курить, аж іскри скачуть.

5. Прочитайте уривок. Зверніть увагу на те, як капітан звертається до матері. Уривок перекажіть по-своєму, розмову сина з матір'ю передайте прямою мовою. Переказ запишіть.

А капітан *Дорошенко після цього прийде додому*, вип'є ще склянку материного трав'яного настою, вгамується, перепочине під захистом материної турботи...

Давно вже він збирається запитати матір про таємницю її лікування, а коли зараз запитав про це:

— Як ви лікуєте, мамо, людей?

Вона відчула себе аж ніби незручно:

— Кого як... Кого зіллям або корінням. А то ще можна лікувати *болем*... Чи *помислом*... Чи добрим словом...

...Бліднуть сузір'я, попеліє небо.

А капітан, виявляється, не тільки останнім покидає палубу корабля, він останнім покидає й домівку.

— Ти ж там бережи себе, сину,— чути голос старої.— Бо все можна купити, а здоров'я не купиш.

— Не турбуйтеся, мамо, я почуваю себе цілком здоровим,— чути капітанів голос.— Трави ваші своє діло зробили. *(О. Гончар. «Тронка».)*

6. Запам'ятайте крилаті вислови та їхніх авторів.

1. Прийшов, побачив, переміг! (ці слова сказав римський полководець Юлій Цезар у 47 р. до н.е. після чергової блискавичної перемоги). 2. Людина я, і ніщо людське мені не чуже (вислів римського письменника II ст. до н.е. Теренція). 3. Поки дихаю — сподіваюсь (вислів римського поета I ст. до н.е. Публія Овідія Назона). 4. Без надії сподіваюсь (кредо** Лесі Українки).

Висновки (для самоперевірки)

1. Іноді для позначення минулої дії може вживатися теперішній або майбутній доконаний час.

2. Зрідка минулий час може виступати в значенні майбутнього.

3. У звертанні до старших, зокрема й до мами, тата, бабусі, дідуся, переважно вживають форму множини. Часом така форма вживається й у розповіді про них.

§22 *Умовний спосіб*

Спостереження

1. Простежте, як твориться умовний спосіб і які граматичні значення він має. Зробіть висновки.

Число	Рід	Минулий час	Умовний спосіб
однина	чоловічий	*хотів міг*	*хотів би міг би*
	жіночий	*хотіла могла*	*хотіла б могла б*
	середній	*хотіло могло*	*хотіло б могло б*
множина	усі	*хотіли могли*	*хотіли б могли б*

2. Дослідіть, де в реченні може стояти частка *б(би)* і від чого залежить вибір її форми (*б* чи *би*).

Якби чоловік при кожній невдачі розчаровувався... 1) то він уже давно нічого не робив *би*; 2) то *б* він уже давно нічого не робив; 3) то він *би* вже давно нічого не робив; 4) то він уже *б* давно нічого не робив; 5) то він уже давно нічого *б* не робив.

Вправи

1. Прочитайте речення. Знайдіть дієслова в умовному способі й поясніть їхнє творення, визначте рід і число.

1. Без людської праці вся земля від краю до краю заросла б бур'янами. (*О. Донченко.*) 2. Здається, гори перевертав би і не чув би втоми. (*М. Коцюбинський.*) 3. Коли б його [дядька Самійла] пустити з косою

просто, він обкосив би всю земну кулю, аби тільки була добра трава та хліб і каша. (*О. Довженко.*) 4. Коли б я навчився працювати, як бджола, скільки міг би правди назбирати у життя. (*П. Воронько.*) 5. Та де б не був, де б не шукав дороги, я не забуду вчителя старого. (*А. Малишко.*)

2*. Подані дієслова поставте в чоловічому роді умовного способу й запишіть їх.

Рушати, рушити, рухатися, допомогти, допомагати, зберегти, зберігати, побіліти, побілити, тріпати, тріпнути, тріпотіти.

3*. Перепишіть прислів'я. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній формі умовного способу. Частку *б (би)* ставте після виділеного слова.

1. Якби знав, де знайду, *то* туди (піти), а якби знав, де загублю, *то* туди не (піти). 2. *Косити* (косити), та коли б хто косу носив. 3. (*Купити*), та купила немає. 4. *Він* й (робити), та в нього рукави болять. 5. Якби в мене було пшоно та сіль, то *я* (зварити) кашу, та жаль, що сала нема.

4. І. Прочитайте уривок з жартівливої народної пісні. Дієслова в умовному способі випишіть.

Коли б я був полтавський соцький,
Багато б дечого зробив,
Зробив би так, щоби жилося
Всім людям добре, наприклад:

Поставив би я скрізь дерева
З медових пряників самих.
І ніжки з холодцю, свинячі
Щоб з часником росли на них.

Замість лози — росли б ковбаси,
А листя все було б — млинці,
Земля була б з самої каші
Та з добрих свіжих потрухів.

II. Спробуйте скласти свою пісню на тему «Коли б я був полтавський соцький». Якщо ж пісня не вийде, то опишіть у прозі ті неймовірні дива, які б ви могли вчинити.

5. I. Прочитайте текст. Знайдіть дієслова в умовному способі й поясніть їхнє значення.

— Оце дивлюсь я за вами,— починає сусіда,— а ви все никаєте сьогодні по двору, все никаєте. Сіли б у холодку, посиділи б, а то місця собі не знайдете.

— Мені скрізь холодок,— усміхається беззубим ротом дід.— Сяду в найжаркішому місці — й наче морозець дере по шкірі.

— Отакої!

— Якби в печі було напалено, то й зараз поліз би на піч і сидів би цілий день.

Сусіда дивиться трохи здивовано.

У дідових очах чи то сльози блищать, чи промені.

— От скажи,— запитує в сусіда,— що ти думаєш, Василю?

— Та ось яблуні треба полити...

— Про яблуні... Ну, а інше...

Сусіда знизує плечима — дідові кортить, як завжди, побалакати, а в нього робота.

— На жінку сердитий,— каже.— Неділя сьогодні, я прокинувся, а її немає. Либонь, уже на базар гайнула.— Задумується, силкується пригадати, що ще не дає йому спокою.— Ну, криницю годилося б поглибити, бо десяток відер витягнув, а воно вже й глина там.

(*Є. Гуцало. «У полі білий кінь».*)

II. За цим зразком запишіть будь-яку розмову двох людей. Намагайтеся репліки передати так, щоб у них були дієслова в умовному способі.

6. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслово в умовному способі.

— Якби не дві речі, ти танцював би чудово.

— Які саме?

— Твої ноги.

7. Запам'ятайте жартівливі прислів'я, що починаються словом *якби*.

1. Якби хліб та одежа, то їв би лежа. 2. Якби ж знаття, що в кума пиття, то сам пішов би і дітей забрав. 3. Якби свині крила, то вона б і небо зрила. 4. Якби знав, де впав, то й соломки б підослав. 5. Якби та якби — то виросли б у роті гриби.

Висновки (для самоперевірки)

1. Умовний спосіб твориться додаванням до форми минулого часу частки *б (би)*.

2. Частка *б (би)* в реченні може стояти після будь-якого повнозначного слова. Після голосного вживається форма *б*, після приголосного — *би*.

§23 Наказовий спосіб

Наказовий спосіб твориться від основи теперішнього часу. Основу теперішнього часу визначають, відкидаючи від 3-ї особи однини закінчення: *жив-е, працюй-е, люб-ить*.

Спостереження

1. Розгляньте приклади й зробіть висновок про граматичні значення наказового способу і творення його форм.

Неозначена форма	Основа теперішнього часу	Наказовий спосіб		
		2-га особа однини	1-ша особа множини	2-га особа множини
вчити	*вч-ить*	*вчи*	*вчімо*	*вчіть*
кинути	*кин-е*	*кинь*	*киньмо*	*киньте*
вміти	*вмій-е*	*вмій*	*вміймо*	*вмійте*

2. Простежте, на яку частину слова падає наголос у тих дієсловах, наказовий спосіб яких твориться за допомогою закінчень **-и, -імо, -іть**.

Неси, несімо, несіть. Скажи, скажімо, скажіть. Пиши, пишімо, пишіть. Випиши, випишімо, випишіть.

3. Пригадайте, після яких приголосних можна ставити м'який знак, і зробіть висновок про його вживання в особових формах наказового способу.

1. Порадь, порадьмо, порадьте; почисть, злазь, піднось, дозволь, глянь. 2. Постав, насип, приголуб, затям, повір, облиш, помнож, пробач.

4. Перевірте, чи залежить вживання закінчень у наказовому способі від дієвідміни дієслова.

Возить — вози, возімо, возіть. Везе — вези, везімо, везіть. Перевірить — перевір, перевірмо, перевірте. Перевіряє — перевіряй, перевіряймо, перевіряйте.

Вправи

1*. Визначте основу теперішнього часу в наведених дієсловах.

Сидіти, сісти, сідати, пливти, плавати, бурмотіти, бурмотати, клеїти, лінюватися.

2. Прочитайте прислів'я. Знайдіть у них дієслова в наказовому способі, визначте їхню особу й число, поясніть, як вони утворилися.

1. Учися чужого розуму, але й свого не губи. 2. Не спіши язиком, квапся ділом. 3. Здоровенькі будьмо: себе не хвалімо, інших не гудьмо. 4. Як не коваль, то й рук не погань. 5. Гляньте на нього, чого він варт: за сім гривень таких сотня.

3*. Подані дієслова поставте в наказовому способі, перед тим визначивши їхню основу теперішнього часу (наприклад: *стояти — стой-іть — стій, стіймо, стійте*). Зверніть увагу на вид дієслів.

Захистити, захищати, рушити, рушати, берегти, їздити, перестати, гуркотіти, гуркотати.

4. Знайдіть дієслова в наказовому способі й визначте, які відхилення від загальних правил є в них.

1. Учітесь, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь. (*Т. Шевченко.*) 2. Міцно, браття, стиснім руки, обіймімось гаряче; вкупі рушім проти муки, що вражає боляче! (*П. Грабовський.*)

5*. Перепишіть вірш. Дієслова, що в дужках, поставте в 2-й особі однини наказового способу.

Над все (кохати) свій Рідний Край —
І молоде своє життя
Без дум, без жалю й каяття
За нього в грізний час (віддати)!

Над все ти свій народ (любити)
І сил юнацьких не (жаліти):
Для нього працю, розум свій
(Віддати) без суму, без журби!

Над все прапо́р свій (ушанувати),—
На нім слова: Народ і Край!
За нього сміло в бій (ставати)!
Не (спати) ж, юначе, і (вартувати)!

(С. Черкасенко. «Рідний Край».)

6. І. Подані дієслова поставте в 2-й особі однини наказового способу й запишіть у дві колонки: 1) з м'яким знаком у кінці; 2) без м'якого знака.

Тратити, порадити, одрізати, зблизити, покликати, збільшити, кинути, привабити, повірити, удосконалити, розсунути, убезпечити, рушити, збути, примусити, вдарити, переважити, дозволити.

ІІ. З других букв кожного слова повинно скластися прислів'я.

7. Випишіть дієслова й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиць «Характеристика дієслова в цілому» і «Характеристика способових форм дієслова» (наприклад: *була — 222.122.011*).

1. Якби я була зіркою в небі, я б не знала ні туги, ні жалю. 2. Знамена держімо правди святої, на зраду ми не піддамося. 3. Мрієм, не зрадь! 4. Я поборю найтяжчі перешкоди. 5. Коли б мені сила, то я б у той храм таємничий вступила, де світять крізь пітьму науки дива. 6. Берімось краще до роботи, змагаймось за нове життя. (З тв. *Лесі Українки*.)

8. Доведіть, що *біжить, біжимо; мчить, мчимо* — це форми теперішнього часу дійсного способу, а *біжіть, біжімо; мчіть, мчімо* — це форми наказового способу. Як вони вимовляються, яке мають значення?

9. І. Прочитайте уривок. Знайдіть дієслова в наказовому способі, поясніть їхнє значення.

Виступати мали на світанні.

Ще звечора поклали в судна всі потрібні припаси: їжу, одяг, набої, порох. Тільки зброя була при козаках.

Отже, на світанні загримлять бубни, оживе Січ. Кільканадцять тисяч козаків займуть свої місця в трьохстах чайках — і вдарять міцні дубові весла по тільки-но скреслому Дніпру.

Яремко бігав то до Петра Скрипника, то до Карпа Недайборща:

— Візьміть мене з собою!

У відповідь чув одне:

— Сиди тут. Малий ще.

— Ну, візьміть мене! Я вам буду там потрібен. Робитиму все, що накажете. Я сильний. Візьміть мене...

— Не візьмемо... Похід — то не прогулянка. Там стріляють. Можуть убити.

— А чого то мене треба берегти?

— Наймолодший. Якщо, скажімо, зі мною щось станеться, то не так страшно. Я прожив уже сорок літ. А ти? Ти й п'ятнадцяти не маєш. У тебе все ще попереду... *(С. Тельнюк. «Грає синє море».)*

П. Передайте розмову Яремка з козаками, як ви її собі уявляєте. Можете вжити, крім тих, що є в тексті, дієслова *допоможіть, попросіть, давайте підсоблю, відчепися, не заважай, не плутайся під ногами, послухай, ходімо* тощо. Свою розповідь запишіть.

10. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслова в наказовому способі і поясніть, як утворені ці форми.

Батько й син були дуже ледачі. Одного разу сидять вони під вишнею і дивляться, як мати великі лантухи носить. Батько й каже:

— Не бери, Одарко, багато, бо не закинеш собі на плечі.

А син на те:

— Нічого, мамо, беріть, я піддам.

11. Запам'ятайте крилаті вислови.

1. *Розіпни його!* (це слова з Євангелії; так засліплений ненавистю натовп вимагав у Понтія Пілата смерті невинного Ісуса Христа). 2. Не розсипайте перлів перед свиньми! (слова теж з Євангелії, означають: не витрачайте марно слів перед людьми, які не здатні зрозуміти вас). 3. Нехай обмине мене чаша сія (вислів з Євангелії; ці слова сказав Ісус Христос у молитві перед стратою на хресті).

Висновки (для самоперевірки)

1. Дієслова в наказовому способі змінюються за числами й особами. Вони мають форми 2-ї особи однини та 1-ї і 2-ї особи множини.

Наказовий спосіб твориться від основи теперішньо-

го часу за двома зразками: 1) за допомогою закінчень -и, -імо, -іть; 2) за допомогою нульового закінчення і пом'якшення приголосного, де це можливо, та закінчень -мо, -те.

2. Наголос падає на закінчення -и, -імо, -іть, але якщо до дієслова додається префікс ви-, то наголос, як правило, переходить на цей префікс.

3. М'який знак у кінці слова й перед наступним приголосним вживається тільки після зубних («де ти з'їси ці лини»).

4. Вживання закінчень у наказовому способі не залежить від дієвідміни дієслова.

§24 Переносне вживання способів дієслова

Спостереження

1. Прочитайте речення і з'ясуйте, у якому значенні вжито в них наказовий спосіб.

1. Хто п'є-гуляє, а сторожа стій і стережи, хто зна чого й від кого. (*Леся Українка.*) 2. А хтось у нашому загоні візьми та й пусти чутку, що я звідкись переписав той вірш. (*М. Стельмах.*) 3. Часом і досі здається мені, що й зараз поклепай косу хто-небудь під моїм вікном, я зразу помолодшав би. (*О. Довженко.*) 4. Поважної ходи Роман не знає: поклич його — він підбіжить з підскоком, пошли куди — подасться так, що тільки пісок закурить. (*С. Васильченко.*)

2. Прочитайте речення і з'ясуйте, у якому значенні вжито в них умовний спосіб.

1. Та ну вже, діду, хоч би мовчали. Справді, ви, мов пугач, віщуєте лихе... (*Леся Українка.*) 2. А ти, братуню, вже б не відзивався, коли не зачіпають. (*Леся Українка.*) 3. Ви б, ворони, що-небудь батькові їсти занесли. (*М. Стельмах.*) 4. — Ви б коли-небудь зайшли до нас, ви ж недалеко тут живете? — лукаво закидає Галя. (*С. Васильченко.*)

3. Прочитайте уривок з народної казки «Їжак та заєць» і з'ясуйте, в якому значенні вжито дійсний спосіб у мові їжака.

— То це ти берешся перегнати зайця? — аж зойкнула їжачиха.

— Мовчи, жінко,— каже їжак,— якось буде. Збирайся лиш та ходи зі мною.

Ідуть вони, а їжак і вчить жінку:

— Як прийдемо на ниву, то ти станеш з цього краю в борозні та й стій собі. Як добіжить заєць до тебе, то ти скажеш: «Я вже тут!» А прибіжить він на той край до мене, то там я йому гукну: «А я вже тут!»

Вправи

1. І. Прочитайте уривок з народної казки «Кривенька качечка». З'ясуйте особливості вживання часів та способів дієслів у цьому уривку.

Були собі дід та баба, та не було у них дітей. От вони собі сумують, а далі дід і каже бабі:

— Ходімо, бабо, в ліс по гриби!

Пішли вони в ліс, бере баба гриби, коли глянь — у кущику гніздечко, а в гніздечку качечка сидить.

От вона дідові:

— Дивись, діду, яка гарна качечка! Візьмемо її.

Стали її брати, коли дивляться, аж у неї ніжка переломлена. Вони взяли її тихенько, принесли додому, зробили їй гніздечко, вимостили його пір'ячком і посадили туди качечку, а самі знов пішли по гриби.

Вертаються, аж у них прибрано, хліба напечено, борщик зварений. От вони до сусідів:

— Хто це? Хто це?

Ніхто нічого не знає.

Другого дня знов пішли дід і баба по гриби. Приходять додому, аж у них і варенички зварені, і починок** стоїть на віконці. Вони знов до сусідів:

— Чи не бачили кого?

— Бачили якусь дівчину, від криниці водицю несла.

Баба дідові й каже:

— Зробімо так: скажемо, що йдемо по гриби, а самі заховаємось та й будемо виглядати, хто до нас понесе воду.

Так і зробили.

Стоять вони за коморою, коли дивляться, аж із хати виходить дівчина з коромислом: така гарна, така

гарна! Тільки що кривенька трошки. Пішла вона до криниці, а дід і баба тоді в хату, глянь — аж у гніздечку нема качечки, тільки повно пір'ячка. Вони візьми його та й укинь у піч, воно там і згоріло.

II. Підготуйтеся до усного переказу уривка.

2. Прочитайте народний переказ. Визначте спосіб і час дієслів та їхнє реальне значення.

Колись степи були дикі, шляхів мало, та й то один од другого на п'ятдесят — сто верст. По великих шляхах у Крим стояла запорозька сторóжа. Чумаки тоді ходили валками возів сто—двісті і більше.

Оце іде валка, аж ось над шляхом стоїть ратище. Тут, значить, клади чумак харчі сторóжі. Інший кладе хліба, сухарів, торбину бóрошна, пшона; інший сала, солі, цибулі, тарані. Покладуть і гайда собі.

Ідуть вони, коли ось знову ратище і вже серед шляху. Тут уже випрягай чумак і стій, бо наперед залягли турки або нагаяки**. Пасуть чумаки волів, коли ось, як вітер, летять верхи запорожці. Запрягають тоді чумаки й ідуть, а попереду козаки. Верстов десять чи більше проїдуть, а там знову козаки. Тоді ці вертаються, а ті проводять чумаків далі. *(З кн. «Лицарі волі».)*

3. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Як би там не було (незалежно від обставин); хто б міг подумати (неймовірно); хоч сядь і плач, хоч вовком вий, хоч криком кричи, хоч лобом у стіну бийся (безвихідь); хоч плач, хоч скач (нічого не вдієш); куди не кинь (скрізь).

Альманах. *Твір восьмий* **(Олесів)**

НАША УКРАЇНА

Гей, над нами небо синє,
Перед нами жовте поле.
В рабство наша Україна
Не повернеться ніколи.

Нам у небі сонце сяє,
І Дніпро в степу синіє.
Долю кращу в рідним краї
Збудувати ми зумієм.

Станем як одна родина,
Будем чесно працювати.
Буде й в нашій Україні
Щастя, радість і достаток.

4. Прочитайте Олесів вірш. Проаналізуйте, як у ньому чергуються наголошені й ненаголошені склади, як римуються рядки, які зорові образи використано. Що ви могли б сказати про нашу Україну?

Висновки *(для самоперевірки)*

1. Наказовий спосіб може вживатися в значенні дійсного.

2. Умовний спосіб може вживатися в значенні наказового.

3. Дійсний спосіб може вживатися в значенні наказового.

§25 *Безособові дієслова*

Безособові дієслова називають дію або стан, що відбуваються самі по собі, без діючої особи.

Безособові дієслова означають: 1) явища природи: *звечоріло, дніє, світатиме* ; 2) стан людини: *морозить, заманулося*.

Спостереження

1. Дослідіть, чи можна в поданих реченнях вставити підмет (х т о ? щ о ?). Зробіть висновок.

1. Розвиднялося дуже помалу і пізно. (*І. Франко.*) **2.** У хаті не сиділося. Тягло у садок, на свіжу прохолоду. (*Панас Мирний.*) **3.** Повіяло ранніми осінніми холодами. (*О. Гончар.*)

2. Перевірте, в яких родах і числах у минулому часі та умовному способі, а також у яких особах і числах у теперішньому та майбутньому часах можна поставити дієслова *розвиднятися, сутеніти, кортіти.* Результати свого дослідження запишіть.

Вправи

1. Прочитайте речення. Знайдіть безособові дієслова й визначте їхній час, рід, особу, число.

1. Хочеться дивитись, як сонечко сяє. (*Т. Шевченко.*) 2. А над Дніпром уже помітно світало. (*О. Гончар.*) 3. І світає, і смеркає, день Божий минає. (*Т. Шевченко.*) 4. Звечоріло, зірки проступили на небі. (*О. Гончар.*) 5. А для мужніх сердець не забракне у всесвіті бур.

2. Запишіть безособові дієслова в 3-й особі однини: спочатку ті, що означають стан людини, потім — явища природи.

Вечоріти, дощити, заманутися, кортіти, лихоманити, морозити, мрячити, розвиднятися, світати, смеркати, спатися, сутеніти, таланити, хотітися, щастити.

3. Перероблять речення так, щоб дієслова, вжиті в них, набули безособового значення (наприклад: *Запахла хвоя.— Запахло хвоєю.*).

1. Вода затопила сіножать. 2. Приємно пахла розпарена соснина. 3. Туман заволік поле. 4. Духмяні пахощі вдарили в обличчя. 5. Взимку степ замів сніг.

4. I. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому безособові дієслова і поясніть, що вони означають.

Щось насувало грізне.

Потемніло, завітрило, закрутила курява.

Гримнуло ближче, немов звалив хтось на поміст деревину, загуркотіло й покотилось у небі.

Вітер ущух. Між листом зашелестів густий, рівний дощ. А на небі зчинилась гуркотнява: кидало колоддям, ламало, трощило, й луною розкочувавсь гук над хмарами по широких небесних просторах.

А з-під тієї тарахкотні тихо сіявся на прив'яле листя, на присмажені трави й хліба, як із-під каміння у млині бóрошно на кіш, дрібний, холодний дощ.

Тихо шуміла трава під бризками, захлинаючись, ковтала воду суха земля, пирскало й плюскотіло віття на дереві.

Вип'яли лани проти хмар широкі груди й заніміли: сипте, хмари, давайте, до живого промочіть моє жагуче серце... (*С. Васильченко. «Дощ».*)

II. Підготуйтеся до усного докладного переказу уривка: складіть план, запам'ятайте окремі вислови.

5. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Терпцю не стає (немає змоги терпіти, витримати щось); в очах рябіє (мерехтить перед очима); аж очі ріже (неприємно вражає зір); не вистачає кебети (бракує кмітливості); бере з-за плечей (стає страшно); хай тобі щастить (побажання успіху).

Висновки (для самоперевірки)

1. У реченнях з безособовими дієсловами підмета не буває.

2. Безособові дієслова мають форму середнього роду в минулому часі та умовному способі і форму 3-ї особи однини в теперішньому та майбутньому часах.

---

§26 *Підсумкове повторення тем «Загальні відомості» та «Способові форми дієслова»*

---

1. Розкажіть про дієслово як частину мови та про його способові форми за поданим планом. Для ілюстрації кожного положення наведіть ще по 3—5 власних прикладів.

I. Дієслово як частина мови.

1. Незмінні форми дієслова: *сказати, сказано, кажучи, сказавши...*

2. Змінні форми дієслова: *сказав, скажу, сказаний...*

3. Дієслова доконаного виду: *зберегти, зів'яв, побачить...*

4. Дієслова недоконаного виду: *світити, милуюся, співатимуть...*

5. Перехідні дієслова: *знайти* (кого? що?) *опенька, зустрів* (кого? що?) *знайомого...*

6. Неперехідні дієслова: *дякував* (кому? чому?) *друзям, порадився* (з ким? з чим?) *з татом...*

II. Творення дієслів.

1. Префікси дієслів: *вбігти, забігти, перебігти, попобігати...*

2. Суфікси дієслів: *колядувати, білити, стукнути...*

III. Написання *не* з дієсловами.

1. Дев'ять дієслів, з якими *не* завжди пишеться разом: *нехтувати, ненавидіти...*

2. Чотири дієслова, з якими *не* може писатися і разом, і окремо: *нездужати* і *не здужати...*

3. Дієслова з префіксом недо-: *недобачати* і *не добачати, недоїсти* і *не доїсти...*

4. Розрізнення *немає* і *не має*: *немає часу* і *не має часу...*

5. Написання *не* з дієсловами в усіх інших випадках: *не знаю, не чувано, не розуміючи...*

IV. Способи дієслова.

1. Дійсний спосіб: *літав, літає, літатиме...*
2. Умовний спосіб: *літав би, подивилися б...*
3. Наказовий спосіб: *літай, подивіться...*

V. Часи дієслова.

1. Теперішній час: *міркую, розвидняється...*
2. Минулий час: *міркував, довідався...*
3. Майбутній час: *буду міркувати, міркуватимемо, довідаються...*
4. Зв'язок між видом і часом дієслова:

а) у теперішньому часі: *шукаю, сходяться...*
б) у минулому часі: *шукав, зійшлися...*
в) у майбутньому часі: *шукатиму, зійдуться...*

VI. Змінювання дієслів.

1. Поділ дієслів на дієвідміни: *скаже, скажуть, мовчить, мовчать...*

2. Визначення дієвідміни за неозначеною формою дієслова: *білити — білю, гуркотіти — гуркочу, звучати — звучу...*

3. Закінчення дієслів I та II дієвідмін у 1-й особі однини: *скажу, мовчу, розмовляю...*

4. Особливості закінчень дієслів I дієвідміни в інших особах: *пишеш, пишуть, допомагаємо, допомагають...*

5. Особливості закінчень дієслів II дієвідміни в інших особах: *побачиш, побачать, стоїмо, стоять...*

6. Особливості закінчень дієслів архаїчної дієвідміни: *продам, продаси...*

7. Чергування проголосних:

а) у дієсловах I дієвідміни: *писати — пишу, пишеш...*

б) у дієсловах II дієвідміни: *судити — суджу, судиш, судять; любити — люблю, любиш, люблять...*

8. Правопис дієслів у майбутньому недоконаному простому часі: *писатиму, світитиме, думатимете...*

9. Творення минулого часу дієслова: *співати — співав, везти — віз, цвісти — цвів...*

10. Граматичні значення дієслова в минулому часі: *вів, вела, вело, вели...*

11. Творення умовного способу: *робив би, робила б...*

12. Творення й правопис наказового способу: *принеси, принесімо, принесіть; ріж, ріжмо, ріжте...*

VII. Вживання часів і способів дієслова.

1. Вживання теперішнього й майбутнього часів у значенні минулого: *йду, аж бачу...*

2. Вживання наказового способу в значенні дійсного: *а він візьми і скажи...*

3. Вживання умовного способу в значенні наказового: *написав би листа братові...*

4. Вживання дійсного способу в значенні наказового: *підете, зробите...*

5. Безособові дієслова: *світає, не спиться...*

2. Прочитайте прислів'я. Випишіть усі дієслова й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиць «Характеристика дієслова в цілому» та «Характеристика способових форм дієслова» (наприклад: *любиш — 221.110.212; поганяти — 121*).

1. Любиш поганяти — люби й коня годувати. 2. В один чобіт не взуєш дві ноги. 3. Поставили цапа город стерегти. 4. Якби свині роги, то б усіх поколола. 5. Не воруши лиха, то не бідуватимеш. 6. Хочеш їсти калачі, не сиди на печі. 7. Їв би кіт рибу, а в воду не хоче.

3*. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. (Не) прикладав муки — (не) простягай руки. 2. Один подає, вісім кладе і кричать — (не) навалюй. 3. (Не) продавай вовка, поки (не) вбив. 4. (Не) здужає

третього хліба з'їсти. 5. (Не) замочивши ніг, (не) зловиш рибки. 6. (Не) має нічого схованого, що б (не) об'явилось. 7. Олії з водою ніколи (не) погодиш.

4*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Ти ходиш сама, блукаєш, як сирітка, (не) доб'єшся від тебе слова. (*М. Кропивницький.*) 2. От вона поневіряється із своїм старим в убогій хатині, (не) доїдає й (не) досипає. (*І. Нечуй-Левицький.*) 3. Моє око всього (не) доглядить. (*Марко Вовчок.*) 4. Купець той багато неправди робив: мірявши — (не) домірював, важивши — (не) доважував, дурив людей. (*Грицько Григоренко.*) 5. Газети до них (не) доходять, людей просвічених вони (не) бачать. (*І. Нечуй-Левицький.*)

5*. Перепишіть загадки, розкриваючи дужки. Поясніть чергування приголосних у дієсловах. Загадки відгадайте.

1. Що літає: крил (не) має, але крила підіймає. 2. Є крила — (не) літаю, ніг (не) маю, а гуляю, по землі (не) ходжу, на небо (не) дивлюся, зірок (не) лічу, весь час мовчу. 3. Біжать два брати, один одного (не) доженуть.

Відгадки: велосипед, вітер, риба.

6. Прочитайте уривок. Випишіть дієслова в теперішньому та майбутньому доконаному часах окремо за дієвідмінами.

...Я родився в степах. Ви розумієте, добре розумієте, що то значить «в степах»? Там, перш усього, немає хапливості. Там люди, наприклад, їздять волами. Запряжуть у широкий, поважний віз пару волів, покладуть надію на Бога і їдуть. Воли собі ступають, земля ходить круг сонця, планети творять свою путь, а чоловік лежить на возі і їде. Трохи засне, підкусить трохи, пройдеться з батіжком наперед, підожде волів, крикне задумливо «гей!» і знов собі поважно піде уперед.

А навкруги теплий степ та могили, усе степ та могили. А над могилами вгорі кругами плавають шуліки; часами, як по дроту, в ярок спуститься чорногуз, м'яко, поважно, не хапаючись. Там нема хапливості. Там кожний знає, що скільки не хапайся, а все тобі буде небо, та степ, та могили. І тому чоловік собі їде, не псуючи крові хапливістю, і, нарешті, приїжджає туди, куди йому треба. (*В. Винниченко. «Зіна».*)

7*. Перепишіть вірш. Дієслова, що в дужках, поставте за змістом або в теперішньому, або в майбутньому доконаному часах.

(Переквітувати) квітень,
(Перешуміти) весна,
І (бути) тихе літо,
Глибінь ясна.
В глибінь (заглянути) осінь,
(Пожуритися) сама.
І під гудіння сосон
(Впасти) зима.
Та дням нема спокою:
На весну (скреснути) сніг,—
Дивись — стежки знайомі,
Сліди од ніг.
І знов (цвісти) черешні,
І (зеленіти) луг...
Сьогоднішнє, вчорашнє —
Незмінний круг.

(М. Драй-Хмара.)

8. Прозмінюйте в теперішньому часі дієслова *гуркотати* і *гуркотіти*, *волокти* і *волочити*. Написане звірте з надрукованим нижче. Помилки, якщо трапляться, виправте і з'ясуйте.

гуркотати	*гуркотіти*	*волокти*	*волочити*
Однина			
(я) гуркочу	*гуркочу*	*волочу*	*волочу*
(ти) гурко́чеш	*гуркоти́ш*	*волочеш*	*волочиш*
(він) гурко́че	*гуркоти́ть*	*волоче*	*волочить*
Множина			
(ми) гурко́чемо	*гуркотимо́*	*волочемо*	*волочимо*
(ви) гурко́чете	*гуркотите́*	*волочете*	*волочите*
(вони) гурко́чуть	*гуркоті́ть*	*волочуть*	*волочать*

9. І. Подані дієслова поставте в 2-й особі однини (що робиш?) і запишіть у дві колонки: 1) із закінченням **-еш**; 2) із закінченням **-иш**.

Кликати, оженитися, чистити, сюркотати, стуко-

тіти, зближати, утовкмачити, тиснути, утоптати, тямити, вибороти.

II. З других букв кожного слова прочитаєте закінчення вислову французького філософа XIX ст. Ернеста Ренана: *«Праця — найкращий шлях до того, щоб...»*.

10*. У диктанті одні учні написали: *Полем стелеться туман*, інші — *Полем стелиться туман*. Хто написав правильно? Чому?

11. За формою 1-ї особи однини дієслова *брязкочу* треба було знайти форму 1-ї особи множини. Одні написали *брязкóчемо*, інші — *брязкотимó*. Хто написав правильно? Чому?

12. Яке різне лексичне значення мають дієслова *виростемо* і *виростимо*?

13*. Прозмінюйте в майбутньому недоконаному простому часі дієслова *радіти, веселитися*.

14*. Прозмінюйте в минулому часі дієслова *привести, допомогти*.

15*. Подані дієслова поставте в наказовому способі, перед тим визначивши їхню основу теперішнього часу (наприклад: *гуркотіти — гуркот-ить — гуркоти, гуркотімо, гуркотіть*).

Зустріти, зустрічати, поздоровити, поздоровляти, провести, проводити, зв'язати, зв'язувати.

16. І. Подані дієслова поставте в 2-й особі однини наказового способу й запишіть у дві колонки: 1) з м'яким знаком укінці; 2) без м'якого знака.

Зволожити, заправити, квасити, зготувати, поглянути, вносити, повідомити, зморщити, вірити, вимітити.

II. З других букв прочитаєте закінчення вислову давньоарабського письменника Аль-Харізі: *«Де мало слів, там...»*.

17. І. Прочитайте текст. Зверніть увагу на переносне вживання часів і способів дієслів.

— А ми, Галюсю, не хочемо спати, скажи нам казочки! — прохали діти.

І Галя, примостившись біля них на полу, почала казку:

— Був собі, жив собі дід та баба, і було в них три дочки, і щонайменшу Галею звали...

— Галею? Як тебе? — перехоплює хлопець.

— Еге, як мене... От і пішли вони одного разу влітку по ягоди. То ті сестри рвуть та їдять, а Галя рве та в глечик кладе, каже:

— Понесу додому татові й мамусі...

— Так, як ти,— знову каже хлопець.— І ти так: нарвеш ягід і нам приносиш. А ягоди такі солодкі!

— Ну, цить же, не перепиняй!.. То ті сестри й кажуть: — Як ми додому вернемось? У неї скільки ягід, а в нас нема...— розказувала Галя, а діти все слухали.

(Б. Грінченко. «Сестриця Галя».)

II. Передайте цю чи подібну розмову по-своєму, можливо, навіть між іншими дітьми. Свою розповідь запишіть.

Альманах. *Тейр дев'ятий* (Петриків)

ДОВГА ЛОЗА

Я читав книжку і в ній натрапив на вислів: «Хлопці, давайте гратися в довгої лози». Що це за гра? Я запитав про неї у свого дідуся.

— О, це козацька забава,— ожив дідусь.— Бувало, зберемося ми, хлопчаки, на вигоні — і пішло. Енергія аж прискає з нас. У які тільки ігри не граємося, але найбільше в довгої лози. Хтось перший вийде перед гурт, зігне спину, зіпреться руками на виставлену наперед ногу — скачи. Ми розганяємося один за одним, відштовхуємося руками від його зігнутої спини й, розставивши ноги, перестрибуємо через нього. І так само стаємо через кілька кроків. Отак вишикуємося в довгий ряд — і гуп, гуп! Доки зовсім ухекаємося.

— А чому ви цю гру назвали козацькою? — поцікавився я.

— Бо в ній виробляються спритність і сила. Колись ми знали багато рухливих ігор — і гилку, і високого дуба, і цурку, і хрещика, і кашу. Як набігаєшся, настрибаєшся — м'язи аж бринять. Тепер усе позабували. Ото тільки й знають, що телевізор: втупляться в нього, й більше ніщо їх не цікавить.

18. Прочитайте Петриків нарис. Спробуйте й ви описати якусь гру.

§27 Дієприкметник як форма дієслова

Спостереження

1. Розгляньте таблицю «Форми дієслова» (§ 6) і визначте особливості дієприкметника порівняно з іншими дієслівними формами.

2. Порівняйте подані приклади і скажіть:

а) що називає дієприкметник як форма дієслова і чим він подібний до прикметника;

б) на яке питання відповідає дієприкметник.

Форми дієслова	Дієприкметник	Прикметник
зірвавши	зірваний	кленовий
падає	падаючий	лапатий
пожовтіти	пожовтілий	жовтий

1. Хвилі *підхопили* щлюпку, і вона вилетіла в море.— *Підхоплена* хвилями шлюпка вилетіла в море. (*М. Трублаїні.*)

2. Надвечір помітили на горизонті корабель, який ледь *бовванів*.— Надвечір помітили на горизонті ледь *бовваніючий* корабель. (*О. Гончар.*)

3. Акації стояли в цвіту, безліч білих китиць *заквітчали* їх.— Акації стояли в цвіту, *заквітчані* безліччю білих китиць. (*І. Нечуй-Левицький.*)

3. Розгляньте таблицю і зробіть висновок, які граматичні значення дієприкметника спільні з іншими формами дієслова, а які — з прикметником.

Характеристика дієприкметника

Цифровий код	Вид	Пасивний чи активний	Рід	Відмінок	Число
	2	3	4	5	6
0	—	—	не розрізняється	—	—
1	доконаний	пасивний (перехідне дієслово)	чоловічий	Н.	однина
2	недоконаний	активний (неперехідне дієслово)	жіночий	Р.	множина
3	—	—	середній	Д.	—
4	—	—	—	Зн.	—
5	—	—	—	Ор.	—
6	—	—	—	М.	

4. За значенням дієприкметники поділяються на активні й пасивні. З'ясуйте, які з них називають ознаку предмета, зумовлену дією того самого предмета, а які — ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета.

Активні дієприкметники: працюючий пенсіонер (пенсіонер працює), лежачий камінь (камінь лежить), погасле вогнище (вогнище само погасло).

Пасивні дієприкметники: підстрелений птах (хтось підстрелив птаха), кинутий камінь (хтось кинув камінь), погашене вогнище (хтось погасив вогнище).

Вправи

1. Прочитайте речення. Знайдіть дієприкметники й визначте, чим вони подібні до інших дієслівних форм, а чим — до прикметника.

1. Небо, збіліле від спеки, вже сивіє, мов попеліє. (*Леся Українка.*) 2. Засмалені сонцем, закурені, мокрі од поту обличчя вилискували радістю і здоров'ям. (*О. Довженко.*) 3. Гай осміхається до них останнім промінням заходячого сонця. (*М. Коцюбинський.*) 4. Здавалося, ліс уже дрімав, засипáв і тільки через сон дивився з гори освіченими верхами на заходяче над

Богуславом сонце. (*І. Нечуй-Левицький.*) 5. Між сірими скелями стоїть на низині стара церква з трьома банями, сіра, поросла сизим та зеленим мохом.(*І. Нечуй-Левицький.*)

2. І. Дієприкметники запишіть у дві колонки: 1) доконаного виду; 2) недоконаного виду.

Скривджений, думаючий, змальовуваний, прогнилий, вихований, охриплий, лежачий, знаючий, стиснений, задубілий, міцніючий.

ІІ. З других букв кожного слова повинно скластися закінчення вислову Л. Костенко: «*І скаже світ: — Ти...*».

3. І. Дієприкметники запишіть у дві колонки: 1) пасивні; 2) активні.

Знемагаючий, заціпенілий, зсунутий, зчорнілий, побілений, гуркочучий, оживаючий, знайдений, киплячий, знепритомнілий, оцінений, переписаний, діючий.

ІІ. З других букв кожного слова прочитаєте закінчення вислову Т. Шевченка: «*Не гріє...*».

4. Прочитайте уривок. Випишіть усі дієслівні форми (зокрема й дієприкметники) і позначте їхню форму, вид та перехідність, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика дієслова в цілому» (наприклад: *граємось — 222*).

Все починається з балок, де ми, позбігавшись, граємось, б'ємось, плачемо і миримось, де так гарно і солов'ям, і дітям... Роса по балках така, що коли треба ноги помити чи ранішній сон розігнати, то біжи мерщій, де спориш та лопухи, там вона така краплиста, що й себе, заспаного, в краплині побачиш... А в степу! Там росичка буде тепла, там виблискує і в чашечках білої березки, і на стебельцях жита, і червоний горошок світиться нею, і різне польове квіття, що радіє кожною квітинкою, розбризкане всюди по межах серед дозріваючих нив. І ніколи не втратить той вранішній світ для нас своєї росяної, світлоносної сили та свіжості... (*О. Гончар. «Твоя зоря».*)

5. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієприкметники й схарактеризуйте їх.

Троє чоловіків чекають автобуса. Один — у плащі,

другий — у зимовому пальті, третій — закутаний у кожух, взутий у валянки.

Той, що в плащі, каже, розтираючи задубілі руки:

— Ну й мороз! Градусів двадцять, напевне.

— Двадцять — не двадцять, — каже той, що в пальті, хукаючи на змерзлі пальці, — а п'ятнадцять буде.

Чоловік у кожусі усміхнувся:

— Та що ви? Не більше десяти.

6. I. Прочитайте уривок. Випишіть дієприкметники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика дієприкметника».

Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, зі стін руїни з галасом знялось вороння, а всередину з лускотом посипались тиньк і цегла. Хоч сахарня, давно вже закинена, розсипалася і заросла травою, в порожніх будинках її раз у раз вчувався шум, немов гомін машин і робітників лишився на старому житлі. Минаючи купи битої цегли, білі плями вапна, напівприкриті молодими бур'янами, гнилі трухляві жолоби і чорні діри — вікна, з яких немов щось виглядало, — Андрій згадував колишнє. Яка-небудь шина, що блищала з трави, мов плазуюча гадюка, або чавунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очі картину шумливого життя фабрики... (*М. Коцюбинський. «Fata morgana»*.)

II. Знайдіть якусь покинуту чи зруйновану будівлю, роздивіться добре й опишіть її. Можете вживати дієприкметники *забутий, занедбаний, зруйнований, розвалений, розкиданий, повитий смутком, зігнилий, спорохнявілий, заросли́й* тощо.

7. Запам'ятайте стійкі порівняння та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Як намальований (вродливий); біжить, як посолений (дуже швидко біжить); став, як укопаний (став нерухомо); бігає, як ошпарений (безладно метушиться); опустив крила, як обскубана курка (втратив енергію, засумував); як мішком з-за рогу прибитий (пришелепкуватий).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Дієприкметник — це особлива форма дієслова.

2. Дієприкметник називає водночас дію й ознаку предмета за цією дією і відповідає на питання я к и й ?

3. Дієприкметники, як і інші дієслівні форми, мають вид, бувають перехідними чи неперехідними, а подібно до прикметників змінюються за родами, відмінками й числами.

4. Активні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією того самого предмета.

Пасивні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета.

§28 *Творення активних дієприкметників*

Спостереження

1. В усіх поданих словосполученнях дієприкметники активні. З'ясуйте, якого виду вони бувають і від яких дієслів утворені — перехідних чи неперехідних. Зробіть відповідний висновок про творення активних дієприкметників (для певності можете ще проаналізувати дієприкметники з вправи 3 §27).

Мисляча людина (людина мислить), тремтячий голос (голос тремтить), палаюче вогнище (вогнище палає), порум'янілe обличчя (обличчя порум'яніло), зів'ялий листок (листок зів'яв), затихлий ліс (ліс затих).

2. Розгляньте, як творяться активні дієприкметники недоконаного виду (їх ще іноді не зовсім точно називають активними дієприкметниками теперішнього часу). Зробіть висновки.

Неозначена форма дієслова	3-тя особа множини теперішнього часу	Активний дієприкметник недоконаного виду
темніти	*темнію-ть*	*темнію-чий*
повзти	*повзу-ть*	*повзу-чий*
дрижати	*дрижа-ть*	*дрижа-чий*
вабити	*вабля-ть*	*вабля-чий*

3. Простежте, як творяться активні дієприкметники доконаного виду (їх ще іноді не зовсім точно називають активними дієприкметниками минулого часу). Зробіть висновки.

Неозначена форма дієслова	Множина минулого часу	Активний дієприкметник доконаного виду
потемніти	*потемні-л-и*	*потемні-л-ий*
опасти	*опал-и*	*опал-ий*
розквітнути	*розквіт-л-и*	*розквіт-л-ий*

4. Складіть речення з активними дієприкметниками недоконаного й доконаного видів *мерзнучий* і *змерзлий*, *достигаючий* і *достиглий*, *зростаючий* і *зрослий*. Зробіть висновок про те, які дієприкметники в українській мові широко використовуються, а які — рідко.

Вправи

1. Прочитайте речення. Знайдіть активні дієприкметники, визначте їхній вид і поясніть, як вони утворилися.

1. Часом темнішало від швидко літаючих хмар, але як швидко вони налітали, так швидко й проносились. (*Ю. Яновський.*) 2. Зігнувши лисніючі шиї, проскакали лошата і зникли за вербами. (*М. Руденко.*) 3. Шелестом опадаючого листу зітхає лісова стежка. (*М. Стельмах.*) 4. Поміж зів'ялим полином, по килимах пожовклої цілинної трави, через горби звивається широкий битий шлях. (*І. Ле.*) 5. Ми уже стоїмо на порі, як достиглі плоди, як дерева набряклого саду, обважнілі від дум. (*Л. Первомайський.*)

2. І. Утворіть активні дієприкметники недоконаного виду й запишіть у дві колонки: 1) з суфіксом -уч (ий); 2) з суфіксом -ач (ий).

Колоти, збільшувати, свистіти, джеркотіти, сокотати, зв'язувати, сидіти, стояти, в'янути, узагальнювати, скакати, стриміти, вірити, тихнути.

II. З других букв кожного слова повинно скластися закінчення вислову Ернеста Хемінгуея: «*Кожний, хто ходить по землі, має свої...*».

3. І. Утворіть активні дієприкметники і запишіть у дві колонки: 1) дієприкметники недоконаного виду; 2) дієприкметники доконаного виду.

Прогіркнути, розтанути, знати, вести, обважніти, іскрити, сліпити, вигоріти, стихнути, сіріти, удосконалювати, видужати.

II. З других букв кожного слова повинні скластися слова, пропущені у вислові античного філософа Епіктета: *«Чого..., того не чини навіть у думках».*

4*. Перепишіть речення, неозначену форму, що в дужках, замініть відповідними дієприкметниками.

1. Над усе любив Іван гори, ліси, зелені луки, де пахло гарячим роменом, не (знати) спраги деревієм, ясноокою ромашкою. (*П. Колесник.*) 2. Вітер гуляє полями (змокріти), негідь, тумани несе. (*Б. Грінченко.*) 3. Мріють у (тремтіти) мареві далекі села. (*Григорій Тютюнник.*) 4. Темная діброва стихла і мовчить; листя (пожовтіти) з дерева летить. (*Я. Щоголів.*) 5. Осінь вже присипала землю золотою порошею (опасти) листя. (*В. Кучер.*) 6. Тихий вітер обсипав (опадати) листом рож і бузку голівку дитини та одежу матері. (*І. Нечуй-Левицький.*)

5. I. Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому активні дієприкметники і поясніть їхнє значення.

Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землі і сонця, що, знявшись високо, все вище і вище, мандрують блакитним шляхом, — мені здається, що бачу душу поета.

Я впізнаю її. Он пливе, чиста і біла, спрагла неземних розкошів, прозора і легка, з золотим усміхом на рожевих устах, тремтяча бажанням пісні...

Я знаю її. Вона... Неспокійна, вся насичена вогнем, вся палаюча великим і праведним гнівом. Мчиться шалено по небу і підганяє ліниву землю золотою різкою... Вперед... вперед... швидше разом із нею...

Я розумію її. Вічно невдоволена, вічно шукаюча, з вічним питанням — нащо? до чого? — вона спустила сірі крила над землею, щоб не було видко сонця, щоб потопала в тінях земля, і сіє дрібну мряку суму... (*М. Коцюбинський. «Хмари».*)

II. Поміркуйте над тим, яку подібність побачив письменник між хмарами і душею поета.

III. Виберіть день, коли хмари по небу пливтимуть не суцільною масою, а окремими отарами, й уважно приглянь-

теся до них. Що вони вам нагадують, які почуття, думки викликають? Опишіть це.

6. Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє походження.

1. Каїнова печать (у Біблії розповідається про перше вбивство на землі: Каїн убив свого меншого брата Авеля, і Бог затаврував убивцю). 2. Вавилонське стовпотворіння (як розповідається в Біблії, люди почали будувати у Вавилоні вежу, щоб дістатися до неба; аби цьому перешкодити, Бог змішав їм мови, і вони перестали розуміти одне одного, зчинилися безлад, метушня, гармидер). 3. Манна небесна (за Біблією, коли Мойсей виводив єврейський народ з єгипетської неволі, то в пустелі Бог, щоб утікачі не загинули з голоду, посилав їм з неба їжу; «чекати манни небесної» означає «пасивно чекати якогось дива»).

Висновки (для самоперевірки)

1. Активні дієприкметники творяться від неперехідних дієслів і бувають недоконаного або доконаного виду.

2. Активні дієприкметники недоконаного виду творяться від форми 3-ї особи множини теперішнього часу заміною кінцевого -ть на -чий.

3. Активні дієприкметники доконаного виду творяться від минулого часу заміною дієслівного закінчення прикметниковим закінченням.

4. Активні дієприкметники доконаного виду широко використовуються в українській мові, а дієприкметники активні недоконаного виду вживаються рідко.

§29 *Творення пасивних дієприкметників*

Спостереження

1. В усіх поданих словосполученнях дієприкметники пасивні. З'ясуйте, від яких дієслів вони утворені — перехідних чи неперехідних — і якого виду вони бувають.

Засіяне поле (хтось засіяв поле), в'їжджена дорога (люди в'їздили дорогу), кинута палиця (хтось кинув палицю), розбита чашка (хтось розбив чашку), уявлювана картина (хтось уявляє картину).

2. Розгляньте, як творяться пасивні дієприкметники від дієслів з основою на -а-. Зробіть висновки.

Основа інфінітива	Пасивний дієприкметник
оновлюва-ти	*оновлюва-ний*
зруба-ти	*зруба-ний*
спиля-ти	*спиля-ний*
настоя-ти	*настоя-ний*
розда-ти	*розда-ний*

3. Розгляньте, як творяться пасивні дієприкметники від інших дієслів. Зробіть висновки.

Неозначена форма	Основа 1-ї особи однини	Пасивний дієприкметник
скосити	*скош-у*	*скош-ений*
випустити	*випущ-у*	*випущ-ений*
в'їздити	*в'їжджу*	*в'їжджений*
купити	*купл-ю*	*купл-ений*
запрягти	*запряж-у*	*запряж-ений*
замести	*замет-у*	*замет-ений*
знайти	*знайд-у*	*знайд-ений*

4. Простежте, як ще можуть творитися пасивні дієприкметники від дієслів з основою на -ну-, -о- та деяких інших.

Основа інфінітива	Пасивний дієприкметник
зсуну-ти	*зсун-ений, зсуну-тий*
одягну-ти	*одяг-ений, одягну-тий*
стріну-ти	*стріну-тий*
поро-ти	*пор-ений, поро-тий*
коло-ти	*кол-ений, коло-тий*
дер-ти	*дер-тий*
кри-ти	*кри-тий*

5. Розгляньте всі раніше наведені приклади пасивних дієприкметників і зробіть висновок про те, чи подвоюється *н* у їхніх суфіксах.

6. Розгляньте подані приклади і скажіть, яке уточнення слід внести у визначення пасивних дієприкметників (див. § 27).

Умитий хлопчик (хтось умив хлопчика і хлопчик умився сам), відірваний листок (хтось відірвав листка і листок відірвався сам), відчинені двері (хтось відчинив двері і двері відчинилися самі), злежана солома (солома злежалася).

Вправи

1. Прочитайте вірш. Знайдіть пасивні дієприкметники і поясніть, як вони утворені.

Шляхи мої неміряні,
гори мої неважені,
звірі мої не наджені,
води мої не ношені,
риба у їх не ціджена,
птахи мої не злякані,
діти мої не лічені,
щастя моє не злежане...
Оце така я в тебе матінка,
в руці Господній
Україна синенебая!

(Т. Осьмачка. «Україна».)

2. Прочитайте прислів'я. Знайдіть пасивні дієприкметники, визначте їхній вид, рід, відмінок та число і поясніть, як вони утворилися.

1. Написаного й сокирою не вирубаєш. 2. Дарованому коневі в зуби не заглядають. 3. Правда Сидорова — киселем млинці помазані, на паркані сушаться. 4. Ти йому стрижене, а він тобі кошене. 5. За одного битого двох небитих дають.

3. Прочитайте загадки. Знайдіть пасивні дієприкметники й схарактеризуйте їх. Загадки відгадайте.

1. Поле не міряне, вівці не лічені, пастух не найнятий. 2. В лісі вирубана, сокирою витесана, а в руках

плаче. 3. Що можна бачити з заплющеними очима? 4. Скручена, зв'язана, по подвір'ю гуляє.

В і д г а д к и: мітла; небо, зорі та місяць; сон; скрипка.

4*. І. Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники в називному відмінку чоловічого роду (я к и й ?) і запишіть у дві колонки: 1) з суфіксом -(а)н-; 2) з суфіксом -ен-.

Ознаменувати, оснастити, звабити, загальмувати, знервувати, попередити, об'їздити (коня), надумати, вшанувати, позолотити, купувати, удосконалити, купити.

ІІ. З других букв кожного слова повинно скластися продовження слів гімну: *«Душу й тіло ми положим...»*.

5*. Перепишіть речення. Неозначену форму, що в дужках, замініть відповідними дієприкметниками.

1. Ми розмістилися на возі, добре (вимостити) свіжою травою. (*А. Шиян.*) 2. Віз м'яко покотився ще не (в'їздити) дорогою. (*М. Стельмах.*) 3. Повні, рожеві, як діти, (збудити) зі сну, пливли по небі хмаринки. (*М. Коцюбинський.*) 4. І знов у тумані бриніли окремі розмови, як (зачепити) струни. (*М. Коцюбинський.*) 5. Невеличка Джерина пасіка була (обгородити) низьким тином. (*І. Нечуй-Левицький.*)

6. І. Пригадайте, від чого залежить вживання варіантів дієслівного суфікса -ув- і -ов- (див. § 10). Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники й запишіть у дві колонки: 1) з суфіксом -ов-; 2) з суфіксом -ув-.

Стримувати, звоювати, успадкувати, позмотувати, передрукувати, прасувати, звужувати, позакачувати, оцинкувати, розглядувати, перебудувати.

ІІ. З других букв слів першої колонки повинно скластися закінчення вислову азербайджанського поета XII ст. Нізамі: *«Слово, що йде від серця, завжди проникає...»*.

7. І. Прочитайте уривок. Випишіть з нього дієприкметники й визначте їхнє значення (активні чи пасивні).

Мотря стояла під хатою проти білої стіни. Висока на зріст, рівна станом, але не дуже тонка, з кремезними ногами, з рукавами, позакачуваними по лікті, з чорними косами, вона була ніби намальована на білій стіні. Загоріле рум'яне лице ще виразніше малювалось

з чорними тонкими бровами, з темними блискучими, як терен, облитий дощем, очима. В лиці, в очах було розлите щось гостре, палке, гаряче, було видно розум з завзяттям і трохи з злістю. Сонце било на Мотрю косим промінням, освічувало її з одного боку, обливало жовтогарячий кісник на голові та червоне намисто на шиї. (*І. Нечуй-Левицький. «Кайдашева сім'я».*)

II. Подумайте, чому автор малює портрет Мотрі на тлі білої стіни. Знайдіть антоніми в тексті.

III. Перекажіть уривок або за цим зразком опишіть портрет знайомої вам людини. Можете вжити ще дієприкметники *одягнений, застебнутий, розхристаний, освітлений, усміхнений, розгублений, нахмурений, втомлений* тощо.

8. Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє походження.

1. Слава тобі, кесарю, приречені на смерть вітають тебе (такими словами раби-гладіатори, йдучи на смерть, вітали римського імператора). 2. Прикутий Прометей (за грецькою міфологією, боги прикували до скелі Прометея й прирекли на вічні муки за те, що він дав людям вогонь). 3. Обітована земля (цей біблійний вислів означає багатий і щедрий омріяний край). 4. Увінчаний лаврами (стародавні греки увінчували вінком з лаврових гілок переможців — лауреатів).

Висновки (для самоперевірки)

1. Пасивні дієприкметники творяться від перехідних дієслів. Вони бувають доконаного й недоконаного виду.

2. Від дієслів з основою на *-а-* пасивні дієприкметники творяться додаванням до основи інфінітива суфікса *-н(ий)*.

3. Від інших дієслів пасивні дієприкметники творяться додаванням до основи 1-ї особи однини суфікса *-ен(ий)*.

4. Від дієслів з основою на *-ну-*, *-о-* та деяких інших пасивні дієприкметники можуть творитися також додаванням до основи інфінітива суфікса *-т (ий)*.

5. У суфіксах дієприкметників буква *н* не подвоюється.

6. Пасивні дієприкметники можуть називати ознаку предмета, зумовлену також зворотною дією того самого предмета.

§30 Відмінювання дієприкметників

Спостереження

Зіставте відмінювання дієприкметника з відмінюванням прикметника і зробіть висновки.

Відмінки	Однина		Множина
	чоловічий рід	жіночий рід	
Н.	*ясний сяючий*	*ясна сяюча*	*ясні сяючі*
Р.	*ясного сяючого*	*ясної сяючої*	*ясних сяючих*
Д.	*ясному сяючому*	*ясній сяючій*	*ясним сяючим*
Зн.	*як у Н. або Р.*	*ясну сяючу*	*як у Н. або Р.*
Ор.	*ясним сяючим*	*ясною сяючою*	*ясними сяючими*
М.	*(на) ясному сяючому ясним сяючім*	*ясній сяючій*	*ясних сяючих*

Вправи

1. Провідміняйте письмово в однині й множині словосполучення *лежачий камінь* та *зеленіюча гілка*.

2*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Сплески пісні й сміху тонуть в (розколисаний) ріці. (*М. Бажан.*) 2. Пісня моя в (невмираючий) силі в моїм серці ясніє, живе. (*І. Франко.*) 3. Шелестом (опадаючий) листу зітхає лісова стежка. (*М. Стельмах.*) 4. Напівпрозорі (жовтіючий) та (червоніючий) кетяги солодко дрімають серед лапатого листя. (*М. Коцюбинський.*) 5. День і ніч повз ваш будинок котиться залізна орда (ревучий), (виючий), чадних машин. (*П. Загребельний.*)

3. І. Випишіть у колонку спочатку словосполучення, де в закінченнях дієприкметників та прикметників вставлено пропущену букву *і*, потім — де вставлено букву *и*.

Знаюч..й людині, (у) темніюч..й прірві, знеболююч..й засіб, біліюч..х стін, тремтяч.. руки, повзуч..й

гадюці, (по) вбит..й дорозі, очищуюч..й пристрій, чорніюч..ми силуетами, (у) кипляч..й смолі, (у) стояч..й воді, згасаюч..й день, колюч..м дротом, (на) висяч..м мосту.

П. З других букв кожного слова повинно скластися закінчення вислову англійського письменника Оскара Уайльда: *«Це жахливо важка робота —...»*.

4. І. Прочитайте уривок. Випишіть дієприкметники й позначте їхній рід, відмінок і число, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика дієприкметника» (наприклад: *ослабленим—151*).

Остап лежав на очереті й почувався ослабленим. У грудях у нього хрипіло, і було боляче дихати...

Вночі стало йому гірше. Пропасниця тіпала ним, гарячка палила вогнем, а в грудях так кололо, що він на превелику силу діставав собі воду. Він хотів кашляти і не міг од болю. А Соломія не приходила...

Удосвіта Остап почув, що коло нього жива істота.

— Ти, Соломіє? — поспитав він і одкрив очі.

«Чи вона жартує, що перекинулась собакою?» — подумав він і трохи опритомнів.

Проти нього стояв не пес, а вовк. Великий, сірий, забовтаний, з гарячими й голодними очима. Він насторошив вуха й простяг до Остапа морду, міркуючи, чи безпечно йому нападати, чи ні. Остап лежав безборонний і дивився на вовка. Він добре бачив трохи кривий, глибокий і заслинений рот вовка, закрутки шерсті на його грудях і міцні замочені лаби**.

Звір стояв нерухомо, врешті переставив одну лабу, далі другу і трошки присунувся до Остапа.

Остап зачерпнув пригоршнею води і бризнув на вовка. Бризки долетіли до його морди, кілька з них впало на неї. Вовк вискалив зуби і осів на задні лаби, але не одходив.

Остап знов покропив його водою. Вовк клацнув зубами і блимнув очима. Він був невдоволений. Посидівши трохи й не зводячи очей з Остапа, він раптом витяг шию, подався наперед і так жалібно завив, що Остапові аж мороз пішов поза шкіру. Вив він довго, на

кілька нот, із великим смаком, з заплющеними очима. (*М. Коцюбинський. «Дорогою ціною».*)

II. Приготуйтеся до усного переказу тієї частини тексту, де описано зустріч Остапа з вовком. Спробуйте передати, що в цей час відчував Остап. Що могло статися далі?

5. Запам'ятайте стійкі звороти. З двома з них складіть речення.

Лежачий хліб (легко здобутий прожиток); пахне смаленим (загрожує небезпека); підскочив як ужалений (різко схопився); мовби хто кинув гарячого приску на когось (хто-небудь раптово відчув сильне збентеження); сидіти на пороховій бочці (перебувати під загрозою небезпеки).

Альманах. *Твір десятий* **(Михайликів)**

БОРСУК І ЛИС

Якось напровесні лис попросився в комірне до борсука.

— Вода в річці прибуває, ось-ось підтопить мою хату. Нам би тільки пересидіти, доки вода спаде, — казав лис. — А у вас, я знаю, кімнат багато.

— Слава Богу, є де жити, ночей недосипав — будувався, — відповів борсук. — Та й ми ж сусіди, то як не допомогти один одному.

Ще того ж таки дня лис із лисицею перебралися до борсукової хати. А вже через кілька днів лисиця скаржилася сороці:

— Той борсук такий черствий, некультурний. Я, знаєте, при надії, мені спокій потрібен. А він цілими ночами товчеться, щось майструє, все прибирає. І навіть гавкати по-нашому не вміє, а тільки хрюкає.

Через кілька тижнів обурювався лис:

— Борсук каже, щоб ми вибиралися, бо, мовляв, і в річці вода спала, і ми бруднимо йому хату, і в нього п'ятеро борсученят. А те, що в нас є лисенята, йому байдуже. Це порушення прав живої істоти.

А ще десь через місяць борсук почав будуватися зовсім в іншому місці.

6. Прочитайте Михайликову казку. Спробуйте й ви скласти казку, наприклад про те, як щука поселилася в ставку серед карасів.

Висновки (для самоперевірки)

Дієприкметники відмінюються за відмінками, родами й числами так само, як і прикметники, і мають такі самі закінчення, як прикметники твердої групи.

§31 Дієприкметниковий зворот

Спостереження

1. У поданих реченнях дієприкметникові звороти виділено іншим шрифтом. Проаналізуйте виділені частини речення й сформулюйте правило про дієприкметниковий зворот.

1. *Освітлена місяцем* шхуна стояла непорушно на водній поверхні. (*М. Трублаїні.*) 2. Вітрила, *зафарбовані сонцем*, схожі були на рожеві крила чайок. (*Петро Панч.*) 3. Заграв, зарум'янився Дніпро, *злегка повитий свіжим серпанковим туманцем*, сходило сонце. (*О. Гончар.*)

2. Порівняйте подані варіанти речень і зробіть висновок, коли дієприкметниковий зворот виділяється з обох боків комами (означуване слово, якого стосується дієприкметниковий зворот, виділене іншим шрифтом).

1. *Луг, орошений дощем,* сяє-миготить огнем. (*У. Кравченко.*) — *Орошений дощем луг* сяє-миготить огнем. Люблю *луг, сонцем опромінений.* (*У. Кравченко.*) — Люблю *сонцем опромінений луг.* 2. Високий *берег, оповитий прозорим туманом*, мрів у далечині. (*І. Нечуй-Левицький.*) — *Оповитий прозорим туманом* високий *берег* мрів у далечині.

3. У поданих реченнях знайдіть підмет, присудок і зробіть висновок, чому тут дієприкметникові звороти не виділяються комами. Зверніть увагу на останнє речення.

1. Вогке повітря наснажене прозорою парою. (*З. Тулуб.*) 2. Хата посипана зеленою пахучою травою.

(*Ю. Яновський.*) 3. Вулиця вимощена камінням. — Вулиця, вимощена камінням, повилася вгору. (*І. Нечуй-Левицький.*)

Вправи

1. У поданих реченнях знайдіть дієприкметникові звороти. Прочитайте речення без дієприкметникових зворотів.

1. По застиглих від нічної прохолоди горбах переливалися білим морем гірські тумани. (*Г. Хоткевич.*) 2. Одягнений у хвою, шумить дрімучий темний бір. (*Н. Забіла.*) 3. Незабаром він помітив у землі манюсіньку ямку, сховану в густій траві, і в ній затишне гніздечко, вимощене з трав'яних стебел. (*Григорій Тютюнник.*) 4. Осріблені місяцем гори блищать. (*О. Олесь.*)

2*. Речення перепишіть. Знайдіть підмети і присудки. Дієприкметникові звороти підкресліть і, де треба, виділіть комами.

1. Скільки глянеш — вилискують розгойдані вітром хліба. (*О. Гончар.*) 2. Клониться дерево плодом обтяжене. (*І. Франко.*) 3. Очманілі від тепла горобці лізуть прямо під ноги. (*Григорій Тютюнник.*) 4. Глянеш вгору, бачиш між гіллякими круті скелі зарослі мохом. (*І. Нечуй-Левицький.*) 5. Каміння вкрите товстим прогнилим шаром листя було м'яке, як подушка. (*О. Гончар.*)

3. Прочитайте вірш. Знайдіть відокремлений дієприкметниковий зворот.

Встала весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її рястом,
Барвінком укрила.

І на полі жайворонок,
Соловейко в гаї
Землю, убрану весною,
Вранці зустрічають.

(*Т. Шевченко.*)

4*. Речення переробіть так, щоб відокремлені дієприкметникові звороти стали невідокремленими і навпаки.

1. Гарячі коні помахували обтиканими виноградним листом головами. **2.** Аж до самого небосхилу розляглося засипане снігом поле. (*М. Коцюбинський.*) **3.** Нарівні з вікном тьмяно біліли припорошені пилом розквітлі акації. (*О. Гончар.*) **4.** Наче зачарований велетень стояв ліс, опушений весь інеєм білим. (*Панас Мирний.*) **5.** На палубі, припорошеній снігом, виразно темніли свіжі сліди від чобіт. (*О. Донченко.*)

5. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієприкметникові звороти й поясніть їхнє написання.

Учитель, стурбований поганою успішністю учня, каже його батькові:

— Ваш син увесь час біля книжок заспаний.

Але батько був зовсім іншої думки:

— Може бути. То прихований у ньому талант дрімає.

6. І. Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому відокремлені дієприкметникові звороти.

Вже було видко гори, вкриті лісом, а між горами глибокі долини та яри. Вже на горах забілів Акерман[1] з церквами та садками. Бурлаки зійшли на крутий берег над лиманом і стали над кручею: перед ними заблищав широкий лиман. Сонце високо стояло на небі. Хоч була рання весна, але надво́рі було вже га́ряче, як серед літа. З лиману повіяло холодком. Картина за лиманом була дуже пишна. Гори неначе поламались та порепались балками до самого долу. І гори, і круті балки зеленіли свіжою весняною травою. Акерман був розкинутий на горах і ніби виставив напоказ проти сонця свої біленькі хати, закидані садками та виноградниками. Над самим лиманом стояла давня Генуезька твердиня з високими, довгими, темними стінами з визубнями й зазубнями зверху. Поверх стін, порослих зеленим бадиллям, стриміли високі башти. Мурована стіни з баштами ніби виходили просто з води, а в воді одбивались такі самі стіни й башти,

[1] Білгород-Дністровський.

неначе хотіли впасти в глибоку синю безодню. На горах біліли й блищали бані церков, шпичасті верхи дзвіниць. (*І. Нечуй-Левицький. «Микола Джеря».*)

II. Опишіть якусь місцевість, який вигляд вона має з відстані. Спочатку зверніть увагу на її рельєф (гори, рівнина, яри тощо), потім на рослинність (ліс, чагарник, посіви, трави тощо) і, нарешті, на будівлі. Не забудьте сказати кілька слів і про небо, про освітлення. Можете використати фото на обкладинці підручника.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Побудований на піску (ґрунтується на ненадійній основі); підрізаний на пні (підірваний, знищений у своїй основі); втоптаний у багнюку (зганьблений); піднятий на котурни (безпідставно звеличений); замкнений у собі (відлюдкуватий, мовчазний); втрачений шанс (невикористані можливості); скупаний у любистку (дуже вродлива людина).

Висновки (для самоперевірки)

1. Дієприкметник разом із залежними словами називається дієприкметниковим зворотом.
2. Якщо дієприкметниковий зворот стоїть після означуваного слова, то він виділяється з обох боків комами.
3. Якщо дієприкметник виступає присудком, тоді дієприкметниковий зворот не виділяється комами (між групою підмета і групою присудка кома не ставиться).

§32 *Розрізнення дієприкметників і прикметників*

Спостереження

1. Інколи дієприкметники втрачають дієслівні ознаки (вид, перехідність) і переходять у прикметники. Порівняйте однозвучні дієприкметники з прикметниками й поясніть:

а) які з них називають ознаку, зумовлену дією, а які — постійну ознаку;

б) які з них можна замінити дієсловом, а які — ні;
в) які з них мають при собі залежні слова, а які не мають;
г) чи завжди в них такий самий наголос.

Дієприкметники	Прикметники
вихований (к и м ?) батьками	*вихований хлопець*
похилений (к у д и ?) на схід	*похилене дерево*
відкритий (к о л и ?) недавно	*відкритий погляд*
пе́чений (я к ?) на жару	*пече́на картопля*
ва́рений (у ч о м у ?) у молоці	*варе́не м'ясо*

2. Деякі прикметники зовні нагадують активні дієприкметники. Насправді ж вони утворені інакше. Порівняйте дієприкметники з прикметниками й з'ясуйте, у чому полягає ця різниця.

3-тя особа множини	Дієприкметники	Прикметники
блискають	*блискаючий*	*блискучий*
киплять	*киплячий*	*кипучий*
плачуть	*плачучий*	*плакучий*
зігнили	*зігнилий*	*гнилий*
достигли	*достиглий*	*стиглий*

3. Деякі прикметники з префіксом *не-*, що походять від пасивних дієприкметників, мають подвоєні букви *нн*. Поміркуйте, як можна відрізнити їх від дієприкметників, у яких завжди пишеться одна буква *н* (приклади читайте вголос).

Дієприкметники	Прикметники
нескі́нчений	*нескінче́нний*
нездійсне́ний	*нездійсне́нний*
нездо́паний	*нездола́нний*

Вправи

1. Доведіть, що подані слова — прикметники, а не дієприкметники.

Чутливий, вирішальний, надувний, переможний, невмируший, цілющий, палючий, летючий, скрипучий, мерзлий, зрілий, пухлий, нескінче́нний.

2. І. Випишіть окремо в колонки: 1) прикметники; 2) дієприкметники.

Гнилий, незбагне́нний, здобутий, попереджений, ужитковий, збудований, прогнилий, здогадливий, кипучий, закипаючий.

ІІ. З других букв кожного слова має скластися закінчення вислову Д. Білоуса: «*Переконатися пора: зробиш зло — ...*».

3. Прочитайте речення і визначте в них дієприкметники та прикметники.

1. Понад синіючим долом мерехтіли хвилі розігрітого повітря. (*І. Франко.*) 2. Високо серед неба стояв ясний, блискучий, повний місяць. (*І. Нечуй-Левицький.*) 3. Усе навколо затихло під владою чаруючої ночі. (*Леся Українка.*) 4. У тишу повилась глибока долина, послана м'яко зеленим буком, налита золотом сонця. (*М. Коцюбинський.*) 5. Береза шелестить кучерявим листом, весняні гуки озиваються в заквітлім гаю. (*Леся Українка.*)

4*. Перепишіть речення, замість крапок вставляючи *н* або *нн*.

1. Я хочу бачити світ розплюще..ими очима. (*І. Драч.*) 2. Весняна гроза завжди несподіва..а, завжди жада..а і завжди освіжаюча. (*Ю. Збанацький.*) 3. Чорні шляхи перетинали степовий простір, нескінче́..ими широкими стежками бігли за обрій. (*О. Донченко.*) 4. Ми тихо стояли, дивились, як ясно на темному морі незліче..і світла сіяли. (*Леся Українка.*) 5. Не забувай за отчий свій поріг, але й кермуй політ за обрії незна..і — і мислі, і часу закони невблага́..і неси в будучину, на плетиво доріг. (*А. Малишко.*)

5. І. Запишіть слова в дві колонки: 1) з вставленою буквою *е*; 2) з вставленою буквою *и*.

Улюбл..ний, зачин..ний, особл..вий, оскарж..ний, улесл..вий, скривдж..ний, сокол..ний, засмал..ний, звільн..ний, свекруш..н, переоцін..ний, гороб..ний.

ІІ. З других букв повинен скластися початок прислів'я: «... — *що весняний день*».

6. До поданих на с. 124 слів доберіть синоніми й запишіть їх поряд. Дієприкметники підкресліть.

Блискучий, занепокоєний, кипучий, мерзлий, стиглий, цвілий.

С и н о н і м и: вируючий, яскравий, сліпучий, достиглий, заклопотаний, змерзлий, зацвілий, розбурханий, доспілий, дозрілий, стурбований, осліплюючий, сяючий, заплiснявілий, задубілий.

7. І. Прочитайте вірш. Знайдіть у ньому всі слова, до яких можна застосувати правила про вживання *н* та *нн*. Поясніть їхнє написання.

Як хороше радіти без причини,
Коли на місто сутінь опада
І чується, як тихо, безупинно
Дзюрчить у стоках весняна вода.
І сну нема, і спокою немає,
І відчаю, і певності нема,
Тебе ж у далеч владно закликає
Напоєна надіями пітьма.
І хочеться всю землю обійняти
І йти шукать нечуваних пригод...
О, скільки музики натхненної багато
У шумі каламутних вод.

(В. Симоненко.)

ІІ. Вірш запишіть під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо трапляться, виправте.

8. І. Прочитайте уривок. Випишіть з нього дієприкметники й прикметники, утворені від дієслів.

Касим-бек гордо й незрушно височить на капітанському місточку перед головною щоглою. Три його галери повертаються до рідних берегів. Позаду — пограбовані землі, залиті кров'ю, очищені вогнем. У трюмах галер — багата здобич, у трюмах галер — бранці. Тонкостанні красуні, покручені ремінням чоловіки, хлопчаки для військових шкіл яничарського корпусу. Добра здобич...

Мчать горді галери, — не знають спокою нагаї наглядачів, полосуючи спини прикутих до весел невільників. Це дужі чоловіки, захоплені в ясир у степах козацької Роксоланії, вони витримають шалений гін...

Беззоряна ніч опустилася над бездонним морем, звідкілясь насунули хмари, зірвався вітер. Тепер ко-

раблі понеслися ще швидше, і Касим-бек наказав згорнути частину вітрил. Може б, дати перепочити і невільникам? Бо таки не всі витримали той шалений гін. Он один широкоплечий велетень хапає ротом повітря, безсило хилиться з лави. Помер? Чи саме помирає? Тепер є ким замінити невдаху, за весло сяде новий бранець, а цього — в море!.. Всі три наглядачі кидаються до невільника, відмикають замок, тягнуть безживне тіло до люка.

І тут сталося диво: велетень стрепенувся, вихопив кривий кинджал із-за пояса найближчого наглядача, ввігнав по рукоять. Так само блискавично прохромив другого, кинувся на третього. (*М. Петренко.*)

II. Перекажіть текст скорочено, свій переказ запишіть. Дієприкметники підкресліть.

9. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Ломитися у відкриті двері (доводити загальновідоме); з зав'язаними очима (будучи необізнаним); при зачинених дверях (без допуску сторонніх); при битій дорозі (на місці великого руху); як заведений (невпинно, без угаву); як ошпарений (дуже збуджений); відкрита душа (привітний, чуйний); зачароване коло (скрутне, безвихідне становище).

Альманах. *Твір одинадцятий* (Сашків)

МИ — НОВЕ ПОКОЛІННЯ

Україна після багатьох століть неволі знову стала незалежною, вільною державою. Наші батьки дістали нарешті змогу самостійно розпоряджатися своєю долею, будувати своє й наше майбутнє. Але це не легко зробити. Земля запущена, машини зношені, люди якісь збайдужілі, розгублені. Як ще писав Шевченко, «німі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть». Бо так їх привчили за століття неволі.

Наше майбутнє залежить не тільки від старших, а й від нас самих. Ми маємо стати іншими. Які ми

будемо, як зуміємо сформувати себе, таке буде й наше майбутнє.

Насамперед ми повинні бути справедливими. Без справедливості до інших важко сподіватися справедливості до себе. Усе, що ми робимо, ми повинні так робити, щоб не завдавати шкоди іншим, не обкрадати, не принижувати інших. І самим не треба гнутися, бо, як кажуть у народі, на похиле дерево всі кози скачуть.

Ми повинні дбати про Україну, про її добробут, не бути байдужими спостерігачами. Буде в Україні добре жити — і нам буде добре, буде в ній погано — і нам буде погано. І знаймо, що нас не чекають ні в Америці, ні в Німеччині чи ще десь, бо там люди надбали для себе і своїх дітей. І ми повинні надбати для себе. Але для цього нам уже тепер треба вчитися думати, здобувати знання і наполегливо працювати. Тоді тільки прийде до нас омріяне щастя.

10. Прочитайте Сашкові міркування. Чи в усьому ви з ним згодні? Як ви уявляєте своє майбутнє? Напишіть про це.

Висновки (для самоперевірки)

1. Дієприкметники називають ознаку, зумовлену дією, їх можна замінити дієсловом, при них бувають залежні слова. А подібні до них прикметники вказують на постійну ознаку, їх не можна замінити дієсловом, вони не мають при собі залежних слів. Іноді дієприкметники й однозвучні прикметники розрізняються наголосом.

2. Активні дієприкметники недоконаного виду творяться від форми 3-ї особи множини, і в них, залежно від дієвідміни дієслова, вживаються суфікси -уч- (-юч-) або -ач- (-яч-) та відбуваються чергування приголосних. А при творенні прикметників ці правила не діють. Дієприкметники на -лий бувають лише доконаного виду. Інші слова на -лий — це прикметники.

3. Прикметники з префіксом не- та суфіксами -е́нн (ий), -а́нн (ий), що походять від пасивних дієприкметників, мають наголос на цих суфіксах і вказують на неможливість якоїсь дії. Подібні до них дієприкметники лише заперечують якусь ознаку, зумовлену дією.

§33 Написання не з дієприкметниками

З дієприкметниками **не** пишеться окремо і разом.

1. Якщо при дієприкметнику є залежні слова (дієприкметниковий зворот), то **не** з ним пишеться окремо: *ніким не бачений, досі не чуваний, не виконаний повністю.*

2. Якщо при дієприкметнику немає залежного слова, то **не** з ним звичайно пишеться разом: *небачений, нечуваний, невиконаний, незасіяний.* Окремо **не** в такому разі пишеться лише тоді, коли в реченні щось заперечується: *ні, завдання не виконане; ні, поле не засіяне; не позичений, а власний хліб.*

Вправи

1. Прочитайте речення. Поясніть написання *не* з дієприкметниками.

1. Радуйся, ниво неполитая! Радуйся, земле, не повитая квітчастим злаком! *(Т. Шевченко.)* **2.** Деякий час ми захоплено розглядаємо озеро з його багатством, з його неполоханим життям. *(О. Гончар.)* **3.** Літо й зиму живе на привіллі безліч дикої птиці, ніким не стріляної, не полоханої. *(О. Гончар.)* **4.** Від лиману до самого обрію лежить рівний, ще не присмалений сонцем степ. *(Д. Міщенко.)* **5.** Обабіч пропливали невиразні сіро-жовті поля, ззаду невибіленим полотном розгорталася дорога. *(В. Кава.)* **6.** На розсаднику ані душі, навіть слідів людських немає — не торкана земля. *(Григір Тютюнник.)*

2. До поданих слів доберіть синоніми й запишіть їх поряд. Дієприкметники з *не* підкресліть.

Безугавний, безпідставний, небачений, несподіваний, таємничий.

Синоніми: загадковий, небувалий, невиданий, невмовкаючий, невщухаючий, нежданий, незбагне́нний, необґрунтований, нерозгаданий, нестихаючий, нечуваний, раптовий, таємний.

3*. Прислів'я перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Ліпше свій хліб (не) допечений, ніж чужий перепечений. **2.** Де хата (не) метена, там дівка (не) плетена. **3.** Чого Івась (не) навчений, того Іван не буде

знати. 4. Пес бреше, бо співати (не) привчений. 5. В (не) обгородженім городі і свиня гість. 6. У лінивого ліжко до спини (не) прив'язане, а приклеєне.

4*. Перепишіть уривок з вірша, розкриваючи дужки.

Утекти б од себе, геть світ за́ очі
у (не) бачене, (не) чуте, у (не) мовлене,
де нема ані осмут**, ні радощів,
де ніщо (не) збавлене, (не) здолане.

(В. Стус.)

5. I. Випишіть у колонки словосполучення: 1) спочатку ті, у яких *не* пишеться разом; 2) потім ті, у яких *не* пишеться окремо.

Ніким (не) полагоджений тин, (не) змащений віз, поле (не) зоране, (не) зв'язаний добре сніп, (не) вироблений ще характер, (не) згасаюче вогнище, хата (не) накрита, (не) впольований звір, (не) висохлий досі рукав, (не) зроблений як слід, (не) доплетений тин, (не) закінчена робота, (не) скопані ще грядки.

II. З останніх букв останніх слів прочитаєте два слова, пропущені у вислові Т. Шевченка: *«У нас нема... за собою»*.

6. Речення переробіть так, щоб частка *не* там, де вона пишеться разом, тепер писалася окремо і навпаки (наприклад: *Над водою піднімалися незатоплені острівці. — Над водою піднімалися ще не затоплені острівці; або: ...не затоплені повінню...)*.

1. Повилягала, погнила́ обабіч дороги ніким не скошена трава. 2. Похилився не підпертий кілками тин. 3. Сіріла неперекопана латка землі. 4. Яскраво горів ще не перетоптаний квітник. 5. Буяв бур'ян на непрополених грядках. 6. Темніли потрісканою корою не побілені досі стовбури дерев. 7. Час від часу на дорогу вибігали неполохані зайці.

7. Прочитайте уважно уривок. Приготуйтеся до усного переказу тексту: уявіть усю картину, визначте послідовність подій, запам'ятайте окремі вислови, з'ясуйте значення незнайомих слів.

Повінь! Річка набрякла водою, берегів не видно, наче й не було, а верболіз уже немов пливе по хвилях і з місця не зрушить. І коли дуне вітер, то дерева, нагинаючись, здаються живими, ось-ось рушать у путь; ось вітер зірве

кущ і покотить його по гливих** баранцях**. Якось Орчик прибігає додому, захеканий, з затуманеними очима, з напіврозкритим ротом, і кричить з порога:

— Тату, бачив зайця, на колоді примостився, а колода крутиться під ним, крутиться!..

Так щовесни — йдуть вони до свого човна, одмикають і веслують до незатоплених горбочків та острівців. Ось перше сухе місце, начіплялось навколо кущів галуззя приплилого сміття, бур'яну, проте не видно жодного зайця. Може, ген там, де пеньок високий чорніє? І під високим пеньком нічого. Зате скоро таки надибують зайця — бігає по мокрій латці землі, до якої вода ласочкою горнеться, ось-ось ізлиже, і вуха в нього так жалісливо стирчать, що в грудях хіба ж не ворухнеться щось гостре. Батько бере його обома руками, заєць здригається, вигляд у нього заляканий і безпорадний... *(Є. Гуцало. «Весняні води».)*

8. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Нечувана річ (щось дивне); незагоєна рана (те, що постійно турбує, болить); ділити шкуру невбитого ведмедя (розпоряджатися чимось ще не досягнутим); кричить як недорізаний (репетує); з невмитим писком (негідний братися за що-небудь).

§34 Безособові форми на -но, -то

Спостереження

Порівняйте вислови, у яких присудком в одних випадках виступає дієприкметник, в інших — безособові форми на -но, -то, і дайте відповіді на подані на с. 130 запитання.

Дієприкметники	Форми на -но, -то
Пшениця скошена	*Пшеницю скошено*
Солома звезена	*Солому звезено*
Буряки викопані	*Буряки викопано*
Поле зоране	*Поле зорано*
Сівба почата	*Сівбу почато*

1. Які висловлювання звучать енергійніше, впевненіше?

2. Чи змінюються форми на -но, -то?

3. У яких висловлювання іменник виступає підметом (відповідає на питання х т о ? щ о ?), а в яких — прямим додатком (відповідає на питання к о г о ? щ о ?)?

4. Чому дієслівні форми на -но, -то називаються безособовими?

Вправи

1. Прочитайте початок народної пісні, знайдіть форми на -но, -то і з'ясуйте їхню будову та синтаксичну роль.

Ой у полі жито
Копитами збито,
Під білою березою
Козаченька вбито.

Козаченька вбито,
Затягнено в жито,
Червоною китайкою
Личенько накрито.

2. Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому форми на -но, -то і з'ясуйте їхню синтаксичну роль.

А як вона щиро вчила ті завдання, скільки вона працювала, щоб їх знати, щоб не бути посміхом усьому класові! І не могла, досі не могла подужати незрозумілої книжки... Вона стільки разів помилялася, стільки разів її осміяно за ці помилки, навіть карано, що вона тепер не була певна ні в одному слові, чи розуміє його, як треба. Написано «масло» — може, це й справді те масло, про яке досі знала Наталя, а може, й щось зовсім інше: адже думала вона, що «орать» — це на полі орати, а сьогодні її вилаяно дурною й сказано, що це значить — репетувати... *(Б. Грінченко.)*

3. Прочитайте прислів'я, знайдіть у них форми на -но, -то. Поясніть зміст прислів'їв.

1. За моє жито та мене й било. 2. Дано тобі кісточку: хоч лижи, коч надалі держи. 3. Не випхано, так виведено. 4. Вітром підбито, а морозом підшито. 5. Під носом зійшло, а в голові ще й не сіяно.

4*. Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники та форми на -но, -то. Запишіть їх.

В'їздити, з'ясувати, погодити, посадити, обіцяти, розкрити, почути.

5. Прочитайте загадки і відгадайте їх. Знайдіть у них форми на **-но, -то** й поясніть, як вони утворені.

1. По білому полю чорним маком сіяно. 2. На столі не буває, ножем його не різано, а весь світ ним годується. 3. Не сіяно, не кошено, не віяно, не молочено; водою змочене, каменем придавлене, на зиму приховане.

Відгадки: материнське молоко, письмо, сир.

6. Перероблять речення, замінюючи пасивні дієприкметники формами на **-но, -то**.

Сад підготований до зими. Під деревами прикопаний гній. Земля спушена. Коріння вдосталь напоєне водою. Стовбури дерев побілені та обгорнуті соломою. Проведена обрізка крон.

7*. Відновіть первісне звучання уривка з думи, замінивши в ньому дієприкметники безособовими формами на **-но**.

Недурно червона китайка по шляху валяє,
Що, мабуть, моїх братів ріднесеньких
В живих на світі немає.
А коли б же я міг знати,
Чи вони постріляні, чи вони порубані,
Чи живими в руки забрані,
Гей, то пішов би я по тернях, по байраках блукати,
Тіла козацького молодецького шукати
Та тіло козацьке молодецькее в чистім полі
поховати.

8. І. Прочитайте уривок. Випишіть з нього дієприкметники й безособові форми на **-но, -то**.

Вперемішу із осокорами ростуть дуби. Тут, на луговинні, їх не так і багато, стоять вони віддалік один від одного й від інших дерев, а тому повиростали великі, гіллясті. Коли вдвох узятися за руки, то їхні стовбури навряд чи охопиш, хіба що втрьох удається. На широких га́лявах дуби ні почуваються, мабуть, самотніми, але вони вже позвикали до своєї самотності і, здається, раді їй. Бо старі. Тому-то вони ледь-ледь усміхаються своїм молодим блискучим листям... А здебільшого стоять вони навіть у погожу пору якщо не похмурі, то важкувато спокійні, якщо не зажурені, то запечалені якоюсь думкою...

Кожен немов стереже свою га́ляву, кожен немов неприступна фортеця: й там, де траву вже викошено, де вона полягла в покосах чи в копи́ці складено, то га́ляви там світліші, прибляклі, й на них дуби, які ще недавно ввійшли в свою зелену силу, здаються грізніші й похмурніші; а на темніших ділянках, з невикошеною травою, дуби спокійніші, не такі відверто рішучі...

В яких роздумах проводять вони решту свого життя? Що їм відчувається, про що міркується — підхмарним велетням, оцим дідуганам, незборимим лицарям невмирущого лісового духу? Які мудрощі судилося долею виколисати їм і зберегти, щоб передати наступним поколінням, щоб і вони їх зберігали та й передавали їх далі, у майбутнє, — в те майбутнє, ліси якого ще не посаджені й не шумлять, яке ще навіть у жолудях не сповито? Старі дуби мовчать, не відкривають своїх таємниць... *(Є. Гуцало. «Старі дуби на галявах».)*

II. Розшукайте в своїй місцевості старого дуба або якесь інше дерево, уважно розгляньте його й опишіть. Поділіться також думками, які виникли у вас біля цього дерева.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Де ж таки видано (вислів здивування чи обурення); ні думано ні гадано (несподівано); шито й крито (залишилося все таємним); жереб кинуто (прийнято остаточне рішення); спіймано на гарячому (викрито на місці негідного вчинку).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Висловлювання з формами на **-но, -то** більше підкреслюють результативність дії, ніж висловлювання з пасивними дієприкметниками.
2. Форми на **-но, -то** не змінюються.
3. При дієприкметниках іменник виступає в ролі підмета, при формах на **-но, -то** — в ролі прямого додатка.
4. У реченнях з формами на **-но, -то** підмета не буває і не може бути, ці форми, як і безособові дієслова, на особу не вказують.

§35 Дієприслівник як форма дієслова

Спостереження

1. Розгляньте таблицю «Форми дієслова» (§ 6) і визначте особливості дієприслівника порівняно з іншими дієслівними формами.

2. Розгляньте таблицю «Характеристика дієслова в цілому» (§ 12) і визначте, які граматичні ознаки властиві дієприслівникам *прийшовши, зустрівши, ідучи, зустрічаючи.*

3. Розгляньте приклади (знайдіть у них підмети й присудки) і визначте, за яких умов способову форму дієслова можна замінити дієприслівником, а за яких така заміна неможлива.

Речення без дієприслівників	Речення з дієприслівниками
1. *Сніг розтав і взявся водою.*	1. *Сніг, розтавши, взявся водою.*
2. *Біжать і дзюркочуть струмки.*	2. *Біжать, дзюркочучи, струмки.*
3. *Тане сніг, і біжать струмки.*	3. Заміна неможлива.

4. Прочитайте речення, знайдіть у них підмети, присудки та обставини, виражені дієприслівниками. Скажіть, яку дію називають дієприслівники — основну чи додаткову, другорядну порівняно з дією, названою дієсловами в способовій формі.

1. І я пішов, прискорюючи крок, назустріч людям і навстріч світанню. (*В. Симоненко.*) **2.** Річка плине, берег рвучи, далі, далі попід кручі. (*Леся Українка.*) **3.** В моїм селі цвітуть сади, звисаючи на хати. (*П. Воронько.*)

Вправи

1. Прочитайте уривок, знайдіть обставини, виражені дієприслівниками й визначте присудки, до яких вони відносять-

ся. Поміркуйте, чому дієприслівники вжито не в усіх реченнях, де є два і більше присудків при одному підметі.

Йшли навпомацки. Згодом, коли ми таки вийшли на дорогу, до шуму ріки і, повалившись на каміння, задрімали, то мені все привиджувалось крізь сон, що падаю в якусь безодню. Скрикував, простягував перед собою руки — і прокидався.

Коли почули гуркіт мотора, повискакували на дорогу, підняли руки, щось кричали. Автобус зупинився, не доїхавши, і ми щодуху гайнули до нього. Шофер із зеленкуватим обличчям одчинив дверцята й, оторопіло дивлячись на нас, запитав:

— Вам куди, в Буркут?

— У Буркут, у Буркут! — закричали ми в один голос, хоч треба нам було в Косів.

Не примітив, у якому селі сіла в автобус жінка з немовлям на руках. Жінка сиділа рівно, підвівши голову, і на шиї в неї тіпалася й тіпалася, пульсуючи, крихітна жилка. Біля жінки дві молодички цокотіли про своє, подеколи звертаючись до своєї сусідки, наче за підтвердженням, але вона не брала участі в їхній балачці, самим лише поглядом відповідаючи на їхні запитання.

Отак ми їхали, то з надсадним виттям мотора пнучись угору, то повільно спускаючись униз. Товариш спав, похилившись на моє плече, а жінка тримала на руках немовля і — пряма, з високо піднесеною головою — думала про щось своє. (*Є. Гуцало.*)

2. Перепишіть речення. Підмети, присудки та обставини, виражені дієприслівниками, підкресліть.

1. Зимовий вечір, закуривши люльку, розсипав зорі, наче іскри. 2. Діти витягли санчата і, б'ючи підборами об сніг, мчать веселі весну зустрічати, розсипаючи веселий сміх. 3. Над прірвою віків стою, вдивляючись в тисячолітню млу. 4. Біліють смолоскипи грайливо пофарбованих ялин — вони стоять, немов у червні липи, забрівши в сивий і густий полин. 5. Встає в новій красі, забувши лихоліття, твоя, Тарасе, звільнена земля. (*З тв. В. Симоненка.*)

3. У тексті, де це можливо, присудки замініть обставинами, вираженими дієприслівниками.

Он у балці, де земля зовсім підсохла, купається в пилюзі заєць, качається з боку на бік та чеберяє лапами. Нарешті сів, вмиває вуса. Потім потягнувся зі смаком і неквапно застрибав до лісосмуги. Але тут пронизливо закричали і в нього з-під ніг вихопились перелякані куріпки. Щоправда, птахи скоро розібрались, хто винуватець паніки, й знову попадали в траву — стали рядочком, витягли шиї й лементують. Зайця лають! А той трохи постовбичив і пострибав собі далі. (*За В. Севастьяновим.*)

4. Прочитайте загадки й відгадайте. Знайдіть у них обставини, виражені дієприслівниками і визначте присудки, при яких вони називають другорядну дію.

1. Хатня корова, поїдаючи дрова, весь дім зігріва. 2. Йде, не рухаючись з місця. 3. Дві сестриці пішли напитись водиці, а брат, зігнувшись, стояв та сестричок чекав.

В і д г а д к и: відра й коромисло, годинник, груба.

5. І. Прочитайте уривок, випишіть з нього дієприслівники разом із залежними словами.

Карпо перший звернув праворуч, махнувши рукою:

— Гайда, хлопці, по щавель, бо аж за душу тягне.

Трохи далі, де старі груші й осокори трохи розступалися, даючи простір сонцеві, була невеличка луговина. Тут лізли з масної чорної землі вологі голочки трави, жовтіли зірочками якісь немудрі квіти, зеленів навколо торішніх іржавих китиць дрібний молодий щавель.

Хлопці допалися до нього, мов до ласощів, жадібно визбирували по листочку, жували із смаком, доки язика не звело оскомою. Гризли м'які стебельця пирію, пробували навіть рвати гіркувату суцвіль з вільшняка, дивуючись, чого до неї липнуть бджоли...

Отак, мандруючи попасом, і незчулись, як добрели до затишної балочки. Тут стояв під гіллястим берестом рибальський курінь, а коло нього сохли сітки й ятери, диміло вогнище. Почувши хлоп'ячі голоси, з куреня вийшов однорукий дідусь.

— Оце які гості до мене! Здорові були, козаки! Юшечки закортіло? (*М. Пригара. «Михайлик — джура козацький».*)

II. Текст перекажіть скорочено, переказ запишіть.

6. I. Прочитайте байку і знайдіть у ній дієприслівники.

— Де ти взялося на мою голову? — пирскало іскрами трухляве сире Поліно в печі.— Ще якийсь день полежало б у траві, помилувалося білим світом...

— Даремно проклинаєш мене,— загоготіло гаряче Полум'я.— Хіба не краще, спалахнувши, за одну мить віддати людям усе тепло, аніж, обростаючи мохом, роками гнити в глухомані? (*І. Власенко.*)

II. Байку перекажіть.

Альманах. *Твір дванадцятий* (Оленчин)

КОНТАКТ З «ПРИШЕЛЬЦЯМИ»

Скільки написано, скільки говорено про контакти з представниками позаземних цивілізацій! Один, потрапивши в химерний зореліт, побував на дивовижних планетах. Інший, зустрівшись з пришельцями, раптом ставав ясновидцем: міг, навіть не прочитавши жодної книжки, все знати.

А от Микольцеві Сірякові ніяк не щастило. Хоч би якась маленька, коротесенька така зустріч. І небагато він хотів би — тільки щоб на завтра міг добре знати всі уроки. Бо вже і в школі, і вдома надто лають його, обзиваючи ледарем.

І раптом... Але все по порядку. Було вже поночі, коли Микольцьо Сіряк повертався додому від товариша, де вони вдвох крутили магнітофона. Притискав мороз, добираючись під пальто, під шапку. І раптом з темряви виринули, похитуючись, дві постаті, не зовсім схожі на людей. Видно було, що вони незвиклі до земного тяжіння, бо погано трималися на ногах.

— Ви інопланетяни? — кинувся до них Микольцьо.

— Так! — голос був якийсь особливий, неземний.

Я хочу...

— Знаємо, що ти хочеш. Скидай шапку. Зараз накладемо тобі в голову розуму.

Микольцьо скоріше скинув норкову шапку. Один з пришельців вихопив її в нього з рук, а другий почав накладати розум йому в голову, аж зблиски замиготіли в Микольцевих очах. Коли Микольцьо отямився, пришельців уже не було. І шапку віддати забули. Але найбільша біда була не це і не синці на лобі, а те, що наступного дня Микольцьо схопив одразу аж дві двійки. Пришельці не допомогли.

7. Прочитайте Оленчину гумореску. Знайдіть у ній дієприслівники, визначте їхній вид і поясніть, як вони утворені. Спробуйте й ви скласти гумореску.

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Дієприслівник — це незмінна форма дієслова, яка відповідає на питання щ о р о б л я ч и ? щ о з р о б и в ш и ? У реченні виступає обставиною.

2. Дієприслівники бувають доконаного й недоконаного виду, перехідні й неперехідні.

3. Якщо при одному підметі є два присудки, то один з них можна поставити у формі дієприслівника. Якщо ж ці присудки стосуються різних підметів, то така заміна неможлива.

4. Дієприслівник називає додаткову, другорядну дію.

§36 *Дієприслівники недоконаного виду*

Спостереження

І. Визначте вид поданих дієприслівників і випишіть їх у дві колонки: 1) дієприслівники недоконаного виду; 2) дієприслівники доконаного виду. Які два останні звуки є в дієприслівників недоконаного виду?

Кличучи, встигнувши, допомігши, теревенячи, оклигавши, вживаючи, бачачи, зиркнувши, вразивши, очікуючи, дивлячись, замріявшись.

ІІ. З других букв прочитаєте два слова, пропущені у прислів'ї: «..., *й ... іржею візьметься*».

2. Розгляньте приклади й зробіть висновок, як творяться дієприслівники недоконаного виду.

3-тя особа множини теперішнього часу	Дієприслівники недоконаного виду
гукаю-ть	*гукаю-чи*
крича-ть	*крича-чи*
гуркочу-ть	*гуркочу-чи*
гуркотя-ть	*гуркотя-чи*

3. Прочитайте речення й з'ясуйте, на яку дію вказують дієприслівники недоконаного виду — одночасну чи неодночасну з дією, названою дієсловами в способовій формі.

1. Поруч дзюркотів ясний струмок, стрибаючи по зеленім, оброслім мохом камінню. (*О. Гончар.*) 2. І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись лугу. (*О. Довженко.*) 3. Ви потихеньку пливтимете Сіверським Дінцем, милуючись чудесними краєвидами. (*За Остапом Вишнею.*)

4. За допомогою питань визначте, які з близькозвучних слів активні дієприкметники в називному відмінку множини (я к і ?), а які — дієприслівники недоконаного виду (щ о р о б л я ч и ?). Якими звуками вони різняться?

1. Догоряючі промені сонця поволі гасли. Сонце, догоряючи, поволі гасло. 2. Зітхаючі хвилі завмирали на березі моря. Хвилі, зітхаючи, завмирали на березі моря. 3. Нерозуміючі погляди мимоволі натикалися один на одного. Люди, не розуміючи нічого, перезиралися між собою.

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть у них дієприслівники недоконаного виду й поясніть, як вони утворилися та на яку дію вказують порівняно з дією, названою дієсловами в способовій формі.

1. Порожній берег моря... Вал шумний, спадаючи, гуркоче рінню** стиха. 2. Рушив пароплав, кормою повертаючись до молу. 3. І кораблі ідуть в широке море, зникаючи в зловісній млі. 4. Морський орел, шугаючи все вище, з очей зникає. 5. У далеку лаштуючись путь, чорна галич злетілась на віче**. (*З тв. Є. Плужника.*)

2. І. Подані дієслова, повторивши §16, поставте в 3-й особі множини теперішнього часу (що робля́ть?) і запишіть у дві колонки: 1) із закінченням -уть (-ють); 2) із закінченням -ать (-ять).

Дрижати, молоти, оцінювати, учити, воркотати, шепотіти, аналізувати, іскритися.

ІІ. З перших букв повинна скластися друга частина вислову Панаса Мирного: *«Спів — то...»*.

3. І. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники недоконаного виду і запишіть у дві колонки: 1) із суфіксом -учи (-ючи); 2) із суфіксом -ачи (-ячи).

Вносити, свистати, белькотіти, свистіти, іти, палахкотати, клекотати, лізти, ойкати, одужувати, місити, здоровити, волочити, туркотати, очікувати, смалити, ліпити, сипати.

ІІ. З других букв має скластися закінчення вислову О. Підсухи (чотири слова): *«Щастя — не знати спокою...»*.

4*. У поданих реченнях одне з дієслів, яке називає менш важливу, додаткову дію, подайте у формі дієприслівника недоконаного виду. Дієприслівники підкресліть.

1. Вітер шаленів, збивав зливу бризок з морської поверхні. 2. Хвилі гуляли по кормі, заливали людей по коліна. 3. Засвистів вітер, зривав хмари снігу. 4. Люди плигали навколо пароплава, дивувались з своїх власних тіней. 5. Мінився місяць, ховавсь у сніговій імлі. (*За М. Трублаїні.*)

5. До поданих слів доберіть синоніми й запишіть їх поряд. Зверніть увагу на написання частки *не* з дієприслівниками.

Безперестану, повільно, мерехтливо, наввипередки, щиро, нещиро, похмуро.

Синоніми: блимаючи, випереджаючи один одного, кривлячи душею, мигаючи, не вгаваючи, не вщухаючи, не зупиняючись, не лукавлячи, не поспішаючи, не хапаючись, хмурячись.

6*. Уривок перепишіть. Дієслова в способовій формі, де це доцільно, замініть на дієприслівники недоконаного виду. Дієприслівники підкресліть.

Над горами ліловими, над буйними нетрями стояв сліпучий сонячний ранок, грав всіма кольорами ве-

селки. Мільярди перлин мерехтіли на всьому, випромінювали маленькі сонця, розсипали спектри: на лапатім листі дубів і ліщини, на травах, на квітах, на тисячолітніх, укритих мохом пнях і колодах і на вершинах височенних кедрів та осик... Вони мерехтіли там особливо, як вогнисті краплини; часом одривалися нечутно і летіли вниз, блискали межи стовбурами і прошивали синій холод глибоких сутінків гущавини.

Буйна роса була на всьому, тяжіла гронами, згинала стеблини трав та одгортала пелюстки квітів. Було напрочуд тихо. Ні шелесне лист, ані ворухнеться травинка. Тільки веселкова мерехкотнява... (*І. Багряний. «Тигролови».*)

7. І. Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі дієприслівники недоконаного виду.

Через два тижні новообраний гетьман Сулима повів Запорозьке Військо до Кодака...

На землю впала темна ніч. Зірки ховалися за хмарами. Вітер тягнув з-за Дніпра, завиваючи голодним звіром по надбережних скелях. Глибоко під горою, розбиваючи собі груди об гострі скелі, старий Дніпро голосно стогнав і ревів сперечердя на кинуту упоперек його *шляху перепону*[1], допомагаючи гудінням свого порога козакам нечутно облягти ворожу фортецю.

Військо польське вже спало. Спав і полковник-чужинець, нічого не відаючи про похід Сулими, і тільки вартові чатували по баштах, перегукуючись поміж себе, щоб легше змагатися з дрімотою.

Без гомону, без галасу, то дряпаючись на скелі, то припадаючи до землі, наближалися козаки до окопів з боку Дніпра і з боку байраку...

Почався смертельний бій. Поляки зрозуміли, що їм нема куди рятуватися, і билися завзято, але ще завзятіше билися козаки. Скоро у Кодаку запалали засіки й будинки, зайнялися й башти по стінах, і велике полум'я освітило криваву боротьбу братніх народів, що не вміли порозумітися й жити у згоді. (*А. Кащенко. «Над Кодацьким порогом».*)

---

[1] Мається на увазі Кодацький поріг на Дніпрі.

II. Приготуйтеся до усного переказу тексту: складіть його план, запам'ятайте окремі вислови. Переказуючи текст, вживайте дієприслівники.

8. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Дивлячись у корінь (вникаючи в суть); не надаючи значення (не вважаючи щось вартим уваги); маючи хист (будучи здібним до чогось); чухаючи потилицю (запізніло жалкуючи); шукаючи кістки в молоці (безпідставно придираючись); зводячи рахунки з ким (розправляючись з ким); обливаючись потом (важко, докладаючи великих зусиль).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. У кінці дієприслівників недоконаного виду завжди пишеться звукосполучення -чи.

2. Дієприслівники недоконаного виду творяться від 3-ї особи множини теперішнього часу (щ о р о б л я т ь ?) заміною кінцевого -ть на -чи.

3. Дієприслівники недоконаного виду вказують на дію, одночасну з дією, названою дієсловом у способовій формі.

4. У кінці дієприслівників пишеться -и, у кінці активних дієприкметників пишеться -і.

§37 *Дієприслівники доконаного виду*

Спостереження

1. Розгляньте таблицю й зробіть висновок, як творяться дієприслівники доконаного виду.

Минулий час чоловічого роду	Дієприслівники доконаного виду
переборов	*переборовши*
подолав	*подолавши*
переміг	*перемігши*
приніс	*принісши*

2. Прочитайте речення і з'ясуйте, на яку дію вказують дієприслівники доконаного виду — одночасну чи раніш порівняно з дією, названою дієсловами в способовій формі.

1. Умившись, дядько надівав чисту сорочку й сідав до столу. (*Григір Тютюнник.*) 2. Пожирувавши на плавнях, кефаль почала вертатись з озера в море. (*І. Нечуй-Левицький.*) 3. В погожі дні Данько, напнувши на плечі материн латаний кожух, любить поратися надворі по хазяйству... (*О. Гончар.*)

Вправи

1. Прочитайте прислів'я, знайдіть у них дієприслівники доконаного виду (що зробивши?) і з'ясуйте, як вони утворилися та на яку дію вказують порівняно з дією, названою дієсловами в способовій формі.

1. Не почавши, не закінчиш. 2. Не посіявши, не збереш. 3. Не взявшись за сокиру, хати не збудуєш. 4. Не подумавши, і кілочка не затешеш. 5. Не спитавши броду, не лізь у воду. 6. Не давши слова — держись, а давши — кріпись. 7. Опарившись на молоці, і на воду дмухає.

2. Прочитайте уривок. У реченнях, в яких вжито дієприслівники, знайдіть підмети й присудки. Визначте, кому належать дії, виражені дієприслівниками.

Хлопці прийшли воювати з своїм ворогом — кропивóю. Вишикувавшись рівненько, піднявши шаблі́, вони з бойовими вигуками кинулися вперед. Примчали до кущів і почали нещадно рубати зелені стебла кропиви...

Знищивши в одному місці, Василь кинувся в друге й почав тут винищувати ворога. Кілька разів рубнув — так і повалилися голови кропив'яні. Розмахнувся ще раз і не рубнув.

У кропиві, просто перед ним, сиділо чорне галченя і спокійно дивилося на хлопця. Навіть не тікало. Потім, розглянувши добре Василя, галченя розкрило дзьоб з жовтими за́їдами і писнуло.

— Хлопці, сюди! Впіймав пташеня! — крикнув Василько.

— Цур на всіх! — відповів Миколка і примчав перший.

З ним прибігли інші хлопчики і спинилися здивовані. Перед ними сиділо гарненьке галченя і прохало їсти, розкривши широко дзьоб. (*О. Копиленко. «Як вони поживають».*)

3*. Перепишіть текст, замінюючи слова, що в дужках, відповідними дієприслівниками доконаного виду. Дієприслівники підкресліть.

Навесні 1618 р. Сагайдачний із 20-тисячним військом вирушив з України до Московської держави. (Здобув) по дорозі міста Ливни, Єлець, Михайлов, (захопив) московське посольство, яке їхало до Криму, (розбив) військовий загін князів Пожарського та Волконського, (знищив) біля Донського монастиря рать, що виступила з Москви, Сагайдачний без перешкод підійшов до царської столиці. (Коли розташувався) біля Арбатських воріт, він розпочав облогу. Вже визначено було час наступу — ніч проти свята Покрови, 1 жовтня, вже козаки кинулися в атаку, як несподівано Сагайдачний звелів її припинити. Може, тоді виникла в нього думка залучити в майбутньому Московію до війни проти Польщі, що її він мав намір розпочати, (коли дочекається) слушного часу. (*О. Апанович.*)

4. До поданих слів доберіть синоніми й запишіть їх поряд.

Спросоння, засмучено, похмуро, згорда, стрункo, нестямно, нехотя.

С и н о н і м и: виструнчившись, запишавшись, згнітивши серце, насупившись, посмутнівши, похнюпившись, не проспавшись, нетямлячись.

5. І. Прочитайте уривок, випишіть з нього всі дієприслівники доконаного виду.

Доки варилося снідання, мати місили тісто. Неньчині обіруччя раз по раз занурювалися в діжу, од чого ослінчик аж двигтів. Тісто вимішувалося, крутішало; коли нарешті воно ставало в'язким, як ґума, і вже важко було працювати руками, мати призупиняли роботу. «Вставайте, хлопці,— наказували нам,— поїсте й розходьтеся, бо буду хліб викачувати».

Поснідавши, батько йшов на роботу, а я, підсукавши холоші, біг на кінець городу, щоб наламати

широких капустяних листків... Мати були вся в роботі — легкими помахами рук вони витягували опецьок тіста, вмокали у воду руки, щоб воно не прилипало, й, перекидаючи з однієї долоні в другу, формували круглу, наче сонце, хлібину. Злегка поплескавши верхівку, ненька клали паляницю на рушник.

Доки мати викачували останню, найменшу, що призначалася мені, паляничку, я біг по лопату і, винісши, приставляв її до припечі. Розіславши капустяний листок поверх ясеневого язика лопати, вони змащували його олією або притрушували борошном й усаджували хлібину... Зробивши виделкою кілька проштрихів, мати метко шугнули лопату з хлібиною в гарячу утробу печі; потім другу, третю, аж доки не сховалася за челюстями й моя паляничка. (*В. Скуратівський.*)

II. Можливо, ви самі бачили, як печуть хліб у домашніх умовах, а якщо ні, то розпитайте про це в старших людей. Опишіть процес випікання хліба (не забудьте згадати й про те, як пахне свіжий хліб).

6. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть у ній дієприслівник і визначте його вид.

Стоїть Івась, похнюпивши голову.

— Чого ти, Івасю, зажурений?

— Та я мав дві солодкі груші, одну для себе, а другу для сестрички Марійки. І Марійчина десь пропала.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Не зморгнувши оком (не вагаючись, не соромлячись); змірявши поглядом (пильно придивившись); зціпивши зуби (стримуючи свої почуття, біль); не ївши, не пивши (голодний); лихо прикупивши (з труднощами); спустивши рукави (без охоти, без старання); засукавши рукави (ревно взятися до роботи); згнітивши серце (всупереч власним почуттям).

Висновки (для самоперевірки)

1. Дієприслівники доконаного виду творяться від минулого часу чоловічого роду за допомогою суфікса -ши.

2. Дієприслівники доконаного виду вказують на дію, раніш за дію, названу дієсловами в способовій формі.

§38 Дієприслівниковий зворот

Спостереження

У поданих реченнях дієприслівникові звороти виділено іншим шрифтом. Проаналізуйте виділені частини речення й сформулюйте правила про те, що називається дієприслівниковим зворотом та якими розділовими знаками він виділяється на письмі.

1. Сади стоять, обдмухані вітрами, листки летять, *киваючи гіллю.* 2. Стогне завія до рання, *зламавши об ліс крило.* (*З тв. Л. Костенко.*) 3. Сонце, цілий день закрите хмарами, надвечір вибилося з своєї неволі і, *сідаючи за гору,* обливало червоним світом усе село. (*Панас Мирний.*) 4. *Йдучи в широкий світ,* візьму з собою пісню. (*Г. Кривда.*)

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть у них дієприслівникові звороти і поясніть, як вони виділені на письмі, як вимовляються.

1. Матері́... Все життя дивляться вони нам услід, вирядивши в люди. 2. В тривозі й любові, в замилуванні й надії вдивляються матері в своїх дітей, сподіваючись і прагнучи щастя для них. 3. Он лежить, розлігшись на всі боки до обрію, ця не прочитана ніким книга — степ. 4. Інколи, зібравшись громадою, ми вирушали в степ. Він завжди манив нас, заглядаючи з усіх боків у село і в наші душі. (*З тв. О. Сизоненка.*)

2. Перепишіть уривок, вставляючи замість крапок дієприслівникові звороти й виділяючи їх комами.

Сонце вгрівало дужче й дужче, ... Василька розморило. Він поховав удочки в осоці́, пригнув до землі густий верболозовий кущ і, ..., бочком приліг на гілля. Воно лагідно прийняло на себе легеньке тіло, погойдалося трохи, ..., і завмерло.

У полудень знявся вітер. Кущ почало гойда́ти. Василько прокинувся і побачив небо. Високо під білими хмарками плив шуліка, ... (*Григір Тютюнник. «Перед грозою».*)

Дієприслівникові звороти: висмоктуючи з землі гарячу душну вологу; підібгавши ноги; лоскочучи траву гарячим листом; тримаючи в обіймах жовтий жмутик.

3*. В уривку, де це можливо, способові форми дієслів замініть дієприслівниками. Перероблений текст запишіть, дієприслівникові звороти виділіть комами й підкресліть.

Вересневими вечорами не тільки в лісі, а й у парку можна побачити дрімлюг. Вони залишили рідні ліси і мандрують на південь до місця зимівлі. Вдень дрімлюги сидять нерухомо на землі або на товстому гіллі, заплющили очі і дрімають. А ввечері вилітають розшукувати їжу. Полюють ці птахи на комах, яких ловлять своїм широким дзьобом просто на льоту. (*За В. Пархоменком. «Серед рідної природи».*)

4*. Перепишіть чотиривірш, виділяючи комами дієприслівникові звороти.

Правонаступники катів
Тієї ж прагнучи мети
Самі не маючи хребтів
Ідуть ламаючи хребти.

(*П. Осадчук.*)

5*. Перепишіть речення, виділяючи комами дієприслівникові звороти. Підкресліть їх.

1. Троянди грiючись на сонці нескупім нам серце радують відродженням своїм. (*М. Рильський.*) 2. Щовечора зірки в далекому просторі манливо миготять хвилюючи серця. (*М. Терещенко.*) 3. Степ струснувши з себе росу та зігнавши непримітні тіні горить рівним жовто-зеленим кольором. (*Панас Мирний.*) 4. Нависло низько хмар глухе склепіння, і шурхаючи крилами об них летять чайки. (*М. Бажан.*) 5. На тротуари листя лине не тратячи на літ зусиль, і пролітаючи машини здіймають жовту заметіль. (*В. Сосюра.*)

6. I. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому дієприслівники й визначте, які слова залежать від них.

Бугай ходив по кругу, красиво вигнувши жирну, в важких зморшках шию, не звертаючи уваги на людей, що обступили його зі всіх боків. Він грався з ними і

дражнив їх. Розігнавшись, мчав двором, як вітер, як злий дух, і раптом, налетівши на людську стіну, зупинявся, ніби врастав у землю.

Червоними осатанілими очима тупо дивився на своїх приборкувачів і стояв непорушно, як ста́туя, навіть дозволяв наблизитися до себе на таку відда́ль, що його вже можна було схопити за дерев'яний держак, з'єднаний з кільцем, яке було заправлено йому в ніздрю. Але як тільки до нього хто наближався і простягав руку, щоб уже схопити за держак, він різко відскакував убік і, задерши хвоста, біг далі, кидаючи ратицями землю на приголомшених і безпорадних людей. Відбігши, знову зупинявся, обнюхував під собою ґрунт і, задерши вгору голову та закопиливши губу, ревів з такою силою, ніби в його грудях був захований паровоз. (*Григорій Тютюнник. «Вир».*)

II. Підготуйтеся до усного переказу тексту. Для цього випишіть з нього ключові слова та словосполучення.

7. Запам'ятайте стійкі звороти із значенням «утекти», «утікати». З двома з них складіть речення.

Дати драла, дати драпака, дати дьору, дати ногам волю, дати ногам знати, дати тягу, дременути навтікача, драпонути навтьоки, накивати п'ятами, намастити п'яти салом, узяти ноги на плечі, показати спину.

Альманах. *Твір тринадцятий* (Андрійків)

НА ЧУЖІЙ ПЛАНЕТІ

Це була їхня друга планета. На першій не виявилося ніяких ознак розумного життя. А тут усе свідчило, що планета заселена високорозвиненими істотами. Тому, спускаючись по трапу, Ярослав явно хвилювався: як їх тут зустрінуть?

За ним пильно стежив Олег, сидячи біля монітора в кабіні корабля. Вони вирішили про всяк випадок виходити поки що поодинці.

Ярослав ішов, водночас поводячи довкола відеокамерою. Ліворуч, закриваючи обрій, червонів якийсь дивний ліс. Прямо, широко розкинувшись, рябіли

фіолетові, рожеві, жовті поля. Праворуч в далечині виднілися високі шпилі будівель. Звідти, блимаючи різнобарвними вогнями, мчали три машини.

— Бачу об'єкти, які рухаються, — повідомив Ярослав.

— Так і тримай відеокамеру, — порадив Олег.

Не доїхавши з півкілометра, дві машини зупинилися, третя рухалася далі. Ось вона, наблизившись до їхнього корабля, плавно зупинилась, відчинилися дверцята — і з машини вийшло дівчисько. Таки дівчисько — з короткими кісками, в голубій сукенці, усміхнене.

Ярослав ступив назустріч представниці чужої планети. А в навушниках уже лунала її мова, напрочуд мелодійна й зрозуміла:

— Не бійтеся. Ми, як бачите, нічим не відрізняємося від вас.

Ярослав поправив відеокамеру, закріплену на грудях: хай Олег краще роздивиться це дівчисько і теж виходить з корабля. Але, мимоволі глянувши у візир відеокамери, Ярослав раптом аж стрепенувся: звідси на нього дивилося аж ніяк не дівчаче обличчя. Випуклі очі скидалися на фари автомобіля, голову вкривала якась луска, а замість рота стирчав куций хобот.

Ярослав увімкнув захисне поле. Адже прилади не обманюють.

8. Прочитайте Андрійкове фантастичне оповідання. Спробуйте й ви пофантазувати про те, які дива можна було б побачити на чужих планетах. Можете продовжити й Андрійкову розповідь. Свій твір запишіть.

Висновки (для самоперевірки)

Дієприслівник разом із залежними від нього словами називається дієприслівниковим зворотом.

Дієприслівниковий зворот на письмі виділяється з обох боків комами.

§39 Підсумкове повторення тем «Дієприкметник» та «Дієприслівник»

1. Розкажіть про дієприкметник, форми на **-но, -то** і дієприслівник як форми дієслова за поданим планом. Для ілюстрації кожного положення наведіть ще 3—5 власних прикладів.

I. Дієприкметник як форма дієслова.

1. Граматичні ознаки дієприкметників: *освітлений, освітленого, освітлена; сяючий, сяюча, сяючої, сяючі...*

2. Активні дієприкметники: *сонце заходить — заходяче сонце, обрій потемнів — потемнілий обрій...*

3. Пасивні дієприкметники: *хтось намалював картину — намальована картина, учні виконали вправу — виконана вправа...*

II. Творення дієприкметників.

1. Творення активних дієприкметників недоконаного виду: *опадають — опадаючий, сплять — сплячий...*

2. Творення активних дієприкметників доконаного виду: *посиніли — посинілий, достигли — достиглий...*

3. Творення пасивних дієприкметників від дієслів з основою на **-а-**: *згаяти — згаяний, зібрати — зібраний...*

4. Творення пасивних дієприкметників за допомогою суфікса **-ен-**: *загублю — загублений, принаджу — принаджений, вимощу — вимощений...*

5. Творення пасивних дієприкметників за допомогою суфікса **-т-**: *молоти — мóлотий, кинути — кинутий, закрити — закритий...*

6. Правопис **-н-** у дієприкметниках: *вихований, нежданий, шалений...*

III. Відмінювання дієприкметників.

1. Відмінювання дієприкметників в однині: *лежачого, лежачим, на лежачім, лежачої, лежачій...*

2. Відмінювання дієприкметників у множині: *лежачі, лежачих...*

IV. Правопис *не* з дієприкметниками.

1. Правопис *не* в дієприкметниковому звороті: *досі не чуваний, нікому не знаний, ще не закінчений...*

2. Правопис *не* з одиничними дієприкметниками: *небачений, незнаний; ні, не закінчений...*

V. Безособові форми на -но, -то.

1. Граматичні ознаки форм на -но, -то: *у кімнаті прибрано, стіл застелено...*

2. Особливість речень з формами на -но, -то: *косовицю закінчено, дерева посаджено...*

VI. Дієприслівник як форма дієслова.

1. Граматичні ознаки дієприслівника: *читаючи книжку, відпочивши...*

2. Вживання дієприслівників: *вітер дув і не вщухав — вітер дув, не вщухаючи...*

VII. Творення дієприслівників.

1. Творення дієприслівників недоконаного виду: *гукають — гукаючи, бачать — бачачи...*

2. Значення дієприслівників недоконаного виду: *ішов і голосно тупав — ішов, голосно тупаючи — ідучи, голосно тупав...*

3. Розрізнення дієприслівника і дієприкметника: *блимаючи і блимаючі, синіючи і синіючі...*

4. Творення дієприслівників доконаного виду: *посприяв — посприявши, допоміг — допомігши...*

5. Значення дієприслівників доконаного виду: *відпочили і взялися за роботу — відпочивши, взялися за роботу...*

VIII. Дієприкметниковий і дієприслівниковий звороти.

1. Поняття про зворот: *засіяний пшеницею, зібравши врожай...*

2. Спільне у виділенні дієприкметникового і дієприслівникового зворотів на письмі: *Парувала земля, напоєна дощем.— Зірки мигтять, хвилюючи уяву.*

3. Відмінне у виділенні дієприкметникового і дієприслівникового зворотів на письмі: *Парувала напоєна дощем земля.— Хвилюючи уяву, мигтять зірки.*

2. І. Дієприкметники випишіть у три колонки: 1) активні недоконаного виду; 2) активні доконаного виду; 3) пасивні.

Озвучений, стоячий, знеможений, озлиднілий, перекритий, заржавілий, палаючий, згаслий, вирослий, звільнений, підтриманий, зблідлий, ораний, нагрітий, зміцнюючий, замерзлий.

ІІ. З других букв прочитаєте другу частину вислову Д. Павличка: «*Де воля родиться, ...*».

3. З поданих речень випишіть дієприкметники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика дієприкметника» (наприклад: *скутий — 111.11*).

1. О слово рідне! Орле скутий! Чужинцям кинуте на сміх! Співочий грім батьків моїх, дітьми безпам'ятно забутий. (*О. Олесь.*) 2. Буду я навчатись мови-блискавиці в клекоті гарячім кованої криці. (*А. Малишко.*) 3. О рідне слово, хто без тебе я? Німий жебрак, старцюючий бродяга. Мертвяк, оброслий плиттям саркофага... (*Д. Павличко.*)

4. Прочитайте вірш, знайдіть у ньому дієприкметники, поясніть їхнє творення й написання.

Мово моя українська —
Батьківська, материнська,
Я тебе знаю не вивчену —
Про́сту, домашню, звичну,
Не з-за морів прикликану,
Не з словників насмикану.
Ти у мене із кореня —
Полем мені наговорена,
Дзвоном коси прокована,
В чистій воді смакована,
Болем очей продивлена,
Смутком багать продимлена,
З хлібом у душу всмоктана,
В поті людськім намокнута,
З кров'ю моєю змішана
І аж до скону залишена
В серці моїм.

(В. Бичко.)

5. Поясніть, як утворилися подані дієприкметники, які зміни сталися в дієслівних основах.

Пояснювати — пояснюваний, адресувати — адресований, розташувати — розташований, попередити — попереджений, полагодити — полагоджений, пустити — пущений, заплатити — заплачений, повідомити — повідомлений, поновити — поновлений, гуркотіти — гуркотячий, гуркотати — гуркочучий.

6. І. Випишіть дієприслівники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика дієслова в цілому» (наприклад: *засапавшись — 512*).

1. Грицько озирнувся. Засапавшись і розчервонівшись, його наганяла Галя. 2. Галя, закутавшись хусткою і схиливши голову, пішла швидко. 3. Так розмовляючи й доїдаючи пиріжки, дійшли вони до того місця, де дороги розходилися. 4. Десь за ланами гомонів, затихаючи, грім. 5. Небо чисте, лагідне-лагідне, що, дивлячись на нього, мимохіть осміхнешся. (*З тв. С. Васильченка.*)

ІІ. Поясніть вживання розділових знаків при дієприслівниках.

7. І. Утворіть дієприслівники недоконаного виду й запишіть у дві колонки: 1) з суфіксом **-учи (-ючи)**; 2) з суфіксом **-ачи (-ячи)**.

Брязкотати, різати, хмуритися, одужувати, уникати, волочити, світити, боротися, з'їжджати, сидіти.

ІІ. З других букв прочитаєте два слова, пропущені у вислові німецького вченого Йоганна Гердера: *«Хто не любить..., той не заслуговує ім'я людини»*.

8. І. Випишіть у дві колонки: 1) дієприкметники; 2) дієприслівники.

Оснащуючи, кліпаючи, здобуваючі, допомагаючи, надихаючі, зволікаючи, кохаючи, увиразнюючі.

ІІ. З других букв повинен скластися початок прислів'я: *«... — дотримай його»*.

9*. Перепишіть речення, виділяючи комами, де треба, дієприкметникові та дієприслівникові звороти. Відокремлені звороти підкресліть.

1. Добре було їхати (велосипедом) через серпневі

поля... Пухка од пилюки стежечка збита ногами погойдувала мене. 2. З'їхавши на горб я зупинився. 3. Я ще походив по полю розшукуючи свою липу. 4. Отой смуток привезений мною недавно з полів непомітно відтанув у моїй душі. 5. Вийшла мама, позбирала в траві яблука і нічого не сказавши повільно пішла до хати. 6. З усіх садків пахло нагрітою на сонці корою дерев. (*З тв. Є. Гуцала.*)

10. Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдіть у них дієслова і визначте їхню форму.

1. Гарне, добре, на всіх людей дивиться, а людям на себе дивитися не дозволяє. 2. Маленьке, тоненьке, якби не воно, то всі б голі ходили. 3. Сидить баба на грядках, вся закутана в хустках. 4. Сидить в ложці, звісивши по ножці. 5. Хто може і лежачи стояти? 6. В лісі стято, ножем вистругано, а в руках плаче.

В і д г а д к и: годинник, голка, капуста, локшина, сонце, сопілка.

11. Виділені особові форми дієслова замініть дієприкметниками або дієприслівниками і відповідно оформіть речення та запишіть їх.

1. Сиджу в затишку на осонні й *спостерігаю* за пташками. 2. Грак, який *вмостився* на осиці, пробує співати. 3. Зацвірінчали горобці, яких *розбудила* гракова пісня. 4. У небі *тріпочуть* крильцями й невтомно дзвенять жайворонки. 5. З лісу раз у раз долинають рипливі голоси чапель, які *зайнялися* ремонтом гнізд. 6. *Сховались* у вже високих хлібах і тріщать деркачі. 7. Довкола, немов маленькі сонечка, світяться горицвіти, що їх *напоїв* теплий дощ.

12. І. Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому дієприслівники й дієприслівникові звороти, зверніть увагу, як вони виділені.

Пізніше, ніж завжди, прилетіли лелеки. Богдан виглядав їх уже цілий тиждень, по кілька разів на день питав у діда: «І коли вони вже прилетять?», не догадуючись, що й старенькому теж не терпиться побачити їх. Обидва наївно вірили, що для того, хто побачить першого лелеку в польоті, весь рік буде щасливий.

Ізранку пильно видивлялись у небо, а лелек усе не було. Та одного дня Богдан дочекався. Було це після обіду. Повернувшись зі школи, він узявся допомагати дідові закопувати нові стовпи для плоту (старі взимку повалила вітряниця). Стали прибивати штахетини, і саме в той час Богдан глянув на сонце, аби визначити, скільки часу йому залишилося для уроків, і не повірив своїм очам — із півдня до їхнього обійстя летів лелека.

— Діду! — радісно вигукнув він.— Лелека!

Дід відклав молоток, випростався, пильно придивляючись до білого ширококрилого птаха, що опускався все нижче і, зробивши півколо над обійстям, легко опустився на гніздо, відразу ж дрібно заклацав дзьобом. Оглянув гніздо, ще поклацав і, переконавшись, що домівка ціла, знову проплив у повітрі поза городом і сів на грядці недалеко від діда та Богдана. (*О. Лупій. «Птахи на просторі».*)

П. Уявіть картину, описану письменником: і як дід з онуком удвох поралися біля плота, і як то один, то другий позирали на небо, і що думали в цей час, і, нарешті, як вони помітили лелеку. Опишіть самі таку саму картину. Дієприслівникові звороти, вжиті в розповіді, підкресліть.

13. Уривок запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Болем і страхом перейнялися кияни, побачивши на Лівобережжі незчисленні полки завойовників[1], які, наче темно-коричнева лавина, невпинно напливали із невідомості, ставали все грізнішими, погрожуючи заполонити все довкілля, накрити своїм зловіщим кольором, що віддавав і кров'ю, і брудом, і чимось неживим.

Першими помітили монахи з Печерських гір, вони й зняли переполох, вони й передали страшні вісті до міської управи. Старші монахи почали пристрасно молитися, молодші поглядали на старших і собі молились. В душі не погоджуючись із наближенням кінця світу, шукали порятунку, прислухалися більше до

[1] Ідеться про татаро-монгольську навалу в Україну 1240 року.

ігумена, який радив, не гаючи часу, готуватись до оборони.

Отець Никодим виголосив усі молитви, які знав, незчисленно разів хрестячись. Благав архангелів, ангелів, скликав усі небесні сили зглянутися й допомогти, врешті вже на повен голос заговорив:

— Станьте, зупиніться! Нема вам дороги далі! Тут місце, обране Богом, ви ж, нерозумні, понищите все... (*О. Лупій. «Падіння давньої столиці».*)

14. Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє походження.

1. Із щитом чи на щиті (історики розповідають: коли стародавні спартанці йшли захищати вітчизну, матері, подаючи їм щити, примовляли: «З ним або на ньому» — це означало: ні в якому разі не відступай перед ворогом). 2. Хто бере — усе той тратить, хто дає — усе придбав (ці слова належать грузинському поетові Шота Руставелі, що жив наприкінці XII — на початку XIII ст., і спрямовані проти егоїстичної зажерливості). 3. На ясні зорі, на тихі води (цими словами автори українських дум передавали палке прагнення бранців, захоплених турками чи татарами, повернутися в рідний край — в Україну).

§40 Загальне поняття про прислівник

Прислівник називає ознаку дії, стану або іншої ознаки і відповідає на питання як? наскільки? де? коли? чому? навіщо?

Прислівники не змінюються і тому закінчень не мають.

У реченні прислівники найчастіше виступають у ролі обставин. Наприклад, у реченні *Небо **сьогодні** синіло **по-весняному*** (*О. Гончар.*) прислівники *сьогодні* — обставина часу (коли?), *по-весняному* — обставина способу дії (як?).

Прислівники також бувають:

а) присудками в безособових реченнях: ***Зоряно, тихо** в просторі.* (*О. Гончар.*);

б) вставними словами: *І найвища, **по-моєму**, краса — це краса вірності.* (*О. Гончар.*);

в) іноді означеннями: *Налився всесвіт повноти і споглядає сам себе. Але його чиясь рука на два пересікає: на світ **вгорі** і світ **внизу**.* (*П. Тичина.*)

Спостереження

Розгляньте таблицю й доповніть викладені вище відомості про прислівник.

Характеристика прислівника

Цифровий код	Розряд за значенням	Походження	Написання
	1	2	3
0	—	первинний	—
1	способу дії, міри й ступеня	від іменника	одним словом
2	місця	від прикметника	двома словами
3	часу	від числівника	трьома і більше словами
4	причини	від займенника	через дефіс

Продовження таблиці

5	мети	від дієслова	через два дефіси
6		від прислівника	іншим способом
7		від різних повнозначних частин мови	

Вправи

1. Прочитайте прислів'я. Знайдіть у них прислівники, визначте, на які питання вони відповідають, від якої частини мови утворені.

1. Що думаєш сказати, спершу обміркуй. 2. Не завжди говори, що знаєш, а завжди знай, що говориш. 3. Всяк розумний по-своєму: один спершу, а другий потім. 4. Коли б той розум наперед, що потому. 5. Розумну річ приємно й слухати. 6. Звикай до діла змолоду, не знатимеш на старість голоду. 7. Двічі літа не буває. 8. Жати вдень душно, а вночі кусаються комарі. 9. Коли влітку не ходив по малину, взимку вже пізно.

2. Перепишіть прислів'я, вставляючи пропущені прислівники.

1. Хто нічого не робить, той ... не має часу. 2. Що ... не зробиш, того ... не наздоженеш. 3. Хто ... ледарює, той ... бідує. 4. ... і курчата курми будуть. 5. Ідеш ... — дорога коротка. 6. Краще ... їхати, ніж ... йти. 7. ... і стіни помагають.

Слова для вставок: вдома, вранці, влітку, восени, ніколи, погано, увечері, удвох, узимку, хороше.

3. І. Випишіть прислівники в три колонки: 1) утворені від іменників; 2) утворені від прикметників; 3) утворені від числівників.

Вночі, утрьох, сповна, по-новому, без упину, взимку, тричі, звисока, віддавна, наприкінці, зроду, поодинці, скоса, кволо, повік-віків, рівно, уп'ятеро, скоро, осторонь, сторчака, віддано, зверхньо, без угаву, начетверо.

II. З других букв має скластися кінцівка вислову М. Рильського: *«До могил героїв...»*.

4. До прислівників *здавна, часом, часто* доберіть синоніми й запишіть. Зверніть увагу на написання прислівників.

Віддавна, вряди-годи, деколи, звіку-правіку, з давніх-давен, з давнього-давна, з діда-прадіда, зрідка, іноді, інколи, коли-не-коли, неодноразово, не раз, нерідко, споконвіку, справіку, час від часу, часто-густо.

5. Накресліть у своєму зошиті таблицю, перепишіть тільки слова й самостійно розберіть їх за будовою, а потім свій аналіз звірте з аналізом, що в книжці. Поясніть, чому в прислівниках немає закінчень.

Слово	Префікс	Корінь	Суфікс
допізна	*до*	*пізн*	*а*
замолоду	*за*	*молод*	*у*
потиху	*по*	*тих*	*у*
восени	*в*	*осен*	*и*
вночі	*в*	*ноч*	*і*
усімох	*у*	*сім*	*ох*
по-новому	*по*	*нов*	*ому*

6. Прочитайте народну усмішку, знайдіть у ній прислівники і поясніть, як вони утворені.

— Скажи-но, Микольцю, чому світло сонця ясне, а місяця бліде? — запитує вчитель учня.

— Бо сонце світить удень, а місяць уночі,— відповів учень.

7. І. Прочитайте уривок і випишіть з нього всі прислівники, визначте, від яких частин мови вони утворилися.

Ви знаєте, як робиться свищик?

Береться в добрий палець завтовшки лозина, відрізається від неї цурпалок сантиметрів десять завдовжки. Потім посередині прорізається навкруг молода кора, обережно обстукується колодочкою ножа, доки не здійметься, як рукавичка. Ну, а тоді вже просто: видовбав у оголеному дереві ямку, надрізав кінчик, знову натяг кору — і свищик готовий. Стромляй його, чоловіче, до рота і свищи собі на здоров'я.

Отак приблизно вчив мене Микола, коли я поцікавився, де він доп'яв свищика. (*А. Дімаров.*)

II. Підготуйтеся до усного переказу тексту: чітко уявіть собі процес виготовлення свищика, запам'ятайте назви дій

та окремі вислови. Можете розповісти про це й по-своєму, як ви знаєте.

8. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Високо літає, та низько сідає (хтось надто високої думки про себе); помалу їдеш — далі будеш (дій обережно); баба надвоє ворожила (невідомо, чи здійсниться щось, чи ні); глянути збоку (критично оцінити); іти попереду (очолювати, бути на чолі); кожна Ганна по-своєму гарна (кожен по-своєму живе і думає); зв'язувати докупи думки (намагатися знайти логічний зв'язок у думках).

Альманах. *Твір чотирнадцятий* (Петриків)

МІЙ ДІД

Навесні, тільки-но розтанув сніг і стужавіла земля, ми вдвох з дідом подалися в сад. Я люблю працювати з дідом. Він ніколи не гримає на мене, навіть коли я зроблю щось не так, а спокійно пояснить, що й до чого.

Моєму дідові вже під сімдесят. Голова його сива, лоб перетинають глибокі зморшки. Але його сині очі по-молодечому ясні. Прикриті зверху кущуватими густими бровами, вони випромінюють лагідне тепло. І кожного разу, коли він дивиться на мене, в кутиках коло них збираються променисті зморшки.

Ми з дідом у саду спочатку оглянули стовбури дерев, чи не потріскала на них кора від сильних морозів. Потім дід став обрізувати сухе та зайве гілля на яблунях, а я зносив той хмиз на купу.

Час від часу я зупинявся біля діда, задивившись, як він легко і вправно орудує пилкою, як садовим ножем старанно зачищає рани на деревах. Тоді дід обертався до мене й казав:

— Ну, попрацюй, а я відпочину.

Я залюбки брав з його широкої твердої долоні пилку й собі починав різати. Але дід не відпочивав, а пильно приглядався до моєї роботи й коли-не-коли підправляв мене. Мені було приємно працювати, може, ще й тому, що з неба по-весняному приязно пригрівало сонце.

9. Прочитайте Петрикову розповідь. Опишіть і ви зовнішність та дії близької вам людини.

§41 Наголос у прислівниках

Спостереження

1. Дослідіть, чи наголос у прислівниках завжди зберігається на тому самому складі, що й у словах, від яких вони утворені.

1. Си́льний — си́льно, му́жній — му́жньо, рішу́чий — рішу́че, те́мний — зате́мна, до́вгий — надо́вго; зу́стріч — назу́стріч, ра́нок — спозара́нку, ве́чір — щове́чора. 2. Близьки́й — бли́зько, весе́лий — ве́село, глибо́кий — гли́боко, вікі́ — навʼі́ки, на бі́к — на́бік, на смі́х — на́сміх, о́чі — позао́чі.

2. Простежте, як звичайно змінюється наголос у прислівниках, утворених від прикметників за допомогою суфікса -о.

Важки́й — ва́жко, вузьки́й — ву́зько, гіркі́й — гі́рко, дзвінкі́й — дзві́нко, міцні́й — мі́цно, сліпи́й — сліпо, цупкі́й — цу́пко, висо́кий — ви́соко, боязкі́й — бо́язко, хоро́ший — хо́роше, мовчазні́й — мовча́зно, чарівні́й — чарі́вно.

3. Визначте закономірність у наголошуванні поданих прислівників, утворених за допомогою префіксів.

Сві́тлий — за́світла, сліпи́й — зо́сліпу, глухи́й — на́глухо, нові́й — на́ново, рі́зний — на́різно, чи́стий — на́чисто, зло — зо́зла, дріб — вро́здріб, хрест — на́вхрест, ве́чір — на́двечір (і надве́чір), сторона́ — о́сторонь, ніч — по́ночі.

4. Простежте, як від зміни наголосу змінюється значення прислівників з початковою частиною ні-.

Ніяк (жодним чином) — ні́як (немає як). Нідé (ні в якому місці) — ні́де (немає де). Нікóли (цього не було або не буде) — ні́коли (немає коли).

Вправи

1. Прочитайте вголос прислівники з префіксом на-, правильно наголошуючи їх.

І. З наголосом на префіксі: на́взнак, на́встіж, на́віч, на́вхрест, на́спіх, на́сміх, на́скрізь, на́чисто, на́сухо, на́глухо, на́голо, на́чорно, на́рівно, на́ново.

II. З подвійним наголосом: на́рі́зно, на́рі́вні, на́впі́л, на́дво́е, на́тро́е, на́вскі́с, нашвидку́ру́ч.

III. З ненаголошеним префіксом: надво́рі, навко́ло, наси́лу, наза́д, нави́воріт, наре́шті, наве́рх, нагло́ву, наса́мперед, назо́вні, надо́вго, навска́ч, нао́сліп, навзри́д, навкара́чки, навси́дячки, навшпи́ньках, навесні́, нагорі́, напередо́дні, наостáнку, начéтверо.

2. Прочитайте вголос прислівники з префіксами за-, зо-, по-, правильно наголошуючи їх.

I. З наголосом на префіксі: за́ново, за́світла, за́молоду, за́годя, зо́всім, зо́палу, зо́сліпу, зо́зла, зо́кола, по́просту, по́біч, по́ряд, по́пліч, по́тай, по́ночі, по́різно, по́спіль.

II. З ненаголошеними префіксами: зате́мна, зави́дна, зара́ння, зако́ротко, задо́вго, заодно́, залюбки́, потúху, пома́лу, пора́ну, попе́реду, поза́ду, поблизу́, поодúнці, поза́очі, по-мо́єму.

3. Прочитайте вголос прислівники, утворені різними способами, правильно наголошуючи їх.

I. З наголосом на першому складі: зга́рячу, зда́леку, зви́сока, зле́гка, звíльна, спро́ста, о́сторонь, бе́звісти, вро́здріб, пíдтюпцем, хо́роше, бо́ляче.

II. З наголосом на другому й наступних складах: допíзна, досхочу́, спого́рда, суту́жно, правобруч, лівобруч, опівночі, пліч-о́-пліч, віч-на́-віч, всього-на́-всього, раз по́ раз.

III. З подвійним наголосом: на́две́чір, до́чи́ста, до́го́ла, спо́вна́, водночáс, босонíж, горíли́ць, долíли́ць, голíру́ч, обíру́ч, га́ряче́, ба́йду́же, слíдо́м, шко́да́, за́вжди́, при́тьма́, при́тьмо́м.

4*. Прочитайте вголос речення, правильно наголошуючи прислівники.

1. Довкруги — океан сонця, простори, що пахнуть вічністю... 2. Допізна того вечора жéвріло на березі самотнє вогнище. 3. Дерéва стояли обіруч голі, але вже відчувалося, що їм хочеться зазеленіти. 4. Повітря було наскрізь сухе, не випадала навіть роса на світанку. 5. Опівночі зірвався вітер. 6. Попереду з-за гори вставала синя хмара. 7. Відчувши, що зморився, Дорошенко приліг, випростався на траві горілиць. (*З тв. О. Гончара.*)

5*. Прочитайте вголос речення, правильно наголошуючи прислівники з початковим ні-. Вибір наголосу обґрунтуйте.

1. Хай ніколи, ніде не збувається все, що у снах зачарованих сниться. (*П. Грабовський.*) 2. Мій краю зоряний, на тебе не надивлюся я ніяк! (*В. Сосюра.*) 3. Випав сніг, сліду ніяк сховати. (*М. Шеремет.*) 4. Інші дні й пообідати після школи гаразд ніколи хлопцеві. 5. На батьківській садибі ніде другу хату ставити. (*З тв. А. Головка.*)

6. Навчіться вира́зно читати текст. Зверніть увагу на наголоси, зокрема в прислівниках.

Прилітають солов'ї не всі одразу, напро́весні, десь надве́чір, чуємо, пробують в гуща́вині голоси лиш поодинокі солісти. Це він прилетів, господар, а її ще нема, вона з'явиться пізніше. Як справжній лицар і глава сім'ї, він огляне свої володіння — балку, верби — і, переконавшись, що все на місці, приготує гніздечко, заховавши його поміж віттям так, щоб ніякий шуліка не помітив, а після того вже зволить прибути й вона, пані солов'їха чи молоденька соловейкова наречена. Верба́ з віттям — то їхня планета! Там панують їхні співи й любов... Спе́ршу долинає звідти голосок мовби несмілий, зробить новачок кілька ви́тьохків і прислу́хається: ану ж, як воно вийшло? Потім чичиркне — ніби горлечко прочищає... Тоді враз заллється вільно, голосисто, а вечори все тепліші — чого ж не співати! (*О. Гончар. «Твоя зоря».*)

7. Приготуйтеся до усного переказу уривка: складіть його план, випишіть найважливіші слова й звороти, зверніть увагу на наголоси в окремих словах, запам'ятайте їх.

Була неділя. Невеличкий старий пароплав, на який Леся сіла в Києві зра́нку, прибув до Канева надве́чір. Пасажирів повідомили, що зупинка триватиме кілька годин, бо треба щось там пола́годити. Леся, яка мала намір переночувати в Каневі і їхати далі іншим пароплавом, вельми зраділа цій нагоді.

Підніматися крутими сходами було важко, і час од ча́су вона зупинялася, оглядалась навко́ло. Он-он уже й могила, і високий хрест видніється на тлі голубого, зле́гка захмареного неба. Швидше, швидше!.. Щось ніби тягло туди, привертало погляд, змушувало схви-

льовано битись серце. І воно справді-таки розходи́лось, здавалось, от-от вирветься з грудей. Тоді Леся знову ставала, милувалася селом, що біліло́ в зе́лені садків та дібров.

«Убогії седа, сумні, невеселі...» — згадалося. Справді, зда́леку ніби й нічого, а вона ж знає, що за тими садками та біленькими стінами — горе й нужда нерозрадній. Як і колись, за життя Тарасового... (*М. Олійник. «Дочка Прометея».*)

8. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

І вгору глянути ні́коли (не мати вільного часу); нікóли в світі (ні за яких обставин); нікуди не годиться (щось погане); пальцем ні́куди ткнути (дуже тісно); ніде́ й нікóли (виключено); вздовж і впóперек (в усіх напрямках); усе кипить всере́дині (хтось надзвичайно знервований, обурений); іти врóзріз (суперечити чому-небудь).

Висновки (для самоперевірки)

1. Наголос у прислівниках не завжди зберігається на тому самому складі, що й у твірній основі.

2. У прислівниках, утворених від прикметників за допомогою суфікса -о, наголос часто пересувається на один склад до початку слова.

3. У частини прислівників наголос падає на префікс.

4. Наголос на частину ні- падає тоді, коли її можна замінити словом *немає*. В інших випадках частина ні- не наголошується.

§42 Розряди прислівників за значенням

Спостереження

Розгляньте таблицю й скажіть, на які розряди поділяються прислівники та на які питання відповідає кожен розряд.

Розряд за значенням	На які питання відповідає	Приклади
1. Способу дії	як? яким способом?	*напам'ять, нашвидкуруч, вдвоє*
2. Міри і ступеня	скільки? наскільки? у якій мірі?	*дуже, трохи, утричі, доволі*
3. Місця	де? куди? звідки? яким шляхом?	*вдома, ліворуч, здалека, попідтинню*
4. Часу	коли? доки? відколи? як довго?	*надвечір, допізна, споконвіків*
5. Причини	чому? з якої причини?	*згарячу, спересердя, спросоння*
6. Мети	навіщо? з якою метою?	*навмисне, наперекір, на зло*

Вправи

1. Прочитайте прислів'я, знайдіть у них прислівники й визначте їхній розряд за значенням.

1. Краще пізно, ніж ніколи. 2. Всюди добре, а вдома найкраще. 3. Сонце на всіх однаково світить. 4. Взимку літа не доженеш. 5. Добре довго пам'ятається, а лихе ще довше. 6. Менше говори — більше вчуєш. 7. Пішов навпростець, не скоро вернеться. 8. Між воронами й сорока по-воронячи кряче. 9. Хоч не рано почали, та багато утяли.

2. І. Запишіть прислівники за розрядами в три колонки: 1) способу дії, міри і ступеня; 2) місця; 3) часу.

Дощенту, звідкись, де-небудь, зрання, зліва,

взаємно, ледве, де-не-де, допізна, удосвіта, сміло, глухо, хтозна-куди, знадвору, нині, нізвідки, безвісти, зверху.

II. З других букв має скластися вислів П. Тичини.

3. Прочитайте речення. Випишіть прислівники і схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика прислівника» (наприклад: *сьогодні — 371*).

1. Мені сьогодні снився уночі фрегат, що зачепився за корчі. 2. Колись ми, кажуть, виникли від мавпи. Надалі мавпа виникне від нас. 3. Я цілий день з лісами наодинці. 4. Як тяжко жити, коли світ шаліє! 5. В мені щодня вбивають Україну. (*З тв. Л. Костенко.*)

4. Прислів'я перепишіть, прислівники підкресліть і схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика прислівника».

1. За морем тепліше, та вдома миліше. 2. Удвох, кажуть люди, легше плакати наче. 3. З вовками жити — по-вовчому вити. 4. Хвалять нове, а роблять по-старóму. 5. Вдень від спеки ховається, а вночі від комарів.

5. До поданих прислівників доберіть синоніми й запишіть поряд. Визначте розряд прислівників кожного синонімічного ряду.

Повільно, доволі, близько, тепер, мимоволі, наперекір.

Синоніми: вдосталь, всупереч, досхочу, зараз, мимохіть, мляво, недалеко, несамохіть, нині, поблизу, повагом, поволі, помалу, хоч-не-хоч.

6. І. Прочитайте уривок, випишіть із нього всі прислівники та визначте їхній розряд за значенням.

Позаду затупотіли десятки ніг. Хтось вистрілив — і куля цьвохнула над самим вухом. Юрій не помітив, як перелетів через кам'яні сходи, грюкнув дверима. Брязнула клямка. Потім заскрипів важкий заіржавлений засув.

Знадвору почулися глухі крики. Хтось загатив руків'ям пістоля в двері — і голосна луна покотилася під високе склепіння темної старовинної будови.

З глибини костьолу почулися голоси: наближалося

кілька постатей. Ксьондзи чи жовніри? Роздумувати було ніколи, за мить вони будуть тут!

Юрій шуснув у темний притвор** і крутими гвинтовими сходами подерся на дзвіницю. Внизу грюкнув засув — відчинилися двері, і костьол враз сповнився тупотом ніг і гулом голосів.

— Він там! На дзвіниці! — почувся крик.

Загримкотіли залізні сходи. Жовніри полізли нагору. (*В. Малик. «Дві перемоги».*)

II. Текст перекажіть своїми словами, переказ запишіть Спробуйте самостійно продовжити розповідь.

7. Прочитайте народну пісню. Знайдіть у ній прислівники і визначте їхній розряд.

Вийшли в поле косарі
Косить ранком на зорі.
Ей, нуте, косарі, бо нерано почали;
Хоч нерано почали, так багато утяли.
До обіда покосили,
Гострі коси притупили.
По обіді спочивали,
Потім коси поклепали.
Ополудні гребли сіно
І в валочки клали щільно.
А ввечері холодком
Клали в копиці рядком.
Завтра треба рано встати,
У стіжечки поскладати.
Як стіжечки покінчаєм,
По-козацьки погуляєм!

8. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Легко на душі (радісно); іти напролом (діяти рішуче); твердо стояти на ногах (міцно триматися, впевнено почувати себе); піти вгору (домогтися вищого становища); колись і в наше віконце гляне сонце (ще буде і в нас добре); дешевше від дірки з бублика (дуже дешево); косо і криво (як-небудь).

§43 Прислівники, утворені від прикметників за допомогою суфіксів -о, -е

Спостереження

1. Простежте, як творяться прислівники від прикметників за допомогою суфіксів -о, -е, і зробіть висновок про подвоєння -нн- у прислівниках.

1. Туманний — туманно, законний — законно, сонний — сонно. 2. Нескінче́нний — нескінче́нно, страше́нний — страше́нно, огне́нний — огне́нно. 3. Шалений — шалено, скажений — скажено, нежданий — нежданo, захоплений — захоплено. 4. Гарячий — га́ряче, швидший — швидше.

2. Пригадайте, як творяться ступені порівняння прикметників. Розгляньте приклади і зробіть висновок про творення ступенів порівняння відприкметникових прислівників на -о, -е.

1. Стрункіший — стрункіше, коротший — коротше, глибший — глибше. 2. Вищий — вище, товщий — товще, кращий — краще. 3. Важчий — важче, тяжчий — тяжче, ближчий — ближче, нижчий — нижче, вужчий — вужче, дужчий — дужче, дорожчий — дорожче. 4. Довший — довше, легший — легше. 5. Більший — більше, менший — менше. 6. Найтихіше, найкраще, найближче, найбільше.

3. Розгляньте приклади й зробіть висновок, як розрізняються прислівники на -е й однозвучні прикметники середнього роду.

Прислівники (я к ?)	Прикметники (я к е ?)
добре зробив	*добре слово*
коротше кажучи	*коротше речення*
нижче пригнувся	*нижче дерево*
найбільше турбуюсь	*найбільше вікно*
га́ряче сьогодні	*гаря́че літо*

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть у них відприкметникові прислівники на **-о, -е** і поясніть їхній правопис.

1. Мов зачарований стою, схвильовано дивлюся, красу природи пізнаю в її одвічнім русі. (*О. Гончар.*) 2. Вітер осені шалено жовтий лист несе увись. (*В. Сосюра.*) 3. Одноманітно і сонно хлюпає вода в пологі береги. (*Д. Ткач.*) 4. Сонце стояло серед неба і страшенно пекло. (*М. Коцюбинський.*) 5. Вечори були повні несказа́нно лагідної, привабливої краси. (*О. Кобилянська.*) 6. Приступила я до квітів ближче, всі лелії раптом затремтіли, почали хилитись нижче, нижче та й пожовкли. (*Леся Українка.*) 7. Ось уже пішли хліба в стрілку, ростуть вище й вище. (*О. Донченко.*)

2. Прочитайте прислів'я і визначте, де у них прислівники, а де прикметники.

1. Добре все вміти, та не все робити. 2. Все добре, що добре кінчається. 3. Найкраще в роботі слово: «Готово!» 4. Кожна робота легка, коли охоче її робиш. 5. Легше зіпсувати, як направити.

3. До поданих прислівників доберіть синоніми і запишіть поряд. Зверніть увагу на правопис **-нн-** та **-н-**.

Безмежно, безперервно, дбайливо, звивисто, зненацька, зніяковіло, невмолимо, несамовито, чесно.

С и н о н і м и: безперестанно, безупинно, невблаганно, невпинно, нескінче́нно, несподівано, покручено, розгублено, скажено, спантеличено, старанно, сумлінно, шалено.

4. Перепишіть речення, прикметники, що в дужках, замініть прислівниками. Подвоєні **-нн-** підкресліть.

1. Погляд у Марійки м'який, звичайно глибокий і зажурений, в усміху (несказа́нний) лагідний і гарний. 2. Ніжний дощ росив (безнастанний). 3. Небо неописа́нної глибини замикало (безгомінний) мовчазливу, порожню рівнину. 4. Тік був чисто і (старанний) виметений. 5. Михайло здвигнув плечима й усміхнувся (примушений). (*О. Кобилянська. «Земля».*)

5. І. Запишіть прислівники в дві колонки: 1) з вставленим **-н-**; 2) з вставленими **-нн-**.

Прихова..о, істи..о, відда..о, удава..о, страше..о, щоде..о, знеможе..о, пружи..о, вогне..о, знаме..о, шале..о, чаву..о.

II. З других букв повинен скластися початок прислів'я: «...— *мати, чужа — мачуха*».

6. Прочитайте уривок із вірша. Знайдіть прислівники у формі вищого ступеня порівняння і з'ясуйте особливості творення цієї форми.

Рідна мова в рідній школі!
Що бринить нам чарівніш?
Що нам ближче, і миліш,
І дорожче в час недолі?

(О. Олесь.)

7. I. Випишіть словосполучення з прислівниками в дві колонки: 1) зі вставленими буквами жч; 2) зі вставленою буквою щ.

Утримувати тя..е, різати ву..е, класти тов..е, іду бли..е, дають доро..е, роби кра..е, адресуй ви..е, неоти ва..е, іскрить ни..е, миготить ду..е, їхати найкра..е.

II. З перших букв повинно скластися три слова з вислову Лесі Українки: «*Для нас ... навіть дим солодкий та коханий*».

8. Прочитайте речення, знайдіть у них прислівники і поясніть, якого відтінку їм надають суфікси.

1. Мені однаково, чи буду я жить в Україні, чи ні. Чи хто згадає, чи забуде мене в снігу на чужині — однаковісінько мені. (*Т. Шевченко.*) 2. У неділю та ранесенько, та ще до схід сонця, ой, плакала Морозиха, сидя край віконця. (*Народна пісня.*) 3. Зійшов горох, підріс, зацвів увесь рясненько: хто йшов, той приглядавсь горохові пильненько. (*П. Гулак-Артемовський.*)

9. Прочитайте народну усмішку, знайдіть у ній прислівники і поясніть, як вони утворені.

— Мамо, мене вже не звуть найгіршим учнем.
— Молодець. Ти став краще вчитись?
— Ні, до нас у клас прийшов новий хлопець, який вчиться ще гірше...

10. I. Прочитайте уривок уголос. Зверніть увагу, як гарно письменник змалював схід сонця й тонко передав настрій

хлопця, його переживання. З тексту випишіть усі прислівники.

Вранці, ще не сходило сонце, а Михайлик вже схопився, швиденько одягся, глянув на сонну бабусю і, взявши вудку, подався на річку. Надворі було хороше. Свіже повітря вільно лилося йому в груди, і від цього було так легко, що, здавалося, нема ніякої сили, щоб могла перемогти його. З-за лісу сходило сонце, кидаючи червоні пелюстки на небо і на воду, що від неї підіймався легенький, ледве помітний блакитно-білий туман. Було ще зовсім тихо, навіть пташки в лісі, що з того боку річки, ще не прокинулися і не порушили тиші радісним щебетанням.

Михайлик сів і закинув вудку. Це, як і все попереднє, він робив старанно й обережно, з одною лише думкою, щоб якнайбільше спіймати риби та щоб зробити дідусеві приємну несподіванку... Риба ловилася понад сподівання дуже гарно, і Михайлик, страшенно задоволений, зібрав свої прилади, щоб іти додому. Він увесь час, як навмисне, не думав про бабусю й тільки тепер згадав нічну пригоду. Чомусь несподівано серце йому забилося бо́ляче й важко. (*І. Сенченко. «Паровий млин».*)

II. Перекажіть текст від свого імені. Розповідь можете доповнити власними спостереженнями, враженнями і можете щось пропустити в ній. Переказ-розповідь запишіть.

Альманах. *Твір п'ятнадцятий* (Галин)

ЩАСТЯ

Що таке щастя? Коли людина щаслива? Що їй потрібно для цього?

Я, наприклад, щаслива, коли настає неділя і вранці мама не будить мене. Якщо я починаю непокоїтися уві сні, мама схиляється наді мною й ніжно шепоче: «Сьогодні до школи не треба йти. Ще поспи собі трохи, доню».

Якось я й кажу задоволено, напівсонно, перевертаючись на другий бік:

— Яке щастя!

— Ет, котяче щастя,— загадково всміхнулася мама.

— Чому ви так кажете? — запитала я здивовано.

— Бо то тільки котові достатньо, аби поїсти добре та поспати в теплі. Людині ж для щастя цього замало.

Справді, поспати довше — це приємно, але це ще не справжнє щастя. Щастя, що є мама й тато, і вони люблять тебе, і ти любиш їх. Я щаслива, коли мама каже мені: «Моя ти помічнице». Щастя, як мені здається, навіть у тому, що ти собі загадуєш на майбутнє. Мені б хотілося, коли виросту, бути корисною людям, Україні. І щоб наша Україна була найкращою, найбагатшою в світі. Бо тільки тоді можеш бути по-справжньому щасливим, коли всі навколо тебе щасливі.

11. Прочитайте Галині міркування. Подумайте й ви над тим, що таке щастя. Свої міркування запишіть.

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Прислівники, утворені від прикметників за допомогою суфіксів **-о, -е,** повністю зберігають правопис цих прикметників.

2. Ступені порівняння прислівників творяться так само, як і ступені порівняння прикметників (зокрема, при додаванні суфікса **-ш-** суфікси **-к-, -ок-** випадають; у трьох прислівників з'являється звукосполучення **[шч]** (на письмі *щ*), у семи — звукосполучення **[жч]** тощо).

3. Прислівники відповідають на питання **я к ?**, однозвучні прикметники — на питання **я к е ?**

§44 *Прислівники, утворені від прикметників за допомогою префіксів*

Спостереження

1. У поданих прислівниках, утворених від прикметникових основ, визначте префікси і з'ясуйте, чи ці префікси можуть тут виступати як прийменники (тобто чи від них можна ставити питання до подальшої частини прислівника). На підставі своїх спостережень зробіть висновок про написання таких прислівників.

Віддавна, допізна, дочиста, зрідка, згарячу, змалку, здалеку, замолоду, помалу, насухо, начисто.

2. Розгляньте прислівники, утворені від прикметників та займенників, і зробіть висновок, коли вони пишуться через дефіс.

По-простóму (але: пóпросту), по-новóму, по-осінньому, по-батьківському (по-батьківськи), по-українському (по-українськи), по-заячому (по-заячи), по-іншому, по-вашому, по-моєму; але (тільки три випадки): в основному, в цілому, в середньому.

3. Розгляньте таблицю й поясніть, як відрізнити прислівники з префіксом **по-** від однозвучних поєднань прийменника *по* з прикметниками.

Прислівники	Прикметники з прийменниками
живемо (я к ?) *по-новому*	(п о ч о м у ?) *по новому мосту*
припікає (я к ?) *по-літньому*	(п о ч о м у ?) *по літньому полю*
зробив (я к ?) *по-своєму*	(п о ч о м у ?) *по своєму сліду*

Вправи

1. Прислівники розберіть за будовою за поданим зразком.

Слово	Префікс	Корінь	Суфікс
стиха	*с*	*тих*	*а*

Потиху, помалу, поблизу, зліва, здавна, досита, дочиста, нарівні, вповні, по-новому, по-простому.

2. Прочитайте речення, знайдіть у них прислівники, утворені від прикметників, і поясніть їхній правопис.

1. Сонце стояло ще низько над обрієм, але сміялось по-весняному. (*Ю. Збанацький.*) 2. Цвіте липа могутньо й задушливо над розпеченим каменем вулиць, сонце гріє по-південному, по-липневому. (*Ю. Яновський.*) 3. Блискавка різала сутінь, гроза вирувала, звисока спускаючи на землю довгі смуги дощу. (*М. Олійник.*) 4. Замахала злегка крильми зозуля. (*Л. Мартович.*)

5. В ранковій імлі зблизька і здалека вимальовувались громаддя будинків-велетнів. (*Ю. Яновський.*)

3*. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. Квапся, але (по)малу. 2. Дерево (за)молоду нагинай — будеш мати в саду рай. 3. Кожний вітер (по)своєму дме. 4. Дивиться (з)висока, а нічого не бачить. 5. Без правди жити, то як (по)вовчому вити. 6. Бережи честь (з)молоду, а здоров'я під старість. 7. До злого не ходи, (з)далеку його обійди.

4. I. Словосполучення запишіть у три колонки залежно від того, як пишуться прислівники: 1) разом; 2) окремо; 3) через дефіс.

Уявляю (в)основному, плив (по)тиху, люди (з)далека, усе (по)простому, (по)вечірньому тихо, (з)близька роздивився, знітився (по)дитячому, окреслено (в)цілому, (до)пізна засидівся, оцінять (по)справжньому, (з)висока зиркнув, перепочив (по)солдатськи.

II. З других букв перших слів повинен скластися початок вислову В. Симоненка: *«...світу відкриває безмежну велич людської краси».*

5. I. Словосполучення запишіть у дві колонки: 1) з прийменником *по* (пишеться окремо); 2) з префіксом **по-** (пишеться через дефіс).

Спішили (по) курному шляху, переїхав (по) новому мосту, спитав (по) англійськи, пишу (по) українськи, брів (по) росяному лузі, зшив (по) старому, переробив (по) новому, (по) українському звичаю.

II. З других букв повинні скластися два слова, пропущені в прислів'ї: *«Не..., а розум».*

6. До поданих словосполучень і слів доберіть синоніми і запишіть їх поряд.

З дитячих років, з давнього часу, час від часу, повною мірою, всіляко, похапцем, пихато.

С и н о н і м и: віддавна, звисока, згорда, здавна, змалку, зрідка, нашвидку, по-різному, сповна.

7. Прочитайте. Знайдіть у вірші прислівник і поясніть його правопис. Вивчіть вірш напам'ять.

Вітри і бурі весняні
Звалили камінь із могили,
В кривавім морі і огні
Її, окрадену, збудили.
В красі нетлінній, чарівній
Вона розкрила очі сині...
Лани й ліси вклонились їй,
Воскреслій мрії — Україні.
І мови рідної річки
Злились в одно широке море:
Дзвенять по-рідному пташки,
І степ по-рідному говоре!
Поглянеш в поле на жита:
Цвітуть в житах волошки сині,
І в небі квітка золота!
І небо — прапор України!..

(О. Олесь.)

8. І. Прочитайте уривок, випишіть із нього спочатку прислівники, утворені від прикметників, потім — інші.

Опівночі сотня козаків на чолі з Скиданом поповзла на вилазку, огинаючи поле зліва, де було болото і куди, на випадок чого, полковник гадав заманити погоню. Те болото навіть взимку не замерзало, хіба що зашерхало і сяк-так сніжком його притрушувало... Невдовзі вони вже звелися на узліссі й, ховаючись за деревами та кущами, почали просуватися в глиб лісу. Там і побачили ворожий табір... Козаки підповзли ближче і залягли. Скидан вагався: що ліпше — напасти на табір і зчинити шарварок чи спробувати тихенько поцупити гармати? Зрештою він спинився на другому: гармати повстанцям зараз набагато важливіші.

Дав знак, і наперед виповзли «в'юни». Та ось вартові зійшлися докупи, щось стиха між собою перемовлялися, набиваючи люльки тютюном. «В'юни» звалили їх у сніг беззвучно... Козаки тихо й безшумно заходилися знімати жерла гармат з лафетів... (*В. Чемерис. «Фортеця на Борисфені»*.)

11. Опишіть подану письменником картину бою так, як ви собі її уявляєте. Свою розповідь запишіть.

9. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Стара пісня по-новому співана (щось давно відоме); дивитися звисока (зверхньо ставитися); глядіти скоса (бути незадоволеним, ставитися недоброзичливо); жити по-панськи (розкошувати); краще синиця в жмені, як журавель у небі (бодай небагато, аби реальне); своя пазуха ближче (свої інтереси важливіші).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Прислівники, утворені від прикметникових основ за допомогою префіксів, пишуться разом.

2. Через дефіс пишуться прислівники, утворені додаванням префікса по- до прикметників або займенників на -ому (-єму), рідко на -и.

Три прислівники на -ому (*в основному, в цілому, в середньому*) пишуться окремо, бо в них немає префікса по-.

3. Прислівник, утворений додаванням префікса по- до прикметника на -ому, відповідає на питання я к? Прийменник *по* стосується не прикметника, а іменника (*по мосту, по полю, по сліду*) і тому пишеться окремо.

§45 *Прислівники, утворені від іменників*

Спостереження

1. Подумайте, чому в поданих прислівниках, утворених поєднанням іменників з прийменниками, префікси не можна написати окремо.

Влітку, взимку, упере́міш, ущерть, дощенту, на́взнак, навпростець, нанівець, наяву, на́встіж, спросоння, поруч, невтямки.

2. Зіставте прислівники й однозвучні поєднання прийменника з іменником і дайте відповіді: а) коли називаються конкретні предмети, явища, а коли йдеться про щось невизначене, загальне; б) коли між прийменником і на-

ступним словом можна вставити означення, а коли цього зробити не можна. Зробіть висновок про те, як відрізняти прислівники від однозвучних поєднань прийменника з іменником.

Прислівники	Іменники з прийменниками
вдень працюємо	*в день народження*
згори впало	*з гори котиться віз*
надвóрі холодно	*на дворі фабрики*
напам'ять вивчи	*на пам'ять не надійся*
глянув спідлоба	*витяг з-під парти*

3. Прочитайте подані прислівники і скажіть, чи можуть вони вживатися без прийменників. Зробіть висновок про їхнє написання.

Без відома, без угаву, без упину, без пуття, до вподоби, до останку, на гáмуз, на скаку.

4. Зіставте прислівники і поєднання прийменника з іменником, які і пишуться, і звучать однаково. Подумайте, за допомогою яких запитань можна їх розрізнити.

Прислівники	Іменники з прийменниками
ідемо в ногу	*вдарив у ногу*
зміряв на око	*пов'язка на око*
теревенить без кінця	*твір без кінця*
говорити у вічі	*світло б'є у вічі*

5. Прочитайте прислівники і зробіть висновок, як ще можуть творитися прислівники від іменників.

Кругом, бігом, гуртом, жýжмом, пóвагом, пíдтюпцем, миттю, весною, рачки, пішки, верхи, жаль, шкодá.

6. Поясніть, у чому особливість написання двох прислівників, утворених від іменників: *на-гора, по-латині.*

Вправи

1. Прочитайте речення і поясніть написання виділених прислівників та однозвучних сполучень прийменника з іменником.

1. Зорі тихо тремтять *угорі.* (*М. Коцюбинський.*) 2. Ой *на горі* та й женці жнуть, а попід горою, яром-

долиною, козаки йдуть. (*Народна творчість.*) 3. *Вночі* всі сплять, а *вдень* спішать робити. (*В. Симоненко.*) 4. *В день* такий розцвітає весна на землі і земля убирається зрання. (*В. Сосюра.*) 5. Ми з братом щиро любилися *зроду*, змалку. (*Марко Вовчок.*) 6. Ти саме й є той цвіт, що передається *з роду* і до роду. (*П. Тичина.*)

2. Поясніть, який різний зміст вкладається в наведені парами речення і як цей зміст залежить від написання слів.

1. Ми піднялися нагору.— Ми піднялися на го́ру. 2. Слон ходить поволі.— Слон ходить по волі. 3. Він сперся насилу. Він сперся на силу.

3*. Поміркуйте, який варіант написання правильний: перший, другий чи обидва. Чому?

1. З гори бігти набагато легше, ніж на гору. 2. Згори бігти набагато легше, ніж нагору.

4*. Запишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. (З)гори і сани біжать, а (на)гору і віз не їде. 2. Хоч дивиться на людей (з)гори, та мало бачить. 3. Говори (до)гори, а гора горою. 4. Не дери ніс (до)гори, бо перечепишся і впадеш. 5. Велике дерево (по)волі росте. 6. Ходить (по)волі, як пес на приколі.

5. Прочитайте прислівники, які пишуться двома словами, і з'ясуйте їхнє значення. Запишіть їх.

Без відома, без ла́ду, без угаву, без упину, в гості, в да́лечі, в обріз, до відома, до вподоби, до ла́ду, до останку, до пуття, до рання, до речі, до решти, з дому, на бігу, на ве́сну, на ви́плат, на га́муз, на диво, на жаль, на зло, на мить, на світанку, на скаку, на ходу, над силу, по змозі, по правді, по праву, по черзі, у височінь, уві сні, у вічі.

6. Прочитайте уривок з народної пісні, знайдіть у ньому прислівники й поясніть їхнє творення та написання.

Ой пасла я корівоньки
Зрання до вечора,
Напасла ще й напоїла
Та й жену додому.

Напасла ще й напоїла
Та й жену додому,
Мені мати постелила —
Лягай спати, доню.

Ой спала я та й до рання
Та й ще хочу спати.
Мене мати рано будить —
Не хочу вставати.

7. До поданих прислівників доберіть дієслова. Словосполучення запишіть (наприклад: *спідлоба — глянув спідлоба*).

Спідлоба, спіднизу, знадвору, зсере́дини, бе́звісти, насилу, спросоння, спересердя, навшпиньках, наніве́ць, ущент, вголос.

8. Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдіть прислівники й поясніть їхнє творення та написання.

1. Повна піч паляниць, а посере́дині книш. 2. Вдень у небі гуляє, а ввечері за землю сідає. 3. Надво́рі горою, а в хаті водою. 4. Всере́дині червоне, а зверху зеленим оксамитом укрите. 5. Що іде без упину?

В і д г а д к и : зорі й місяць, кавун, сніг, сонце, час.

9. І. Прочитайте текст. Випишіть із нього всі прислівники, утворені від іменників.

У ті часи по наших селах гра у футбол не була ще поширена. За все відповідала гра у м'яча. М'ячі були ґумові, але дехто робив ще старосвітським способом: з шерсті. Весною домашня худоба линяла, хлопці збирали злинялу шерсть і качали з неї красиві, пружні й легкі м'ячі. Гра у м'яча була грою весняною. Влітку спеціальних ігор не було, крім традиційної гри у довгої лози і бігу наввипередки. Восени всі хлопці робили собі ковіньки (це такі палиці, загнуті з нижнього кінця) і гралися в свинки. За свинку правила, звичайно, або кісточка з свинячого хребця, або спеціально вибивані з вільшини кульки. Ці кульки ростуть у стовбурі дерева, при корені.

У свинки гралися пізно восени, коли вже було свіжо надворі і доводилося добре ганяти, щоб не замерзнути. (*І. Сенченко. «Дитячі літа...»*)

10. Прочитайте народну усмішку і поясніть написання однозвучних з прислівниками слів.

— Павлику, чому ти не даєш санок братикові? — питається мама.

— Як не даю? Завжди, як з'їду санками з гори, то даю йому витягти на гору! — відповідає Павлик.

11. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Дивитися згори вниз (зверхньо ставитися до когонебудь); як дурному з гори бігти (дуже просто, немудро); валити все докупи (змішувати щось різнорідне); іти назад (повертатися до старого); іти навпростець (говорити, діяти прямо, відверто); поспішай поволі (дій обачно); лазити рачки (пересуватися на руках і ногах); пускати туман у вічі (навмисне заплутувати щось).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Безсумнівно, разом пишуться прислівники, утворені від іменників, які або форми яких тепер самостійно не вживаються.

2. Прислівники від однозвучних поєднань прийменника з іменником відрізняються тим, що: а) іменники називають конкретні предмети, явища, а прислівники вказують на узагальнені обставини; б) між прийменником та іменником можна вставити означення, а між частинами прислівника цього зробити не можна.

3. Частина прислівників, утворених поєднанням прийменника з іменником, пишеться окремо.

4. Прислівники відповідають на питання я к?, іменники з прийменниками відповідають на питання щ о? в різних відмінках.

5. Частина прислівників утворилася від іменників без префіксів.

§46 Прислівники, утворені від числівників

Спостереження

1. Розгляньте, як пишуться прислівники, утворені поєднанням числівників з прийменниками, і зробіть висновок про їхній правопис.

Уперше, вдруге, вп'яте, удвічі, утричі, вдвоє, вчетверо, удесятеро, водно, заодно, натроє, нашестеро, утрьох, уп'ятьох, усімох.

2. Розгляньте, як пишуться відчислівникові прислівники, утворені за допомогою префікса **по-**, і сформулюйте правило про їхнє написання.

1. Поодинці, подвічі, потричі. 2. По одному, по двоє, по троє, по четверо і т.д. 3. По-перше, по-друге, по-третє і т.д.

3. Розгляньте приклади і поясніть, як відрізнити прислівники від однозвучних поєднань прийменника з числівником.

Прислівники	Числівники з прийменниками
(побачив) уперше	*у перше (вікно)*
(склав) учетверо	*у четверо (дверей)*
(розламав) надвоє	*на двоє (саней)*
(прийшли) втрьох	*у трьох (будинках)*

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть у них прислівники та однозвучні слова й поясніть їхній правопис.

1. Вони вдвох хутенько піднялися на гору. (*О. Десняк.*) 2. Людина жартує у двох випадках: коли їй весело і коли їй сумно. (*Л. Костенко.*) 3. Тільки твердо так трималось місто гордеє, уперте, раз одбилось, потім вдруге, потім втретє, ще й вчетверте. (*Леся Українка.*) 4. Заїхали спочатку в перше, а потім у друге село, у третє не встигли заїхати.

2. I. Словосполучення запишіть у дві колонки: 1) з прислівниками (*пишуться одним словом*); 2) з поєднанням прийменника з числівником (*пишуться двома словами*).

Прийшли (в)чотирьох, розколов (на)четверо, узяв (у)чотирьох хлопців, збільшити (в)двоє, вліз (у)перше вікно, виріс (у)двічі, став (у)перше, (на)четверо коней, вихо́дили (по)одинці.

II. З других букв перших слів прочитаєте два останні слова з вислову російського історика В. Ключевського: «*Добра людина не та, що вміє робити добро, а та, що не вміє...*».

3*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. (На)четверо розкопана, розрита могила. 2. І дід, і баба у неділю на призьбі (в)двох собі сиділи. (*З тв. Т. Шевченка.*) 3. От постукали і раз, і (в)друге, і (у)третє, і ввійшли старости. (*Г. Квітка-Основ'яненко.*) 4. Переправлялись (по)троє маленьким човником. (*О. Гончар.*) 5. (По)перше, син був хворий, а (по)друге, звірився йому, гірко жалуючись, що хоче дезертирувати. (*О. Кобилянська.*) 6. Вищі від усіх дерев стояли тут сосни, часом густо, часом (по)одинці. (*С. Скляренко.*)

4. I. Словосполучення запишіть у три колонки залежно від того, як пишуться прислівники: 1) одним словом; 2) двома словами; 3) через дефіс.

Схвалили (в)цілому, ставляться (по)різному, узгодили (в)чотирьох, знати (на)пам'ять, трохи (по)старому, (по)всякому буває, (на)двоє розламав, охороняти (по)справжньому, (до)останку триматися, ступати (на) вшпиньках, учні йшли (по)двоє, вимести (до)чиста, видали (на)гора.

II. З других букв має скластися закінчення вислову французького філософа XVIII ст. Шарля Монтеск'є: «*Треба багато вчитися, щоб...*».

5. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Ладний тричі провалитися крізь землю (дуже незручно комусь); душа розривається надвоє (когось охоплюють суперечливі почуття); не раз і не двічі (часто, багаторазово); двічі літа не буває (щось приємне триває не вічно); у двох словах (коротко); надвоє баба ворожила: або вмре, або буде жива (говориться про щось непевне).

ТРИГОЛОВИЙ ЗМІЙ

В одному царстві з'явився триголовий змій. Він знущався з людей, грабував їх, убивав. Життя через нього стало нестерпним.

Стали напитувати сміливців, хто б розправився з тим чудовиськом. Але охочих не було — сусід кивав на сусіда, брат — на брата: мовляв, хай він, а не я.

І от прочув про того змія наймолодший брат. Два старші мали його за несповна розуму. Але коли він осідлав коня, вони й собі зібралися в дорогу: якщо загине, то хоч коня додому заберуть.

Довго добиралися, доки нарешті в'їхали в дрімучий ліс. Дерева тут стояли такі, що й утрьох і вчотирьох не обійняти. А проте то тут, то там, де літав змій, їхні стовбури були потрощені на друзки.

Наймолодший брат зліз з коня й залишив його братам, а сам подався шукати змія. Минуло скількись там часу, повернувся він — закривавлений, але живий.

— Ну що? — питають брати.

— Та вбив. І посік. Ідіть закопайте, щоб не смердів. А я відпочину.

Пішли старші брати на бойовище, дивляться — аж моторошно їм зробилося: дерева повалені, земля зорана, лежать порубані змієві голови: одна — натроє, друга — надвоє, а третя — ціла.

От ціла голова й обзивається:

— Складіть мої голови докупи й приставте до мого тулуба, то я покажу вам, де сховані мої скарби. Вони вдесятеро більші за царські.

Старші брати мерщій заходилися складати змієві голови та приставляти до тулуба. Змій ожив — і відразу кинувся на братів: пороздирав їх і проковтнув. Наймолодший брат, зморений, тим часом спав.

6. І. Прочитайте Михайликову казку, знайдіть у ній прислівники, утворені від числівників.

ІІ. Спробуйте й ви переповісти якусь народну казку по-своєму. Свою казку запишіть.

Висновки (*для самоперевірки*)

1. Прислівники, утворені поєднанням числівників з прийменниками, звичайно пишуться разом.

2. Окремо пишуться прислівники типу *по одному, по двоє*; через дефіс — типу *по-перше, по-друге*.

3. У прислівниках між префіксом і наступною частиною ніякого слова вставити не можна, а між прийменником і числівником можна вставити означення (наприклад, *той*).

§47 *Прислівники, утворені від прислівників*

Крім груп прислівників, названих раніше, є ще прислівники дуже давнього походження, які тепер сприймаються як непохідні.

Серед них розрізняємо дві підгрупи:

1) питальні: *як, де, куди, звідки, коли, доки, поки*;

2) вказівні: *так, тут, там, скрізь, всюди, туди, сюди, звідти, звідси, тоді, тепер, завжди, доти, досі*.

Спостереження

1. Простежте, з якими частинами прислівники пишуться разом, з якими — через дефіс, а коли — через два дефіси. Зверніть увагу на наголоси в деяких похідних прислівниках.

1. Аби́як, аби́куди, де́коли, кудись, колись, звідкись, я́кось, ніяк, ніде, ніколи, анітрохи, анізвідки. 2. Хто́зна-як, хто́зна-коли, ка́зна-де, ка́зна-доки, бу́дь-куди, бу́дь-коли, як-не́будь, коли-не́будь. 3. Як-не-я́к, де-не-де́, коли-не-коли́.

2. З'ясуйте, якого значення прислівникам надають префікси і як вони пишуться.

1. Забагато, задалеко, зарано, затихо. 2. Позавчора, позаторік, післязавтра. 3. Відко́ли, відтепер, відто́ді. 4. Назавжди, назовсім, але: на відмінно (на відмінну оцінку), на завтра (на завтрашній день), на потім.

3. Дослідіть, коли *не* з прислівниками пишеться разом, а коли — окремо.

Разом	Окремо
це сталося недавно	*не давно, а вчора*
зроблено непогано	*не погано, а добре*
іти було нелегко	*іти було не легко*

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть у них прислівники і поясніть їхній правопис.

1. Сюди нізвідкіль не залетить вітрець і не сколихне гаряче повітря. (*О. Гончар.*) 2. З темряви коли-не-коли подзвонює дзвоник, ніжно, мелодійно. (*О. Гончар.*) 3. Хтозна-відкіля незримі кроншнепи кудись летіли. (*М. Рильський.*) 4. Без ворогів можна в світі як-небудь прожити. (*Т. Шевченко.*) 5. Позавчора йшов дощ. 6. Вода зносила пліт, і нелегко було пристати до берега. (*М. Коцюбинський.*) 7. Дідові Овсієві не легко давалось зробити лад і спокій. (*М. Коцюбинський.*)

2. I. Запишіть словосполучення в дві колонки — з прислівниками: 1) написаними одним словом; 2) написаними через дефіс.

Блукає (казна)де, (ані)трохи не розгубився, (за)багато говоримо, узяв звідки(сь), сюди їдуть (хтозна)звідки, іду куди(небудь), звільнюся (після)завтра, писав (будь)як, знайдемо коли(небудь), виконав (аби)як, вивчив як(не)як.

II. З других букв перших слів повинно скластися закінчення вислову перського поета XIII ст. Сааді: *«Якщо ти байдужий до страждань інших, ти не заслуговуєш...»*.

3*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. (Не)сподівано випав глибокий сніг. (*О. Копиленко.*) 2. Заметіль сліпила очі, і (не)важко було збитися з дороги. (*Б. Харчук.*) 3. Лежить в полях блакитний сніг і (не)помітно тане. (*М. Рильський.*) 4. (Не)далеко від лісу, але далеченько від нас зірвався заєць. (*О. Копиленко.*) 5. (Не)легко вгадує і око не сліпе, чим вийдуть у житті такі чи інші діти. (*М. Рильський.*) 6. Слова (не)по-буденному звучали. (*П. Тичина.*) 7. Де(не)де у вікнах світло янтаріє. (*В. Сосюра.*)

4. І. До поданих прислівників доберіть синоніми й запишіть їх поряд.

Невгамовно, невибагливо, невиразно, невідкладно, недаремно, незабаром, ненавмисно, неодмінно, несито, нещиро.

С и н о н і м и: спішно, негайно, нагально, терміново, зараз же; обов'язково, конче, доконечне; нестримно, невпинно, безупинно; скромно; зажерливо; немарно, недаром; нечітко, розпливчасто; удавано, фальшиво, неприродно, облудно, лицемірно; нехотячи; скоро.

ІІ. З п'ятьма прислівниками з префіксом не- складіть словосполучення й запишіть їх.

5. Утворіть усі можливі прислівники з частинами аби- (пишеться разом), хтозна-, будь-, -небудь (пишуться через дефіс) і запишіть їх.

6. Уривок запишіть під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Дрова Толька різав удвох з матір'ю. Валик при цьому сідав на ґанку із шматком хліба, помащеним олією й посипаним сіллю, кусав той хліб і задумливо дивився, як хиляється туди-сюди, виспівуючи, пилка і як випорскує з одного й другого боку золотистими віялами тирса. Відбувалося таке завжди щовечора, коли тільки-но починали заповзати сутінки... Незмінно виходив із буди старий флегматичний Жук, сідав і ловив тремтливими ніздрями запах живиці. Цей запах заповнював увесь невеликий дворик, від того ще м'якше й відчутніше дихало осінню, а вони відчували тиху злагоду і спокій. Виходив із хати і кіт, сідав обіч Валика і навіть не просив у нього хліба: й котові пахло живицею й осінню, він виструнчувався і зводив голову, приплющивши очі. (*Вал. Шевчук. «Тепла осінь».*)

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Недаром хліб їсти (приносити користь); ненадовго стане (недовго хтось витримає таке навантаження); один від одного недалеко відбіг (обидва однакові); несповна розуму (розумово обмежений); якось-то воно буде (все влаштується); ні туди ні сюди (нікуди); а там хоч не розвидняйсь (байдуже).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Прислівники з частинами аби-, де-, -сь, ні-, ані- пишуться разом, з частинами хтозна-, казна-, будь-, -небудь пишуться через дефіс. Через два дефіси пишуться повторювані частини з часткою *не*.

2. Префікс за- в прислівниках вказує на надмір якоїсь ознаки. Префікси з прислівниками пишуться звичайно разом. Окремо прийменники пишуться лише тоді, коли від них можна поставити питання (**н а я к у о ц і н к у ? н а к о л и ?**).

3. З прислівниками *не* пишеться разом, коли щось стверджується, і окремо, коли *не* виражає заперечення.

§48 *Складні і складені прислівники*

Частина прислівників утворилася складанням основ. Якщо такі прислівники пишуться разом або через дефіс, то їх прийнято називати складними, а якщо їхні частини пишуться окремо, то їх називають складеними.

Спостереження

1. Прочитайте приклади і зробіть висновок, як звичайно пишуться складні прислівники.

Лівóруч, правóруч, босóніж, врізнобіч, воднóчас, повсякчáс, споконвіку, насáмперед, нашвидкурýч, чимскоріш, чимдалі, чимдуж, чимраз, якраз; винятки: тим часом, все однó, все рівно.

2. З'ясуйте, як утворилися подані прислівники: 1) змінні чи незмінні слова повторюються; 2) однакове чи різне значення мають повторювані частини. Зробіть висновок про їхній правопис.

Далеко-далеко, ледве-ледве, рано-вранці, давним-давно, зроду-віку, повік-віків, врешті-решт, тишком-нишком, сяк-так, часто-густо, геть-чисто, більш-менш, видимо-невидимо.

3. З'ясуйте, як утворилися подані прислівники: 1) змінні чи незмінні частини мови повторюються; 2) в одному чи в

різних відмінках вони стоять. Зробіть висновок про їхній правопис.

1. Пліч-о́-пліч, віч-на́-віч, всього-на́-всього; з давніх-давен, з діда-прадіда, без кінця-краю, не сьогодні-завтра; але: з усіх усюд. 2. Кінець кінцем, одним одно, час від часу, раз за разом, раз у раз, день при дні, з дня на день, день у день, рік у рік, хвилина в хвилину, нога в ногу, з боку на бік, з роду в рід, з кінця в кінець, сам на сам, один на один, один в один.

4. Запам'ятайте правопис прислівників *будь-що-будь, хоч-не-хоч*.

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть у них прислівники і поясніть їхній правопис.

1. Сичі в гаю перекликались, та ясен раз у раз скрипів. (*Т. Шевченко.*) 2. Високо-високо під небом вечірнім пролітали величезним табуном дикі гуси у плавні на ніч. (*М. Коцюбинський.*) 3. Рано-пораненьку ясне сонечко сходило. (*П. Тичина.*) 4. Ішов захожий тихо, нога за ногою, й роздивлявся на всі боки. (*Панас Мирний.*) 5. Я, наче саме щастя, хапаю чоботи, нашвидкуруч навстоячки намотую онучі і через хвилину стаю козаком-завзятцем. (*М. Стельмах.*) 6. Все одно, що б не сталось, ми не розлучимось. (*Леся Українка.*)

2. І. Запишіть прислівники в три колонки залежно від написання: 1) одним словом; 2) через дефіс; 3) двома і більше словами.

Кінець/кінцем, все/одно, з/на/двору, не/само/хіть, їжакувато/гостро, видимо/невидимо, в/основному, з/боку/на/бік, у/мить, раз/у/раз, стиха/помаленьку, в/цілому, стук/грюк, сяк/так, рік/у/рік, на/швидку/руч.

II. У кожному прислівнику підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте закінчення прислів'я: «*Без праці...*».

3. Речення запишіть під диктовку, написане звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

1. Пожовкли стерні на полях, і гине слід по журавлях ген-ген в далечині. (*Б. Лепкий.*) 2. А тим часом місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море.

(*Т. Шевченко.*) 3. Раз у раз дорогу загороджував буреломом. (*О. Гончар.*) 4. Рано-вранці прокинулась Олеся в незнайомій кімнатці. (*О. Донченко.*) 5. В маленькій кімнатці чимдалі стає гучніше. (*М. Коцюбинський.*)

4*. Речення перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Мокрий, де(не)де подовбаний снарядами асфальт тьмяно вилискує крізь туманний степ. 2. Козаков (що)духу мчав (у)низ по шосе в червоній пожежній машині. 3. Черниш не міг стримати себе, щоб раз(у)раз не виглядати за насип. 4. Бійці один(по)одному безшумно прослизали в чорну вирву тилових дверей. 5. Фронтовик (що)дня зустрічається з смертю віч (на) віч. (*З тв. О. Гончара.*)

5. Запишіть усі прислівники, що пишуться через два дефіси (їх має бути не менше восьми).

6. Наприклад, прислівник *обіруч* утворений від словосполучення *обома руками*, *водночас* — від *в один час*. Спробуйте самостійно пояснити, від яких словосполучень утворено прислівники *праворуч*, *обабіч*, *врізнобіч*, *босоніж*, *нашвидкуруч*, *мабуть*.

7. Прочитайте речення й поясніть різницю в значенні й написанні прислівників *мимохіть* і *мимохідь*.

1. Важкі повіки мимохіть спускались на вічі. (*М. Коцюбинський.*) 2. Мимохідь заглянувши в кузов, Марина зачерпнула звідти зерна. (*О. Гончар.*) 3. Рахую перші вільні травні не мимохідь, а мимохіть. (*М. Доленго.*)

8. Запишіть уривок під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Ніч була гаряча, жнив'яна. Духота стояла сливе** як удень. Свіжість півночі не встигла здмухнути вогню з гарячого лиця степу. Павло пішов по алеї, і йому здавалось, ніби гілля в гущавині пригнічує його зверху до землі. Він перебіг садок, перескочив через тин і вийшов через вигін у степ. Од заходу потягло тихесеньким, свіжішим вітерцем. Він пішов у степ назустріч тій прохолоді. Зорі пишно сяли в чистому небі. Метеори раз у раз спадали з неба на степ, то ніби хто кропив небо огняною водою, то ніби огняний палець

велетня розпорював все небо од верху до самого низу. Зорі так ясно сяли, що ввесь степ, навіть не освічений місяцем, мрів од краю до краю. Садок і церква, верби й вітряки мали якийсь фантастичний вигляд палаців, зубчастих стін. Чорнобиль, бузина коло тину здавались цілим лісом; а нарізно стоячі будяки серед степу здавались гіллястими дубами. *(І. Нечуй-Левицький. «Хмари».)*

9. І. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому прислівники та випишіть їх.

Рано-вранці, тільки-но забринить світанок у вікні, я вже на ногах. Нашвидкуруч готую сніданок — картопля в кожушку, часник, окраєць хліба з молоком,— і вже в степу. Я — єгер, охороняю заповідні угіддя від браконьєрів, стежу за порядком, а взимку допомагаю, чим можу, птахам і звірам. Ось і зараз, наприклад, у рюкзаку за спиною в мене — добрий пуд «мішанки»: вівса з ячменем. Я розсипаю її шаром з долоню завгрубшки у затишку за копицями сіна або ж на відкритих ділянках степу, які продуває вітер. Тут годуються плече до плеча зайці й сірі куріпки, часом навідуються косулі.

Розсипавши поживу, я поспішаю до ставка — прорубувати ополонки. Щоб рибі легше дихалось...

Брести крізь глибокі снігові замети важко, але цікаво. Головне, не треба надто поспішати — і не так стомишся, і побачиш більше.

Не один піт зійшов з мене, доки нарубав тих ополонок... Став промерз майже до дна, подекуди зі споду крижин мул чорніє. Але схоже, що я не припізнився: до продухвин живим сріблом ринув дрібняк: пічкурі, плітки, верховодки.

Зворотний шлях мені давався нелегко. Я стомився, вітер валив з ніг, метелиця занесла протоптану вранці стежку... Моторошно в зимовому степу. Тільки поземка мете й мете. Де-не-де з-під заметів стирчать обмерзлі гілки терну та чути ночами розлючене тявкання голодних лисиць. (*В. Севастьянов. «За місяцем місяць».*)

II. За цим зразком опишіть, як ви взимку прорубували ополонку, розчищали сніг або підгодовували пташок чи звірів.

10. Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє походження.

1. Краще бути першим на селі, ніж другим у Римі (сказав римський полководець Цезар, проїжджаючи через якесь убоге альпійське містечко). 2. Не можна двічі увійти в ту саму річку (так давньогрецький філософ Геракліт висловився про постійну мінливість світу). 3. Завжди учень (так І. Франко назвав збірку своїх поезій, трохи змінивши вислів давньоримського поета Марціала: «Хороша людина — завжди учень»).

Висновки (для самоперевірки)

1. Складні прислівники звичайно пишуться одним словом.

2. Якщо прислівник утворений повторенням незмінних слів з однаковим чи протилежним значенням, то вони пишуться через дефіс.

3. Якщо прислівник утворений повторенням змінних слів, то: а) частини, що стоять в одному відмінку, пишуться через дефіс; б) частини, що стоять у різних відмінках, пишуться окремо.

§49 *Написання* и *та* і *в кінці прислівників*

Спостереження

1. Простежте, яка буква — *и* чи *і* — пишеться в кінці прислівників після *г, к, х*, і сформулюйте правило.

Навкруги, трохи, верхи, поки, пішки, рачки, цапки, самотужки, пошепки, наввипередки, заввишки, напомацки, настільки, звідки (але: звідкіль, звідкіля), по-товариськи, по-українськи.

2. Простежте, коли після шиплячих *ч* і *ж* в кінці прислівників пишеться *и*, а коли — *і*. Сформулюйте правило.

1. По-вовчи, по-заячи, по-ведмежи; нехотячи, лежачи, стоячи. 2. Двічі, тричі, удвічі, потричі, вночі, поночі, позаочі, насторожі.

3. Порівняйте написання *и* та *і* в кінці інших прислівників та в кінці однозвучних іменників з прийменниками і зробіть висновок.

Прислівники	Іменники з прийменниками
докупи — вкупі	*до купи — в купі*
догори — угорі	*до гори — у горі*
зсере́дини — всере́дині	*з сере́дини — в сере́дині*

В и н я т к и: *восени́* — в осені, *бе́звісти* — без вісті, *поча́сти* — по частині.

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть прислівники й поясніть написання *и* та *і* в кінці їх.

1. Тричі крига замерзала, тричі розтавала; тричі наймичку у Київ Катря проводжала. 2. Один собі навік-віки в снігу заночую. 3. Було колись добре жити на тій Україні... А згадаймо!.. Може, серце хоч трохи спочине. (*З тв. Т. Шевченка.*) 4. Раптом пісня чудова геть-геть навкруги залунала. 5. Двічі на рік пишні квіти та не процвітають; в житті літа найкращії двічі не бувають. (*З тв. Лесі Українки.*) 6. Земля під помостом дзвенить уночі, суха й розпашіла, як срібні ключі. (*А. Малишко.*)

2*. Перепишіть прислів'я, вставляючи пропущені букви *и* або *і*.

1. Відходить лихо пішк.., а приїздить верх... 2. Лихо до нас бігом біжить, а від нас навкарачк.. лізе. 3. Двіч.. з неправдою не пройдеш. 4. Вноч.. всі коти чорні, а корови сірі.

3. Прочитайте загадки й відгадайте. Знайдіть прислівники і поясніть написання *и* та *і* в кінці їх. Загадки перепишіть.

1. Що за верхівець: сам сидить верхи, а ноги за вухами? 2. Землю рие, говорить не вміє, з провожатим ходить, мовчки робить. 3. Які ноги заввишки, такий ніс завдовжки, хату на хаті має, жабам рахунок знає. 4. Двічі родиться, а раз умирає. 5. Кругленьке, маленьке, впаде згори — не дзенькне, а тільки підскочить.

В і д г а д к и: лелека, м'яч, окуляри, плуг, птах.

4. З'ясуйте значення наведених прислівників. З двома з них складіть речення.

Навпо́мацки, навпрошки́, навпрямки́, навле́жачки, навси́дячки, навсто́ячки, навприсядки, навшпи́ньки, навко́лішки, навкара́чки, навви́передки, навперего́нки, навви́машки.

5. І. Запишіть слова в дві колонки: 1) з буквою *і* в кінці; 2) з буквою *и* в кінці.

Опівноч.., позаоч.., осик.., спалах.., клавіш.., подвіч.., трох.., свіч.., навкруг.., звідк.., лиж.., вноч.., сидяч.. (*дієприслівник*), насторож.. .

II. З других букв має скластися друга частина вислову давньогрецького філософа Платона: «*Добрий початок* — ...».

6. До поданих прислівників доберіть синоніми й запишіть їх поряд.

Наперегони, навпростець, крадькома, навко́ло, нашвидку́, охоче, гори́лиць.

С и н о н і м и: навкруги́, на́взнак, навзнаки́, наввипередки, навпрошки, навпрямки, залюбки́, по́хапки, по́крадьки, по́тайки.

7. І. Прочитайте уривок, випишіть з нього прислівники.

По обіді Андрій Григорович простелив під сливками ковдру, узяв подушку і рішив трошки покуняти. Як чоловікові по обіді хоч з годинку поспати, то наче вночі виспався, і навіть робити тоді можна буде. Чудесно лежати горілиць під сливками! Крізь мереживо листя і цвіту глибоко голубіє небо, а по ньому, як кораблі з білими вітрилами, пропливають одна за одною хмарини. Цвіт вишень і яблук аж куриться пахощами й ка́дить ними по садочку. Гусінь, кузочки, комахи, жучки — все нишпорить у траві, як у лісі, кожне собі лізе по своїй справі, поспішає, старається.

А на сусідній вишні розливався соловейко. І де воно в такої маленької пташинки стільки енергії, вогню та сили в голосі бралося? Адже він, здається, ні на хвилинку не вгавав ні вдень ні вночі, а часом тьохкав з такою експресією, що Андрієві Григоровичу аж у вусі трошки дзижчало. (*В. Винниченко. «На лоні природи.»*)

II. Пригадайте весняний день, коли все зеленіє, цвіте, пташки щебечуть, і опишіть його. Можете використовувати окремі словосполучення, вислови з наведеного тексту.

8. Прочитайте народну усмішку і поясніть її зміст.

— Ну як, Микольцю? Не був дядькові й тітці тягарем?

— Зовсім ні, мамо. Навпаки, коли я прийшов до них, то тітка сказала: «Ще тільки тебе бракувало!»

9. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Не раз і не двічі (часто); тричі відміряти, раз відрізати (добре продумати свої дії); дістати нагінки (бути вилаяним); сісти верхи (підпорядкувати когось собі); гратися навпереваги (змагатися, щоб здобути перемогу); ще чорти навкулачки не б'ються (дуже рано).

Висновки (для самоперевірки)

1. У кінці прислівників після *г, к, х* пишеться буква *и*.

2. Після *ч* і *ж* буква *и* пишеться лише в кінці прислівників типу *по-вовчи* та прислівників з суфіксом *-ачи* (які походять від дієприслівників). У решті випадків у кінці прислівників після *ч* і *ж* пишеться буква *і*.

3. У кінці інших прислівників букви *и* та *і* пишуться так само, як у подібних відмінкових формах іменників, за винятком *восени, безвісти, почасти*.

§50 Підсумкове повторення теми «Прислівник»

1. Розкажіть про прислівник як частину мови за поданим планом. Для ілюстрації кожного положення наведіть ще 3—5 власних прикладів.

I. Прислівник як частина мови.

1. Визначення прислівника: *поволі, удвоє, там, тоді, тому...*

2. Прислівник як член речення: *швидко іти, корисно, по-моєму, дорога ліворуч...*

3. Походження прислівників: *тут, зранку, спокійно, вчотирьох, по-твоєму...*

4. Написання прислівників: *натщесерце, десь-недесь, ніч у ніч...*

5. Наголос у прислівниках: *ра́дий — ра́до, широ́кий — ши́роко, нико́ли — ні́коли...*

II. Розряди прислівників за значенням.

1. Прислівники способу дії: *так, спокійно, по-новому...*

2. Прислівники міри і ступеня: *надзвичайно, трохи, учетверо...*

3. Прислівники місця: *там, здалеку, додому...*

4. Прислівники часу: *коли, щороку, досі...*

5. Прислівники причини: *тому, зопалу...*

6. Прислівники мети: *навмисно, наперекір...*

III. Творення і правопис прислівників.

1. Правопис відприкметникових прислівників на **-о, -е**: *старанний — старанно, незрівня́нний — незрівня́нно, шалений — шалено...*

2. Творення ступенів порівняння прислівників: *коротше, ближче, краще...*

3. Правопис префіксальних відприкметникових прислівників: *віддавна, попросту, по-простому, в цілому...*

4. Правопис відіменникових прислівників: *навесні, вранці, без відома...*

5. Правопис відчислівникових прислівників: *учетверте, подвічі, по двоє, по-друге...*

6. Розрізнення прислівників і однозвучних поєднань прикметників, іменників, числівників з прийменниками: *по-новому* і *по новому мосту, вдень* і *в день такий, вдруге* і *в другє вікно...*

7. Правопис відприслівникових прислівників: *абизвідки, будь-куди, десь-не-десь...*

8. Правопис прислівників, утворених складанням основ: *нашвидкуруч, врешті-решт, віч-на-віч, кінець кінцем...*

9. Вживання *не* і *ні* з прислівниками: *неважко* і *не важко, ніде́* і *ні́де...*

10. Правопис *и* та *і* в кінці прислівників: *навкруги, по-вовчи, нехотячи, тричі, насторожі...*

2. З поданих речень випишіть прислівники і схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика прислівника» (наприклад: *раз у раз — 113*).

1. Натовп сунув і більшав раз у раз. (*Ю. Смолич.*) 2. Опинившись надворі, він бігцем кинувся до будинку приїжджих. (*О. Гончар.*) 3. Так тихо, так сонно кругом. (*В. Сосюра.*) 4. Голос бринить монотонно і жалібно, немов хтось торкає раз по́ раз одну струну. (*Леся Українка.*) 5. Він прийшов нарешті додому і, відправивши чимшвидше слугу, замкнув двері зсере́дини. (*І. Франко.*) 6. День був погожий, по-осінньому променистий. (*З. Тулуб.*) 7. Вп'ятьох одній корові зривали лободу. (*А. Малишко.*)

3. І. Випишіть слова і словосполучення в чотири колонки залежно від того, якого походження прислівники: 1) від прикметників; 2) від іменників; 3) від числівників; 4) від прислівників.

Як-не-як, був удома, особисто, удосвіта, окремо, грав абияк, начисто, вчетверо, занадто, звечора, вже пізно, іще коли-небудь, передчасно, ішов по-військовому, ділю надвоє, деінде, зісподу.

II. З других букв повинно скластися закінчення вислову американського діяча XVIII ст. Томаса Пейна: *«Якщо ти двічі подумаєш, перш ніж один раз скажеш, ти...»*.

4. Розгляньте приклади й пригадайте всі випадки, коли прислівники пишуться через дефіс.

1. По-доброму, по-батьківському (по-батьківськи), по-всякому, по-своєму (але: потиху, помалу). 2. По-латині, на-гора. 3. По-перше, по-друге (але: подвічі, потричі; по одному, по двоє). 4. Хтозна-коли, казна-куди, будь-як, де-небудь (але: абияк); як-не-як, будь-що-будь. 5. Довго-довго, тяжко-важко, пліч-о-пліч, з давніх-давен.

5. Розгляньте приклади й пригадайте всі випадки, коли прислівники пишуться двома і більше словами.

1. В основному, в цілому. 2. Без угаву, без упину, до вподоби, на га́муз, на жаль. 3. По одному, по двоє, по троє. 4. На відмінно, на завтра, на потім. 5. Кінець кінцем, раз у раз, день у день, сам на сам, з року в рік.

6. Доберіть синоніми до поданих прислівників і запишіть їх поряд. Правопис прислівників поясніть.

Байдуже, зовсім, наодинці, нарешті, погано, часом.

С и н о н і м и: все одно, віч-на-віч, вряди-годи,

врешті-решт, іноді, інколи, зрештою, сяк-так, однаково, недобре, кінець кінцем, сам на сам, коли-не-коли, час від часу, цілком, геть-чисто, зрідка, абияк, як-небудь.

7. І. Запишіть прислівники (разом з іншими словами) в три колонки залежно від їхнього написання: 1) одним словом; 2) через дефіс; 3) двома і більше словами.

Оче/видно, по/людському, з/усіх/усюд, в/ногу йти, звідки/небудь, вийшов з/дому, по/тричі, тишком/нишком, у/голос, знав хтозна/коли, з/кінця/в/кінець, сам/на/сам, що/сили, зневажливо/погірдно, стирав раз/по/раз, віч/на/віч, спід/лоба, тим/часом.

ІІ. З других букв перших слів повинні скластися три слова, якими кінчається вислів голландського філософа XVII ст. Баруха Спінози: *«Знаючи свої вади, ми бачимо,...»*.

8. І. Слова і вислови запишіть у три колонки залежно від того, як пишуться частини, розділені рискою: 1) разом; 2) через дефіс; 3) окремо.

У/трьох селах, у нас по/простому, зменшив у/двоє, поговорили по/простому, оживає степ у/день, не сьогодні/завтра, сніг падає з/гори, брів по/твоєму сліду, змагаємося по/дружньому, по/перше, перебігає по/осінньому полю, зжовкле по/осінньому листя, збігає з/гори тої, знане з давніх/давен, радились у/трьох, хай буде по/твоєму, заглянув у/двоє дверей.

ІІ. З других букв має скластися закінчення вислову В. Сухомлинського: *«Треба тонко відчувати три речі: ...»*.

9*. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. Всяк розумний (по)своєму: один (с)першу, а другий (по)тім. 2. Колос повний (до)землі гнеться, а пустий (у)гору пнеться. 3. Вовк (по)вовчому і думає. 4. І (по)заячому сліду (ін)коли знаходять ведмедя. 5. Не (що)дня брехня, (де)коли й правда. 6. Сяк(так) (на)вскосяк, аби не (по)людському. 7. (З)верху гарно та тихо, а (в)середині ворушиться лихо.

10. Прочитайте народну усмішку, знайдіть у ній прислівники і поясніть їхній правопис.

Колись давним-давно звірі заходилися будувати міст. На нараді кожен з них подавав свої пропозиції.

Заєць сказав:

— По-моєму, міст треба будувати з хмизу: по-перше, його легше зробити, а по-друге — дешевше обійдеться.

— Ні,— заперечив ведмідь,— якщо вже будувати, то обов'язково з сторічних дубів, щоб міст був міцний і не треба було його раз по раз ремонтувати.

— Дозвольте, колеги! — встряв у розмову осел.— Який міст будувати,— це ми опісля вирішимо. Насамперед треба розв'язати принципове питання: як його будувати — вздовж чи впоперек річки?

11. І. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому прислівники й випишіть їх.

Доки звечоріло, Михайлик і з лука настрілявся, й з мушкета, й конем наїздився досхочу... Спершу хлопці стріляли: змагалися, хто краще влучить, а потім прийшли запорожці з ближнього куреня, привели коней і почали показувати школярам усяке козацьке штукарство: як на бігу сприсати коневі під черево, висіти вниз головою, вдаючи мертвого; стрибати в сідло, коли кінь мчить учвал, ставати йому на спину, лягати навзнак, перекидатися...

Хлопці наввипередки тислися до коней,— очі їм горіли, мов у вовченят: оце-то була козацька справа!..

Та вже смеркало, запорожці пішли з двору. Школярі повечеряли й стали вкладатися спати на подвір'ї. Хто хазяйновитіший, мостив постіль із сіна, що його призапасив та заховав у шкільній повітці; інші лягали просто на голій землі, поклавши під голову якесь лахміття або й кулак — по-козацьки. (*М. Пригара. «Михайлик — джура козацький».*)

II. З'ясуйте для себе, про кого йдеться в цьому уривкові, де відбуваються події. Приготуйтеся до усного переказу уривка: складіть його план, запам'ятайте окремі вислови й речення.

12. Запишіть уривок під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Винувато старий осміхнувся, пригнув ухо до поводиря, щось питає сліпий. Певно, які зібралися люди. Одкашлявся старий. Поважно нахмурив брови, по-новому зашуміли струни... Залунав зміцнілий голос...

Всі старі обличчя розцвіли, очі засяяли. Перезиралися, смутно хитали головами — багато з старшого віку людей добре ще пам'ятали, як руйнувала Катерина волю козачу, Запорозькую преславну Січ.

Мимохіть піднімались шапки на головах вгору і по-вовчому загорялись очі. Зразу одчувалось, що тут під кріпацькими ланцюгами буяє сила — велика, могуча, що її не задушиш...

Між старими тута ж вертяться діти, намагаючись угадати, чого це старі так затурбовані. Мало що розумів і малий Тарас Шевченко з того, що співав кобзар, проте і в нього ворушилось у грудях щось гаряче і завмирало чогось маленьке серце. *(С. Васильченко. «Широкий шлях».)*

13. Прочитайте уважно вірш, з'ясуйте його основну думку, придивіться, як поет передає свої почуття, які слова й вислови вживає, і напишіть власний твір «Моя рідна земля — Україна».

Коли мене питають: «Любиш ріки,
ріки, і річечки, і потічки?» —
Відмовчуюсь: вони в мені навіки,
а для мого народу на віки...
Коли мене запитують: «Народу
чи зможеш прислужитись, як і де?» —
Мовчу: на ясні зорі, тихі води
хай випадкове слово не впаде...
Коли мене питають: «Любиш землю,
степи, озера, яблуні в саду?» —
Я знов мовчу: від них не відокремлю
себе й тоді, як в землю перейду...
Коли мене питають: «Рідну мову
чи зміг би поміняти на чужу?» —
Моя дружина сину колискову
співає тихо... Краще не скажу...
Коли мене питають: «Україну
чи зможеш ти забуть на чужині?» —
Кричу: «Кладіть отут у домовину
живим!.. Однаковісінько мені...»

(В. Підпалий.)

СХОДЖЕННЯ НА ГОВЕРЛУ

Звичайно, Говерла не Джомолунгма і навіть не Монблан. Вона набагато нижча. Але, мабуть, саме тому не відлякує, а приваблює. Я мріяв коли-небудь усе-таки побувати на цій найвищій в Україні вершині. І ось торік така нагода трапилася.

Знизу Говерла не виглядає надто високою. Звідси здається, що на неї буде легко піднятися. Можна бігцем, наввипередки. І справді, *абияк* закинувши рюкзак за спину, перші сотні метрів ідеш бадьоро, впевнено. Але скоро починаєш відчувати, що лямки рюкзака дедалі сильніше в'їдаються в плечі, ноги важчають. Спочатку згинаєшся вдвоє, а потім — утроє.

Найважче даються останні півкілометра. До вершини зовсім близько, а ноги вже не несуть. Хоч повзи рачки. Присідаєш навпочіпки, щоб трохи перепочити. Здається, ідеш хтозна-як довго, а того кінця все немає.

Аж ось врешті-решт вершина. Найтяжче позаду. Ми вдвох з татом стоїмо на Говерлі, розглядаємося довкола. Яка краса несказа́нна! Наче застиглі велетенські хвилі, розкинулися перед нами Карпатські гори. А далеч ген-ген яка навкруги! Обрію не видно. Ніколи не забуду цієї картини.

14. Прочитайте Андрійкову розповідь. Випишіть з неї всі прислівники. І ви теж розкажіть якщо не про Говерлу, то про Карадаг, чи Світязь, чи Дніпро, чи щось інше, що привернуло вашу увагу. Свою розповідь запишіть.

§51 *Загальне поняття про службові частини мови*

Іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово і прислівник — це повнозначні частини мови. Вони відповідають на певні питання й виступають членами речення.

Службові частини мови на жодне питання не відповідають і самі по собі не є членами речення. У реченні вони обов'язково виступають разом з повнозначними частинами мови.

Наприклад, у реченні: *Хай я загину, та хай сяє мило над людьми сонцем правда і надія! (Леся Українка.)* — слова *я* (х т о ?), *загину* (щ о з р о б л ю ?), *сяє* (щ о р о б и т ь ?), *мило* (я к ?), *людьми* (к и м ?), *сонцем* (я к ?), *правда* (щ о ?), *надія* (щ о ?) — це повнозначні частини мови. А слова *хай, та, над, і — службові: хай* — це частка, вона вказує лише на можливість певної дії, але самої дії не називає; *та, і* — сполучники, перший поєднує два прості речення, другий — два іменники; *над* — прийменник, вжитий при іменникові.

В українській мові є три службові частини мови: прийменник, сполучник і частка.

Вправи

1. Прислів'я перепишіть, службові частини мови підкресліть.

1. З добрим дружись, а лихих стережись. 2. Для приятеля нового не цурайся старого. 3. Друзі пізнаються в біді. 4. Легко того бити, кого нікому боронити. 5. Одна розумна голова добре, а дві ще ліпше. 6. Ліпше з розумним у біді, ніж з дурним у добрі. 7. Мудрим ніхто не вродився, а навчився.

2. Перепишіть речення, вставляючи відповідно до змісту пропущені службові частини мови.

1. Квіти часто нам говорять втричі більше, ... слова.

2. Як хороше радіти ... причини, коли ... місто сутінь опадає. 3. І миті жодної ... можна повернути, ... заново, по-іншому прожить. 4. Скільки ... ... судилося страждати, все одно благословлю завжди день, коли мене родила мати ... життя, ... щастя, ... біди. (*З тв. В. Симоненка.*)

С л о в а д л я в с т а в о к: ніж, без, на, не (двічі), щоб, б, для (тричі).

3. І. Прочитайте текст. Випишіть з нього лише ті речення, у яких немає службових слів. Чи багато таких речень?

...Про красу ж Землі, Природи, а отже, й Душі людської ми повинні думати, дбати, культивувати її та всіляко прищеплювати.

Красива, гарна, чесна душа — це красиві думки, за якими — красиві діла, це роботящість, повага до всього — живого і мертвого, малого й великого.

Люди з красивими душами не здатні на підлість і мізерію, вони міряють життя великою мірою, за добро платять сторицею.

Краса потрібна нам, як повітря. Людина без краси, без любові — убога. І як би вона не клялася в найщиріших і найліпших своїх почуваннях, скільки б не твердила про якусь всезагальну любов — то пусте. Любов завше конкретна. І починається вона з малого, в міру пізнання людиною світу, розростаючись до нечуваних розмірів. Але й тоді в основі її лежить оте первинне чуття. Воно — як збудник, мов атомна крихітка, що живить і рухає могутню машину... (*М. Олійник. «За красою».*)

II. Підготуйте усну розповідь-роздум на тему «Душевна краса і любов до людей».

4. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Не в тім'я битий (розумний, тямущий); і в голову собі не брати (не думати, не здогадуватися); гратися в кота і мишки (хитрувати); хоч до рани клади (дуже тихий, податливий); без керма і без вітрил (без мети); а кіт ковбаску уминає, неначе й не до нього річ (комусь байдужі докори); поставити з ніг на голову (перекрутити, неправильно викласти щось).

§52 Прийменник як службова частина мови

Прийменники позначають різні відношення між явищами та предметами.

Наприклад, у словосполученнях *їхати до села, їхати від села, їхати через село, їхати повз село* різні відношення між тими самими дією та предметом передаються за допомогою різних прийменників. І саме завдяки їм поєднання тих самих слів кожного разу дістає інше значення.

Прийменники входять до складу членів речення, але самі членами речення не виступають.

Прийменники не змінюються.

Спостереження

1. Розгляньте таблицю й схарактеризуйте прийменник як службову частину мови.

Характеристика прийменника

Цифровий код	За походженням	З яким відмінком вжито	Написання
	1	2	3
0	—	—	—
1	непохідний	—	одним словом
2	похідний	Р.	двома і більше словами
3		Д.	через дефіс
4		Зн.	
5		Ор.	
6		М.	

2. У реальній дійсності відношення між явищами бувають просторові, часові, причинові, мети, способу дії, міри, міжпредметні тощо. Розгляньте приклади й зробіть висновок, на які відношення можуть вказувати прийменники.

Приїхав до міста, ліг під деревом, вітер з півночі, за дня, о першій годині, перед війною, скривився від болю, помилився через неуважність, кошти на будівництво, пішов по воду, від щирого серця, ставитися з повагою, до останньої краплі, ключ від дверей, будинок без вікон.

3. Знайдіть прийменники й визначте, від яких частин мови вони можуть походити.

З-під землі, з-над хмар; край дороги, протягом року; завдяки допомозі, незважаючи на дощ; поблизу школи, обабіч шляху, напередодні свята.

4. Випишіть у подану таблицю лише прийменники залежно від того, з яким відмінком їх вжито, і зробіть відповідні висновки.

З родовим	З давальним	Із знахідним	З орудним	З місцевим

У мене, у кімнату, у хаті, з лісу, з десяток, з братом, за Івана Мазепи, за Карпати, за Дніпром, на всіх, на повітрі, над хмари, над селом, під Новий рік, під ялинкою, між люди, між деревами, по коліна, по дорогах, без вагань, до нас, крізь бурю, через день, при батьках, всупереч прогнозам, наперекір долі.

5. Розглянувши попередні приклади, визначте, при яких частинах мови вживаються прийменники.

Вправи

1. I. Випишіть словосполучення в дві колонки: 1) з непохідними прийменниками; 2) з похідними.

Здибався з другом, поклав у шухляду, присів коло мене, уболіває за справу, росте навпроти школи, збори наприкінці літа, зрубав при корені, держав про запас, виглянув з-за рогу.

II. З других букв перших слів повинен скластися початок прислів'я: «..., *добре й буде*».

2. І. Випишіть у колонки окремо словосполучення, у яких прийменники вжито: 1) з родовим відмінком; 2) із знахідним; 3) з орудним; 4) з місцевим.

Став біля порога, виріс над морем, трапилось у травні, лишився без грошей, надіятися на випадок, обіч дороги, експеримент у лабораторії, ішов з батьком, виглянув з вікна, росте на горі, абстрагуймося від частковостей, агітація за кандидатів.

ІІ. З перших букв перших слів повинно скластися закінчення прислів'я: *«Не кидай...»*.

3*. Перепишіть прислів'я, ставлячи іменники, що в дужках, у потрібному відмінку.

1. Без (праця) не проживеш. 2. Як є охота, то і під (гора) потягне, а як нема, то і з (гора) не зрушить. 3. Хочеш їсти калачі, не сиди на (піч). 4. Коли хліб на (віз), то нема біди в (дорога). 5. До (повна миска) — усі з (ложки).

4*. Перепишіть прислів'я, вставляючи відповідно до змісту пропущені прийменники.

1. Слово ... слова — зложиться мова. 2. Де слова ... ділом розходяться, там непорядки водяться. 3. Скільки ... мед не говори, ... роті солодко не буде. 4. ... ласкаве слово не кидайся, а ... грубе не гнівайся. 5. Нема казки ... правди. 6. Гірше болить ... язика, як ... ножа. 7. Як випустиш ... свого язика, то ... чужому не втримаєш.

Слова для вставок: без, від (двічі), до, з, за, із, на (двічі), про, у.

5. Розгляньте приклади і з'ясуйте, які різні відношення позначають вжиті тут прийменники. До кожного прикладу доберіть дієслово.

У будинок. У будинку. На будинку. Над будинком. З будинку. Від будинку. Перед будинком. За будинком. Під будинком. Через будинок. При будинку.

6. Прочитайте речення й визначте, які з виділених слів прийменники, а які — прислівники. Як їх розрізняємо?

1. Лунає *навкруг* пісня сили, краси. (*С. Олійник.*) 2. У козацькому таборі, *навкруг* фортеці, копали шанці**. (*Н. Рибак.*) 3. Було ухвалено йти *назустріч*

Хмельницькому. (*Н. Рибак.*) 4. *Назустріч* здіймалося місто в бронзі і золоті дерев. (*З. Тулуб.*) 5. *Напередодні* шлюбу з'їхалися в аул сусіди. (*З. Тулуб.*) 6. *Напередодні* всю ніч падав сніг. (*О. Донченко.*)

7. Випишіть прийменники разом з іменниками, яких вони стосуються, і схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика прийменника» (наприклад: *з поля — 121*).

1. Сонце гріє, вітер віє з поля на долину, над водою гне з вербою червону калину. 2. Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть. 3. Попід горою, яром, долом, мов ті діди високочолі, дуби з гетьманщини стоять. 4. Встаєш із-за моря, з-за туману, слухняна рожева зоре! (*З тв. Т. Шевченка.*)

8. I. Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі сполучення прийменників з іменниками та займенниками, визначте їхній відмінок. Про який музичний інструмент ідеться в уривку?

Василь виходив далеко-далеко у поле, так далеко, що тільки ледве видно було різнокольорові вогні станції та сіре сяйво над містом. Ніч ласкаво приймала його в свої широкі обійми й любовно посміхалась йому зорями. Він сідав десь на горбику й виймав з-за пазухи якусь паличку, яку довго й ніжно обтирав рукавом свитки. Потім приставляв її до рота, зітхав, і від палички в тужливу, ніжну ніч котились з хурчанням ще більш ніжні, більш тужливі згуки. Про що він грав, тужливий син степів і праці? Хіба він знав? Хіба те знав нічний вітрець, син неба і степів? Один з них грав, бо так було потрібно, а другий радісно підхоплював сі згуки, грався ними і котив до сумно схиленого жита... І жито журно слухало ті згуки, хиталось колосом і м'яко шепотіло з вітром, згуками і Василем. (*В. Винниченко. «Раб краси».*)

II. Текст перекажіть своїми словами й переказ запишіть.

9. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Впадати в очі (бути помітним); взяти в розум (усвідомити, зрозуміти); вбити собі в голову (вперто триматися якихось думок); обкрутити навколо пальця

(одурити); з-під землі дістане (будь-що досягне свого); незважаючи на осіб (безпристрасно); з дощу та під ринву (з одної халепи та в іншу).

Висновки (для самоперевірки)

1. Прийменники можуть вказувати на відношення просторові, часові, причинові, мети, способу дії, міжпредметні.

2. Прийменники походять від прийменників, іменників, дієслів, прислівників.

3. Прийменники вживаються з п'ятьма відмінками (крім називного й кличного). Деякі прийменники можуть вживатися з трьома відмінками, а деякі лише з одним. Найменше є прийменників, які вживаються з давальним відмінком.

4. Прийменники вживаються при іменниках та займенниках.

§53 *Деякі особливості вживання прийменників*

Спостереження

1. Визначте, з якими відмінками вживається прийменник *по*.

Ходимо по алеях, черговий по школі, не спав по ночах, пливуть по Дніпру, видно по очах; пішов по воду, і по цей день.

2. Розгляньте приклади і пригадайте правила чергування *у — в*. Спираючись на це, зробіть висновок про вживання варіантів прийменника *у* та *в*.

Був у полі — була в полі. Цілий день у турботі — цілі дні в турботі. Вокзал у Києві — вокзал в Одесі. Звечоріло, у кімнаті потемнішало. Карась у воді — щука у воді. Концерти у філармонії.

3. Прочитайте приклади й спробуйте сформулювати правила вживання варіантів прийменника *з, із, зі*.

1. Сонце гріє, вітер віє з поля на долину. (*Т. Шевченко.*) 2. А вже весна, а вже красна! Із стріх вода капле.

(*Народна творчість.*) 3. Зі школи на майдан вивалила дітвора. (*А. Головко.*)

Вправи

1. Прочитайте уривок з вірша, знайдіть у ньому прийменники й визначте, з яким відмінком вони вжиті.

А вода по каменю,
А вода по білому...
Мила мати личенько синові, мила,
Вона свому Йвасику говорила:
«Побігай, дитиночко,
По пісочку,
Відпочинь, малесенький,
На моріжочку,
Набирайся силоньки
Від землиці —
Вона тобі, синоньку,
Знадобиться».

(*Г. Ігнатенко.*)

2*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. По (горобці) з гармат не стріляють. 2. Біда не спить, а по (люди) ходить. (*Народна творчість.*) 3. За вітром слава полетіла по всіх (усюди) і (кутки), по (байраки) і по (садки), далеко — аж за синє море. (*Л. Глібов.*) 4. По (хвилі блакитні) пливе човен прудко. (*Леся Українка.*)

3. I. Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) з вставленим варіантом прийменника *в*; 2) з вставленим варіантом прийменника *у*.

Щодня ... роботі, озимина ... полі, риба ... воді, багаж ... автобусі, обвал ... горах, ураган ... океані, ніде ... світі, зсипав ... засік, ураган ... пустелі, іскра ... попелі, міст ... майбутнє, був ... театрі, йдуть ... інститут, ударив ... дзвін, виступала ... філармонії.

II. З перших букв перших слів повинно скластися закінчення прислів'я: «*На те голова, ...*».

4*. Перепишіть речення, добираючи з дужок варіант прийменника.

1. Ще хвилина, і місяць урочисто випливе (з, із, зі) моря і простеле до самого берега широку, прозору путь.

2. Ви щасливі, холодні зорі, ясні, тверді, неначе (з, із, зі) кришталю. 3. Уже скотилось (з, із, зі) неба сонце — заглянув місяць у моє віконце. (*З тв. Лесі Українки.*) 4. Став перед нами острів (з, із, зі) моря. А місяць вимостив золотом дорогу до нього. 5. З-під сосен, як (з, із, зі) вікон, виднілись далекі і близькі гори. (*З тв. М. Коцюбинського.*)

5. Прочитайте речення і поясніть, якого значення надають прийменники *з, із* словам, при яких вони стоять.

1. Щось з місяць ішла баталія. (*Панас Мирний.*) 2. Разів із шість Рябка водою одливали. (*П. Гулак-Артемовський.*) 3. Пройшовши відсіль гонів з двоє, побачили, що ось лежав у бур'яні Бровко. (*І. Котляревський.*)

6. Прочитайте словосполучення на позначення часу і запам'ятайте, як вони творяться. За цими зразками складіть свої словосполучення й уведіть їх у речення.

О другій годині, за десять хвилин третя, п'ять хвилин на четверту, двадцять хвилин по восьмій, близько дев'ятої години, об одинадцятій годині п'ятнадцять хвилин.

7. I. Перепишіть словосполучення, замінюючи прийменники синонімами, що в дужках. Використайте всі можливі варіанти.

Поля круг села (навколо, довкола, навкруг, довкруг). Дерева коло дороги (край, біля, обіч, понад). Стою при вікні (біля, коло, поблизу́). Приїхав у Київ (до). По тих словах (після). По цей час (до). З того часу (від).

II. З чотирма словосполученнями складіть речення.

8. Прочитайте словосполучення й поясніть, якого значення їм надають прийменники.

1. Пішов по воду. Поплив за водою. 2. Просунув крізь паркан. Перекинув через паркан. 3. Працюю за тебе. Говорю про тебе. 4. Відповідав на уроці української мови. Відповідав українською мовою. 5. Протягом шести годин. О шостій годині.

9*. Перепишіть прислів'я, добираючи з дужок потрібні слова.

1. Золота клітка (для пташки, за пташку) неволя.

2. Пішов вовк (за вовною, по вовну) та й сам остався стриженим. 3. І каші не хочу, і (за водою, по воду) не піду. 4. Не (до своєї справи, за свою справу) не берися. 5. Гарно тому жити, хто не має (за чим, про що) тужити. 6. Всяк (за, про) правду трубить, та не всяк ту правду любить. 7. Всі ріки (в море, до моря) ведуть.

10. Прочитайте народну усмішку, знайдіть у ній прийменники й поясніть особливості їхнього вживання.

Батьки поїхали з дому, а Данилко не пішов до школи. Раптом — телефонний дзвінок. Данилко по голосу впізнав свою вчительку.

— Чому сьогодні Данилко пропустив уроки?

— Він захворів.

— А хто розмовляє зі мною?

— Мій тато...

11. Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдіть у них прийменники та усно схарактеризуйте їх.

1. Маленький хлопчик у сірій свитинці по дворах стрибає, крихти збирає. 2. Через тебе я бив себе, через себе я бив тебе; убив тебе, а кров моя тече. 3. Сивий селезень попід землею плаває. 4. У зеленім кожушку, костяній сорочечці я росту собі в ліску, всім зірвати хочеться. 5. З-за лісу, з-за пралісу золота діжа сходить.

В і д г а д к и: горобець, комар, леміш, ліщиновий горіх, сонце.

12. Прочитайте уривок з народної пісні, знайдіть у ньому прийменники і поясніть особливості їхнього вживання.

По той бік гора, по сей бік гора,
Поміж тими крутими горами
Сходила зоря.

Ой то ж не зоря — дівчина моя
З новенькими та відерцями
По водицю йшла.

13. І. Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі сполучення прийменників з іменниками і поясніть вживання варіантів прийменників *у, в* та *з, із*.

Від сторони ріки здіймалося капище** Перуна. Сам ідол стояв високо між чотирма різьбленими стовпами

під наметом-крівлею, а його золота голова з очима з самоцвітів грізно споглядала вниз над чотирикутним підсінням. У підсінні, наче бояри князеві, стояли боги — Велес, Стрибог, Дажбог та інші опікуни полян. Перед капищем сидів на камені у білій одежі старий волхв** з сивою бородою, у вінці з терня на голові, бо терня — це прообраз блискавки. Біля нього стояли два молодших. Один мав на голові вінок із соснових гілок, другий з пірнатих степових трав. У руках тримали волхви довгі ціпки з позолоченими головками та малі срібні чарки на жертовний мед або вино. Малі отроки** у білих одежах стояли поряд і пильнували коробок з ладаном**, ялівцем, віночки запашного зілля, голубів у клітках та двох ягнят.

Серед капища перед наметом на стовпах держали два парубки чорного, мов галка, коня, якого князь мав жертвувати Перунові перед походом. (*Ю. Опільський. «Ідоли падуть».*)

II. Підготуйтеся до усного переказу тексту: складіть план розповіді, незвичні слова та вислови запишіть.

Альманах. ***Твір вісімнадцятий*** **(Марійчин)**

РУШНИКИ

Зайдіть в українську хату і ви побачите над вікнами, над дверима, над фотографіями, на образах на покуті вишиті рушники. Узори на них — то давні забуті символи, давні, може, ще з трипільських часів письмена. Наприклад, ромб із крапкою посередині — засіяна нива, квітка — світове дерево від неба до землі, людська фігурка з піднятими догори руками — знак берегині, прадавньої богині хатнього затишку.

Рушники виконували колись магічну роль: заступали шлях нещастю в оселю, охороняли людину й те, що їй найдорожче, від злих сил. Народжувалася дитина — її загортали в рушник. Лежав хліб на столі — його накривали рушником. На рушникові подавали хліб-сіль дорогим гостям. Домовину в могилу опускали на рушниках.

Найбільше дій, пов'язаних із рушником, можна ще й тепер побачити на весіллі. Рушники подають і беруть, коли відбувається сватання, рушниками пов'язують молодих, ними прикрашають гільце на дівич-вечорі, на рушник стають, беручи шлюб.

14. Прочитайте Марійчину розповідь. Розгляньте старі вишиті рушники у музеї, на фото або у вашому домі, розпитайте про тих, хто їх вишивав, і про те, що на них зображено та коли й для чого їх використовувано. Усі ці відомості запишіть.

Висновки (для самоперевірки)

1. Прийменник *по* вживається з місцевим та знахідним відмінками.

2. Українська мова уникає насамперед збігу голосних, а потім — приголосних. При цьому пауза сприймається як приголосний. Перед *в* та *ф* завжди вживається *у*.

3. Звичайно вживається варіант *з*. Варіанти *із, зі* вживаються тоді, коли треба уникнути немилозвучного збігу приголосних.

§54 Написання прийменників

Прийменники пишуться одним словом, через дефіс та двома й більше словами.

Спостереження

1. Проаналізуйте, з яких частин складаються наведені прийменники, і зробіть висновок, як звичайно пишуться прийменники, складені з двох і більше частин.

Попід горою, понад Дніпром, поміж вербами, навпроти школи, упродовж року, напередодні свята, задля справедливості.

2. Дослідіть, коли складні прийменники пишуться через дефіс.

З-поза хмар, з-за лісу, із-за верб, з-під води, із-під землі, з-поміж знайомих, один з-поперед одного.

3. З'ясуйте, як пишуться прийменники, утворені поєднанням повнозначних частин мови з прийменниками.

Під час дощу, в силу обставин, за допомогою важеля, в напрямі до лісу, залежно від умов, згідно з розпорядженням, відповідно до плану, незважаючи на погоду.

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть у них прийменники і поясніть їхнє написання.

1. Із-за лісу, з-за туману місяць випливає. (*Т. Шевченко.*) 2. З-над річки лине пісня голосна. (*М. Рильський.*) 3. Геть понад морем, над хвилями синіми в'ються, не спиняться чаєчки білії. (*Леся Українка.*) 4. Сонячні панелі, хлопчики в піску, поміж ними грається дівчинка в вінку. (*В. Сосюра.*) 5. Тихо, легко, нечутно і незримо з-поза морів насувається вечір. (*Б. Лепкий.*) 6. Незважаючи на винятково важкий засушливий рік, серед спаленого сонцем степу, на гарному, положистому горбі понад берегом майбутнього моря він добудовує вже нове село... (*О. Довженко.*)

2. I. Запишіть словосполучення в дві колонки: 1) ті, у яких прийменники пишуться одним словом; 2) ті, у яких прийменники пишуться через дефіс.

Спуститися (з)над хмар, один (з)перед одного, садять (по)над яром, виріс (по)серед поля, лине (з)посеред гаю, один (з)поміж усіх, об'єднатися (за)ради справи, яскравий (по)над міру, мружитися (з)під брів, атака (з)за лісу.

II. З перших букв повинен скластися початок прислів'я: *«... м'якша від чужої подушки».*

3*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Поля (по)під небом прослались безкрайні. (*Б. Грінченко.*) 2. Дівчина в рожевому намисті дивиться на сонце (з)під руки. (*М. Гірник.*) 3. (Під)час жнив раптом різко похолодало. 4. (Не)зважаючи на спеку й духоту, косарі співали косарських пісень. (*І. Нечуй-Левицький.*) 5. (Із)за гаю літнє сонце виплива. (*С. Олійник.*)

4. І. Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі сполучення прийменника з іменником та займенником, прийменники підкресліть.

Іноді той човен сниться Орчикові. Ніби пливе не по воді, а по снігах, погойдуючись на заметах; потім по квітучому лугу пливе, а поміж травою не метелики пурхають, а лини й сазани шастають, і стільки ж їх багато! Сниться, що пливе човен лісом, поміж лозою, і з-під днища гадюки розповзаються полохливо, сороки вискакують, рятуючи свої довгі хвости. Ось човен уже по ріллі пливе, а рілля ж та чорна, масна, пливти по ній важко, ой важко, хоч бери та руками помагай. Орчик і справді ввісні пробує гребти руками й прокидається. А що спершу не в силі забути недавній сон, то все ще здається, ніби він не в ліжку лежить, а в човні, і той човен посувається по хаті — біля скрині, біля столу, біля ослонів...

Є в Орчика спомин — як пливли колись посеред ночі з батьком. Повінь тоді причаїлась на околиці, прохолодна й темна. Батько взяв із собою ліхтар, і Орчик, сидячи попереду, освітлював дорогу. (*Є. Гуцало. «Весняні води».*)

II. Текст запишіть під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте.

5. І. Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі похідні прийменники разом з іменниками.

Далеко-далеко на південь засиніли смугою гори, вкриті лісом. Та смужка здавалась на краї неба сизою хмарою, котра ледве-ледве висувалась скраю над степом.

Дашкович наближався до тієї синьої смуги. Гори виступали з туману. Вже можна було бачити яри й долини між горами; було видно ліси, села, розкидані на шпилях і попід горами. Хрести на церквах і вікна блищали в тумані проти сонця, як алмази з-під тонкої матерії. Ліси виступали ясніше. Темні й невисокі гори здавались вищими серед гладенького рівного степу, роблячи чудовий контраст з зеленою широкою скатертю...

Коні підтюпцем побігли з пригорка на долину, а з долини знов на пригорок. Гори з лісами й селами то

виринали, то знов ховались за пригорки, і часом з-за горба було тільки видно верхи та хрести церкви ближчого села. Перед очима разом розгорнулось село під горою, над великим ставом. З ставка повіяло холодком. Коні побігли попід густими садками. (*І. Нечуй-Левицький. «Хмари».*)

II. Уявіть, як перед очима подорожнього поступово розгортається картина гористої місцевості. Опишіть цю картину в русі або перекажіть наведений текст. Свій твір чи переказ запишіть.

6. Прочитайте уривок з вірша. Знайдіть у ньому прийменники й поясніть їхнє значення та написання.

Тече вода з-під явора
Яром на долину.
Пишається над водою
Червона калина.
Пишається калиноньку,
Явір молодіє,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють.
Тече вода із-за гаю
Та попід горою.
Хлюпощуться качаточка
Поміж осокою.

(Т. Шевченко.)

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Стріляти в гармат по горобцях (докладати багато зайвих зусиль); ґрунт поповз з-під ніг (чиєсь становище стало хистким); поставити поза законом (позбавити кого-небудь прав громадянства); по верхах стрибати (знати щось поверхово).

Висновки (для самоперевірки)

1. Прийменники, складені з двох і більше частин, звичайно пишуться одним словом.

2. Через дефіс пишуться складні прийменники, утворені за допомогою прийменників *з, із*.

3. Прийменники, утворені поєднанням повнозначних частин мови з прийменниками, пишуться двома і більше словами.

§55 Розрізнення прийменників і префіксів

Прийменники з наступними словами вимовляються так само нероздільно, як і префікси: *на зустріч з учнями — вийшов назустріч; заглянула в останнє вікно — оглянулася востаннє; по осінньому полю — холодно по-осінньому.* Але прийменники завжди пишуться окремо, а префікси — разом або через дефіс.

Спостереження

1. Простежте, як вимовляються і як пишуться прийменники *зі, наді, піді, переді, уві.*

Поруч зі мною, високо наді мною, внизу піді мною, далеко переді мною, приснилось уві сні.

2. Дослідіть, як можна відрізнити поєднання прийменника з іменником від однозвучного прислівника.

З'їхав *з* (положистої) *гори* — упав *згори*; прийшов *на* (цю) *зустріч* — вибіг *назустріч*; перевернувся *на* (правий) *бік* — відкликав його *набік*; *у* (великій) *купі* листя — ми росли *вкупі*.

3. Дослідіть, як можна відрізнити поєднання прийменника з прикметником, займенником або числівником від однозвучного прислівника.

По **(ч о м у ?)** ***давньому*** **сліду — все йде (я к ?)** ***по-давньому*****; *по*** **(ч о м у ?)** ***вашому*** **шляху —зробили (я к ?)** ***по-вашому*****; *у*** **(ч о м у ?)** ***чотирьох*** **стінах — працювали (я к ?)** ***учотирьох*****.**

Вправи

1. Прочитайте словосполучення, знайдіть у них однозвучні прийменники й префікси і поясніть їхнє написання.

1. Печера в горі — сонце вгорі. 2. З'їхав з гори —

упав згори. 3. Глянув з-під шапки — глянув спідлоба. 4. Видалось уві сні — увійшов до кімнати. 5. По моєму розумінню — сталося по-моєму. 6. По літньому степу — по-літньому тепло. 7. У трьох мішках — повертались втрьох.

2. Випишіть прийменники разом з іменниками та схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика прийменника» (наприклад: *на заході — 161*).

1. Розпечене сонце на заході вже шубовснуло в Дніпро. (*О. Довженко.*) 2. Обабіч шляху в прозорому місячному тумані, наче видіння, відходили темні постарілі липи. (*М. Стельмах.*) 3. Мріють крізь хмари зорі вгорі. (*В. Симоненко.*) 4. Між сірими скелями стоїть на низині стара церква з трьома банями. (*І. Нечуй-Левицький.*) 5. В день такий на землі розцвітає весна. (*В. Сосюра.*) 6. По новому руслу потекло відтепер донецьке життя. (*О. Гончар.*)

3*. Прислів'я перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Скільки (в)гостях не бути, а (до)дому вертатись треба. 2. Не пізно (до)дому свого й опівночі. 3. (В)дома і стіни помагають. 4. Горе тому, в кого нема порядку (в)дому. 5. Чоловік (у)домі голова, а жінка — душа. 6. (По)одежі стрічають, а (по)розуму проводжають. 7. Мудрого й без дорогої шати (по)одному слову можна пізнати. 8. Добрий баранчик, та (по)вовчому виє. 9. (З)верху гарно та тихо, а (в)серéдині ворушиться лихо.

4. І. Словосполучення запишіть у дві колонки залежно від того, як пишуться частини, що в дужках: 1) окремо (прийменники); 2) разом (префікси).

Звернувся (в)друге, пішли (в)чотирьох, плакав (уві)сні, людина (з)людиною, знявся (в)гору, (у)день народження, вилив (у)друге відро, ішов (на)помацки, подався (до)дому, книжка (переді)мною, (з)малку працюй, було це (в)літку, гукнув (по)батькові.

II. З других букв перших слів повинно скластися закінчення вислову російського мислителя XVIII ст. О. Радищева: *«Тільки тоді станеш людиною, коли навчишся бачити...»*.

5. Доповніть речення, добираючи з дужок потрібні слова або словосполучення. Свій вибір поясніть.

1. Ми подалися вдвох... Ми подалися в двох... (різних напрямках, на річку). 2. Кожен ішов по-своєму... Кожен ішов по своєму... (до мети, маршруту). 3. Хлопці повернули вбік... Хлопці повернули в бік... (лісу, із дороги).

6. Уривок запишіть під диктовку. Написане звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Сонце схилилося на захід і не пекло вже так дошкульно, як раніше. Тихий вітер дихав із-за Беєвої гори, приносив із степу свіжий запах трав і денну прохолоду Манилівського лісу, що зеленів на горбах. Сивий полин і листатий подорожник кущилися обабіч дороги, злегенька припорошені пилом. Зелені хліба котили хвилі з горба на горб, з горба на горб, як море в легкий бриз. Незважаючи на малесенький вітерець, парило і робилося душно. Ластівки літали понад самою землею, мовчки, без щебету; шуліка, розпластавши крила, висів непорушно у синім небі. (*Григорій Тютюнник. «Вир».*)

7. І. Прочитайте уривок, випишіть з нього окремо прийменники з іменниками, окремо — прислівники, утворені поєднанням прийменника з різними частинами мови.

Радіоактивна хмара над атомною станцією розповзлася вшівнеба і повільно рухається на північ, куди стиха подув вітерець, що на землі майже не відчутний.

Довкола станції у доволі великому радіусі горять розкидані під час вибуху шматки палива...

Рибалки, що вудили рибу посеред водозабірного каналу, щосили женуть свого ґумового човна до берега.

Біжать до прохідної люди, біжать, перестрибуючи через викинуті з блока шматки урану й графіту. Хіба може хтось із них подумати, що ці тліючі уламки випромінюють смертельну небезпеку? Адже вони бачать їх уперше.

Четверо спутаних колгоспних конячок стоять у лузі за каналом, збилися докупи і стоять, байдуже дивлячись на людський тлум біля станції.

Вулицями міста шугають машини: міліцейські, швидкі допомоги, службові й приватні... Місто спить: де-не-де хтось сонно визирне з балкона чи вигляне крізь вікно, спалахне світло в кімнаті й погасне: кого там носить засвіта? (*В. Яворівський. «Марія з полином в кінці століття».*)

II. Приготуйтеся до усного переказу тексту: складіть план, випишіть і запам'ятайте важливі слова, вислови.

8. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Відкрито глянути у вічі (відчувати себе невинним перед ким); звести на манівці (неправильно спрямувати); звестися нанівець (втратити значення, силу); і вдень зі свічкою не знайдеш (нема ніде); по гарячому сліду (слідом за подією); по своєму ліжку простягай ніжки (дій відповідно до своїх можливостей); усяк по-своєму тратить розум (кожен на свій лад чинить щось нерозумне).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Прийменники *зі, наді, піді, переді, уві* пишуться окремо від слів, при яких стоять, хоч вимовляються нероздільно з ними.

2. Між прийменником та іменником можна вставити означення, між частинами прислівника означення вставити не можна.

3. Прислівник відповідає на питання я к ?, а прикметники, займенники, числівники разом з іменниками, до яких вони відносяться,— на питання п о ч о м у ? в ч о м у ? і т. п.

§56 Сполучник як службова частина мови

Сполучники поєднують однорідні члени та частини складного речення.

Наприклад, у реченні: *Ростуть дуби, купають в небі віти, а навкруги, немов веселі діти, дубки та липки зводяться рясні. (М. Рильський.)* — сполучник *та* поєднує два однорідні члени, сполучник *а* — дві частини складного речення, а сполучник *немов* приєднує підрядне речення до головного.

За значенням сполучники бувають:

а) сурядні — з'єднують рівноправні слова і рівноправні частини речень: 1. *Батько й мати.* 2. *Сонце встало, і земля зраділа*;

б) підрядні — приєднують підрядне речення до головного: 1. *Працюємо, щоб мати.* 2. *Не жатимеш, якщо не посієш.*

Сполучники до складу членів речення не входять і самі членами речення не виступають.

Сполучники не змінюються.

Спостереження

Розгляньте таблицю на с. 220 і схарактеризуйте сполучник як службову частину мови.

Характеристика сполучника

Цифровий код	За значенням	За способом вживання	Написання
	1	2	3
0	—	—	—
1	сурядний єднальний	одиничний	одним словом
2	сурядний протиставний	повторюваний	двома і більше словами
3	сурядний розділовий	парний	через дефіс
4	підрядний		

1. Розгляньте приклади й визначте, які сурядні сполучники вказують: 1) на сукупність явищ; 2) на протиставлення, виключення або порівняння явищ; 3) на взаємовиключення або чергування явищ.

1. Єднальні сполучники (*і(й), та, ні...ні, не тільки... а й, як... так і*): *сонце й місяць; ні дощ, ні холод, ні вітер; як хлопці, так і дівчата.*

2. Протиставні сполучники (*а, але, та, проте, зате, однак*): *не білий, а чорний; осінній, але теплий; одне зацвіло, а друге зів'яло; поволі, проте впевнено.*

3. Розділові сполучники (*або, чи, то...то, не то...не то, чи то... чи то*): *я або ти; то дощ, то сніг; не то горить, не то погасло.*

2. Дослідіть, чи сполучник *та* має однакове значення в обох висловах: 1. *Сонце світить та гріє.* 2. *Місяць світить, та не гріє.*

3. Дослідіть, які відношення між частинами складного речення можуть виражати підрядні сполучники (причини, мети, умови, порівняння тощо).

1. Люблю людей землі моєї, *бо* й я землі моєї син. (*В. Сосюра.*) **2.** Слухайте ж, *щоб* дітям потім розказать, *щоб* і діти знали... (*Т. Шевченко.*) **3.** Не можна любити народів других, *коли* ти не любиш Вкраїну! (*В. Сосюра.*) **4.** Між горами старий Дніпро, *неначе* в молоці дитина, красується, любується на всю Україну. (*Т. Шевченко.*)

4. Зробіть висновки, які сполучники за способом вживання називаються одиничними, які — повторюваними, а які — парними.

1. Одиничні сполучники: *брат і сестра; добрий, а не злий; сніг або дощ; темно, бо ніч.*

2. Повторювані сполучники: *і день, і ніч; і земля, і вода, і повітря; то спалахує, то гасне; ні сонце, ні місяць, ні зорі.*

3. Парні сполучники: *не тільки батьки, а й діти; як навесні, так і влітку; хоч малий, та кмітливий; якщо не я, то хто.*

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть у них сполучники та схарактеризуйте їх за значенням та способом вживання.

1. І день, і вік однаково минають. 2. Дзвони грають, бо моя воскресає душа. 3. Всі ми з глини, але людські серця з воску й міді. 4. Важка вода, та від води ще важче небо. (*З тв. Б.-І. Антонича.*) 5. Хоч на щастя життя багате, але кожну людину ждуть і печалі, і сум, і втрати, і не можна їх обминуть. (*В. Симоненко.*) 6. Якби я була зіркою в небі, я б не знала ні туги, ні жалю. 7. А поет усе то грає, то щось пише на папері. (*З тв. Лесі Українки.*)

2. У реченнях одиничний єднальний сполучник замінюйте різними сполучниками (повторюваним єднальним *і...і*, парними єднальними *як...так і, не тільки...а й*, протиставним *а (не)*, розділовими *або, чи, або...або*, якщо *не...то*) і простежте, як від цього змінюються відтінки значення речення.

1. До моря будемо добиратися поїздом і автобусом. 2. У саду працюватимемо сьогодні і завтра. 3. Реве і свище вітер в полі.

3. Прислів'я перепишіть, вставляючи потрібні сполучники. Сполучники підкресліть.

1. Згода будує, ... незгода руйнує. 2. Краще солом'яна згода, ... золота звада. 3. Бий свій свого, ... чужий боявся. 4. Не кидай каміння в небо, ... собі голову розіб'єш. 5. Довіряй, ... перевіряй. 6. ... наше не в лад, ... ми з своїм назад. 7. ... пан, ... пропав — двічі не вмирати.

Слова для вставок: а, але, бо, ніж, щоб, чи...чи, якщо...то.

4. У прислів'ях визначте підмети й присудки, знайдіть сполучники і скажіть, однорідні члени чи частини складного речення вони з'єднують.

1. Правда і в огні не горить, і в воді не тоне. 2. Брехня стоїть на одній нозі, а правда на двох. 3. З неправдою світ пройдеш, та назад не вернешся. 4. Правда та кривда — як вогонь і вода. 5. Всяк правду знає, та не всяк про неї дбає. 6. Не шукай правди в інших, якщо в тебе її нема. 7. Кривда від правди, як тінь від сонця, ховається.

5. Прочитайте вира́зно народну жниварську пісню, знайдіть у ній сполучники і повністю схарактеризуйте їх.

Маяло житечко, маяло,
Як у полі стояло;
А тепер не буде маяти,
А буде в стодолі лежати.
До межі, женчики, до межі,
Бо мої пиріжечки в діжі.
До краю, женчики, до краю,
То я вам пиріжечка покраю.
Котився віночок по полю,
Просився в женчиків додому:
— Візьміть мене, женчики, з собою
Та занесіть мене до господаря в стодолу,
Бо я вже в чистім полі набувся,
Буйного вітречку начувся,
Од ясного сонечка нагрівся,
А дрібного дощику напився.
Нехай же я у стодолі одпочину,
Поки вивезуть знов на ниву.

6. І. Прочитайте уривок. Випишіть із нього всі сполучники, згрупувавши їх за значенням.

Про що б дідусь не розповідав, неодмінно ви́скіпає таке гарнюпусіньке, свіженьке слівце, що в жодній книжці не знайдеш, або ж приперчить приказкою чи прислів'ям. І все це в нього доречно й природно, неначе бондар вправив тугу клепчину в діжечку...

Бабуся, щоправда, менш говірка. Але й вона, коли розохотиться, може розказати багацько цікавого. І тоді

один одному спуску не дають: то жартом, то приказкою, то спогадом розмову присмачать, мовби діється те не в житті, а на сцені.

Я намагаюсь не втручатися до їхніх розмов. Але це не завжди виходить. Буває, що й самому кортить підкинути слівце-друге чи запитати що-небудь. А дідусеві цього й треба! Він якось непомітно заведе балачку зі мною, бо дуже любить уважних слухачів. «Ну то що, козаче,— скаже,— накручуй собі на вуса наші поцікавинки, допоки ми живі-здорові... Не дарма ж мовиться: що старий на глум, то малий на ум!»

Мене інколи поймає сум, що рано чи пізно настигне лиха година — й навічно одійдуть бабуся з дідусем. Адже обоє вони в літах, розміняли по сьомому десятковi. Але невеселі думки одразу ж відганяю, бо осьдечки сидять вони, поряд,— веселі, здорові, розпашілі від суперечки...

Слухай тільки та записувати встигай. (*В. Скуратівський. «Погостини».*)

П. Текст стисло перекажіть. Переказ запишіть, сполучники підкресліть.

7. Прочитайте загадки і відгадайте. Знайдіть сполучники й схарактеризуйте їх.

1. Гуляє в полі, та не кінь, літа на волі, та не птиця. 2. Прийшов хтось та взяв щось; бігти за ним — не знаю за ким, бо пішов туди — не знаю куди. 3. Стукотить, гуркотить, мов сто коней біжить. 4. Ні земля, ні вода, ні по ньому ходити, ні плавати. 5. Без дров, без огня, а світить і гріє щодня.

Відгадки: болото, вітер, грім, сонце, вітер.

8. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Тією чи іншою мірою (частково, трохи); кидати то в жар, то в холод (викликáти в когось сильне хвилювання, збудження); ні з того ні з сього (безпричинно); ні холодно ні жарко (байдуже); мов з неба впав (нічого не знає); перебувати між небом і землею (бути в невизначеному становищі); не рада коза на торг, та її ведуть (щось діється проти чиєїсь волі).

НАРОДНА ПІСНЯ

Я десь прочитав, що записано понад двісті тисяч українських народних пісень. А скільки їх забулося! Тож коли ми з татом і мамою були в гостях у своїх родичів і там співали багато пісень, я вирішив записати одну з них, як мені здається, дуже давню. Ось вона.

Упав на ділочок сніжечок біленький,—
Ходив до дівчини козак молоденький.
Ходив до дівчини, як мати не знала;
Як мати дізнала, гулять не пускала.
«Дозволь мені, мати, криницю копати,
Чи не прийдуть дівчата води набирати».
Дозволила мати криницю копати,
Приходять дівчата води набирати,
А його дівчини не пускає мати.
«Дозволь мені, мати, взяти та й померти,
Чи не прийдуть дівчата мене проводжати».
Дозволила мати взяти та й померти,
І прийшли дівчата його проводжати,
І його дівчину відпустила мати.
А він, не втерпівши, встав і засміявся,
Взяв її за рученьку, в садок прогулявся.

9. Прочитайте записану Михайликом народну пісню. З чого видно, що ця пісня народна, а не складена самим Михайликом? Попитайте в старих людей, може, й вам пощастить записати одну чи більше українських народних пісень.

Висновки (для самоперевірки)

1. Єднальні сполучники (*і, та* в значенні *і, ні...ні* та ін.) вказують на сукупність явищ; протиставні (*а, але, та* в значенні *але, проте* та ін.) — на протиставлення, виключення або порівняння; розділові (*або, чи* та ін.) — на взаємовиключення або чергування явищ.

2. Сполучник *та* залежно від контексту може означати *і* або *але*.

3. Підрядні сполучники виражають відношення причини, мети, умови тощо.

4. Одиничні сполучники вживаються лише один раз між двома словами чи частинами складного речення;

повторювані — повторюються два або більше разів підряд; парні — вживаються двома частинами при двох різних однорідних членах або частинах складного речення.

§57 Деякі особливості вживання сполучників

Спостереження

1. Розгляньте приклади й пригадайте правила чергування *і — й*. Спираючись на це, зробіть висновок про вживання варіантів сполучника *і* та *й*.

Весна *й* літо. Літо *й* осінь. Осінь *і* зима. Літо — *і* зима. Петро *й* Степан. Петро *і* Йосип.

2. Розгляньте речення і зробіть висновок, як можуть перед однорідними членами стояти повторювані сполучники. Як при цьому ставляться коми?

1. Вечір гаптував небеса *і* золотом, *і* сріблом, *і* янтарем. (*М. Стельмах.*) 2. *Ні* човна, *ні* весел, *ні* квіток, *ні* співів, тільки сніг, *і* вітер, *і* весна. 3. Закони вод, вітрів, *і* хмар, *і* світла одкрились нам у ті далекі дні. 4. Тягнуться до сонця *і* квітки, *і* трави, віти кучеряві, гори голубі. (*З тв. В. Сосюри.*)

3. Розгляньте речення й зробіть висновок, як вживаються частини парного сполучника.

1. Доведе язик *не тільки* до Києва, *а й* до кия. 2. Звір *якщо* не вкусить, *то* налякає. 3. *Хоч* не красне, *але* власне. 4. Дитина *хоч* кривенька, *та* батькові-матері миленька. 5. *Не тільки* мотузок, *а й* терпець рветься. (*Народна творчість.*)

Вправи

1. І. Словосполучення запишіть у дві колонки: 1) із сполучником *й*; 2) із сполучником *і*.

Рада (й, і) розрада, орачі (й, і) сіячі, щука (й, і) йорж, епос (й, і) лірика, дим (й, і) чад, згода (й, і) лад, автобус (й, і) таксі, літо — (й, і) зима, учитель (й, і) учні, мама (й, і) тато, іній (й, і) сніг.

II. З перших букв перших слів повинно скластися закінчення прислів'я: *«Бачить око далеко, а...»*.

2*. Прочитайте речення й визначте, у яких з них вжито повторювані сполучники.

1. Зацвіли усі діброви, і долини, і луги, і річки синіють знову і не входять в береги. (*М. Стельмах.*) 2. А там і ліс, і ліс, і поле, і сині гори за Дніпром. (*Т. Шевченко.*) 3. Я знав міста, ліси і гори і в морі бачив кораблі. (*А. Малишко.*) 4. У них є все — пшениця, хутро, вовна, і риба, й мед, і добрі води рік. (*Л. Костенко.*) 5. Запахла осінь в'ялим тютюном, та яблуками, та густим туманом. (*М. Рильський.*)

3. Прочитайте загадки і відгадайте. Знайдіть сполучники й схарактеризуйте їх.

1. Летіла стріла та впала в лободу; шукаю, та не знайду. 2. Без крил, а літає, ніхто не б'є, а плаче. 3. Кінь біжить, аж земля дрижить. 4. Хоч я без ніг, а біжу прудко, не сплю ні вдень ні вночі.

В і д г а д к и: *блискавка, вода в річці, грім, хмара.*

4. Щоб уникнути повторення того самого сполучника *і*, замініть його частково сполучником *та*.

1. У кронах дерев і в листатих кущах пурхає й виспівує всяке птаство. 2. Співочих дроздів і зябликів можна почути в листяному й хвойному лісах. 3. Вітер теж прокинувся і шарудить у соснових голках і сухому дубовому листі.

5*. Перепишіть речення, правильно вживаючи парні сполучники.

1. Наприкінці лютого в лісі, у полі ще лежить сніговий покрив (не тільки... а й). 2. У пташиному царстві травень — місяць веселих співів, час турбот про потомство (не тільки... а й). 3. Горобина — красиве, корисне дерево (не лише... а й). 4. Восени, навесні цікаво буває спостерігати за життям куликів (не лише... а й). (*За В. Пархоменком. «Серед рідної природи».*)

6. І. Прочитайте уривок, поясніть вживання варіантів сполучника *і* та *й*.

Першої зелені хлюпнуло — усміхнулись юною травичкою луги, наче ніжним димком узялись. І той димок де яскравіший, зеленіший, а де ледь-ледь тримається, ось дмухне вітер — і звіє; а де ще й торішня трава сіріє, і з-під неї лише бліді шпичаки встигли вистромитись... У тихих та ласкавих берегах лежить став, тремтить на поверхні студена блакить небес. Ще не проткнулися з води ні очерет, ні рогіз, і став видається пустельний, непривітний, і крижаним подихом несе від нього.

Ясним зеленим пухом вкрилось вербове гілля, і гілочки полагіднішали й подобрішали, немов тихенько радіють, немов по-своєму всміхаються. Кожна верба — мов зелена хмара пуху, що її тримає вкупі якась дивовижна сила, ось-ось він розлетиться, вже й почав падати по пушинці-другій. І не хочеться вірити, що мине кілька днів, і цей вербовий пух перетвориться на листя, воно потемнішає, здаватиметься не таке легке, і вже верби не ввижатимуться хмарами, що посідали на землю, а просто — весняними деревами, та й годі. *(За Є. Гуцалом. «Зелене листячко з вирію».)*

II. Чи доводилося вам бачити прихід весни, пробудження природи від зимового сну? Перекажіть стисло текст, доповнюючи власними спостереженнями. Переказ запишіть, сполучник *і* та його варіант *й* підкресліть.

7. Прочитайте вірш і визначте, за допомогою яких засобів досягнуто в ньому милозвучності.

Летять, пливуть і сурмлять ув імлі
Шовкові, й жовті, й сизопері птиці
Із континентів чорної землі
У рідні гнізда, на свої криниці.

Дуби сивіють, як порохівниці,
Фата моргана мріє по ріллі,
Хитаються гніздов'я на гіллі
Під полум'ям зеленої зірниці.

Вони сьогодні оживуть вночі,
І їх осядуть стомлені ключі
Із Африки, з єгипетської брами.

Щасливий той, хто має ласку й дім,
Чи хоч гніздо у леті грозовім,
Чи хоч гіллячку, схилену вітрами!

(А. Малишко.)

Висновки (для самоперевірки)

1. Українська мова, як уже зазначалося, уникає насамперед збігу голосних, а потім — приголосних. При цьому пауза сприймається як приголосний. Перед словом, яке починається на *й*, завжди ставиться *і*.

2. Повторювані сполучники можуть вживатися перед усіма однорідними членами або лише перед частиною їх. Коми при цьому ставляться між усіма однорідними членами.

3. Одна частина парного сполучника ставиться перед першим однорідним членом, а друга — перед наступним.

§58 *Написання сполучників*

1. Складні сполучники, як би вони не були утворені, звичайно пишуться одним словом:

а) з часткою *би(б)*: *аби, мовби, немовби, ніби, начеб, неначеб, щоб, якби*;

б) з часткою *то*: *мовбито, немовбито, нібито, начебто, неначебто, тобто, цебто*;

в) з часткою *же (ж)*: *теж, також, ніж, аніж, таж, тож, отож, отже, аджé*;

г) з часткою *ще*: *абощо, тощо, якщо*;

ґ) з префіксами: *проте, зате, затим, притому, притім, причому, причім, внаслідок.*

2. Перші дві частини пишуться разом у сполучниках *незважаючи на те що, тимчасом як.*

3. Двома і більше словами пишуться сполучники:

а) з частками *би (б)* і *же (ж)*: *коли б, коли б то, хоч би, хоча б, але ж, бо ж, або ж, аджé ж*, все ж;

б) з різними частинами: *а й, та й, то й, тому що, так що*

дарма що, через те що, для того щоб, з тим щоб, в міру того як, з тих пір як, відтоді як.

4. Через дефіс пишуться сполучники з підсилювальними частками *-бо, -но, -то: отож-бо, тільки-но, тож-то, тому-то, тим-то, якби-то.*

Вправи

1. І. Прочитайте речення, знайдіть сполучники й поясніть їхнє написання.

1. Якби ви вчились так, як треба, то й мудрість би була своя. (*Т. Шевченко.*) 2. Я мушу книжки читати, щоб очі мої не осліпли, я розмовляти мушу, щоб з туги не оніміти. (*Д. Павличко.*) 3. Тож як мудрості доходиш,— хочеться і жить, і жить! (*П. Тичина.*) 4. Добре, дуже б добре було, якби-то воно так сталося, як гадається. (*Т. Шевченко.*) 5. Темінь упала на місто раптово, начебто хто спустив завісу. (*Вал. Шевчук.*) 6. Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, незважаючи на те, що другого дня треба було рано вставать. (*І. Нечуй-Левицький.*)

ІІ. Речення запишіть під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

2. І. Випишіть сполучення слів у дві колонки залежно від того, як пишеться частина сполучника, що в дужках: 1) окремо; 2) разом.

Хоч(би) вродив хліб, як(би) був лід, ніби(то) літо, все(ж) віри не йму, неначе(б)то гриб, (не)зважаючи на вітер, коли(б) то брат, та(ж) кажи, то(ж) будь обачним, сміх та(й) тільки.

ІІ. З останніх букв останніх слів повинна скластися друга частина вислову Б.-І.Антонича: *«Найбільше щастя — ...».*

3*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. То(ж) не питайте, що мені іще примріялось в блакитному сіянні. 2. У лісі ж не самії дерева,— та(ж) тут багато різної є сили. 3. Та(ж) люди кажуть — тут непевне місце. 4. Як(би) знали ці люди, які то сумні дні без сонця, без місяця ночі! 5. Як(що) прийде журба, то не думай її рознести у веселощах буйних. (*З тв. Лесі Українки.*)

4. Випишіть сполучники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика сполучника» (наприклад: *що — 411*).

1. Часом Десна розливалась так пишно, що у воді потопали не тільки ліси, а й сінокоси. (*О. Довженко.*) 2. Тече вода в синє море, та не витікає. 3. На могилі кобзар сидить та на кобзі грає. 4. А він коня поганяє, нібито не бачить. (*З тв. Т. Шевченка.*) 5. Всяк лицар має з королем ходити у походи, зате він матиме собі і ласку, й нагороди. 6. Даю тобі цей меч, дарма що ти не сильна. 7. Або не сокіл я, або спалила мені неволя крила. (*З тв. Лесі Українки.*)

5. І. Знайдіть у вірші прислівник і поясніть його правопис.

ДО СИНА

Молися Богу за Вкраїну,
Молися, сину мій!
Щоб Він підняв її з руїни,
Щоб дав Він волю їй!

Щоб сонце правди і свободи
Над нею сяло день і ніч;
Щоб всякі свари і незгоди
Повік втекли від неї пріч!..

(С. Бердяєв.)

II. Вивчіть вірш напам'ять.

6. І. Прочитайте уривок, випишіть з нього сурядні сполучники разом зі словами, які вони з'єднують, та підрядні сполучники разом з підрядними реченнями, які вони приєднують.

Величезне похмуре приміщення з дикого каменю, в яке привів своїх високих гостей Джюзел-ага, не мало в собі нічого людського, в найдальшому кінці воно перегороджувалося брудною запоною, яку на знак Джюзел-аги поквапливо віддерли набік його помічники, так само засмальцьовані й обважнілі від неробства, як і їхній ага**. Відкрився дощаний щит, замшілий, весь в іржавому залізі. Щит теж умить був чи то піднятий, чи то опущений, чи відсунений набік,

зник, мовби його й не було, а за ним клубочилася брудна холодна імла, страшний морок, мовби жила там смерть сама...

Найближче до краю підземелля був могутній, оголений до пояса чоловік у широких, здається, з м'якого, але міцного сап'яну** шароварах, весь у тяжких ланцюгах, з кайданами на руках і на ногах...

Роксолана[1] вмить упізнала чоловіка, хоч ніколи його не бачила. Байда! Ватажок зухвальців, казкових лицарів, брат їй по крові, та тільки чи вона йому сестра тепер, чи сестра? Іржаві кайдани і страшні ланцюги, а тіло молоде, гнучке, потужне, прекрасне й вільне, як вітри над степами! Ось який цей Байда, ось які козаки! (*П. Загребельний. «Роксолана».*)

II. Підготуйтеся до усного переказу: розбийте текст на частини, з'ясуйте значення невідомих слів, запишіть і запам'ятайте окремі вислови, важливі для розповіді.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Мовби полуда з очей спала (щось раптом стало ясним, зрозумілим); неначе корова язиком злизала (безслідно зникло); якби та якби — то виросли б у роті гриби (про щось, що навряд чи здійсниться); якщо ваша ласка (вживається під час прохання); коли б знаття, де впадеш, то б і соломки підстелив (запізніла обачність).

Альманах. *Твір двадцятий* (Олесів)

КОЗАК БАЙДА

Біля входу в холодне вогке підземелля стояв стіл, заставлений гранчастими пляшками, на тарелі лежали великі шматки свіжої пахучої шинки, на рушнику біліла покраяна паляниця. Була навіть ковбаса, велике кільце ковбаси, пропахченої часником. Горіли свічки, мовби на свято.

---

[1] Роксолана (1505—1561) — дружина турецького султана, за походженням українка.

Поряд на стільці сидів опасистий турок. Другий стілець був порожній.

А в глибині підземелля, кроків за два від нього, на мокрій долівці стояв кремезний чоловік у порваному жупані, з кайданами на руках і ногах, прикутий до вмурованого в стіну кільця. Впоперек обличчя кривавила рана.

— Плюнь на хрест, зречися своєї мови, забудь Україну,— аж захлинався той, на стільці,— і матимеш мед-горілку, матимеш ковбасу. Я теж народився в Україні, проте я турок.

— Воно й видно,— знехотя буркнув Байда.

— Я став турком. Адже Туреччина — могутня держава, їй кориться півсвіту. Тож і ти скорися. Думаєш, якщо будеш упертий, то про тебе пісні в Україні складатимуть?

— А мені це, щоб знав ти, байдуже,— відповів йому Байда.— Аби Україна була вільна.

— України скоро не стане. Вона буде провінцією Туреччини.

— Брешеш, собако,— не стерпів Байда.

— Султан не тільки дасть тобі волю, а й свою дочку віддасть за тебе, якщо ти...

— Я плював на султана й на його дочку, а заодно й на тебе, перевертню нещасний,— обірвав його Байда.

Турка начеб хто шилом штрикнув. Він різко схопився на ноги, аж мало стола з напоями та наїдками не перекинув, і ляснув у долоні. З'явилися стражники.

— На гак його, на гак зачепіть посеред ринку!— закричав потурнак.

8. Прочитайте Олесеве оповідання. На підставі уривка з роману П. Загребельного, народної пісні про Байду і цієї розповіді напишіть, як ви собі уявляєте легендарного Байду.

§59 *Розрізнення сполучників та інших частин мови*

Щоб уникнути помилок, треба вміти розрізняти складні сполучники *таж, теж, тож, якби, щоб, проте, зате* (які пишуться одним словом) і однозвучні поєднання інших частин

мови *та ж, те ж, то ж, як би, що б, про те, за те* (які пишуться двома словами).

Є два способи розрізнення.

Спостереження

1. Спробуйте замінити синонімічним сполучником з дужок сполучник (написаний одним словом) і однозвучне поєднання слів (написані двома словами). Коли це можливо? Сформулюйте правило.

1. *Таж* я тобі казав.— *Та ж* думка виникла й у мене. (Аджé). **2.** Я *теж* прийду.— Я *те ж* саме хотів сказати. (Також). **3.** *Тож* не барися.— Та *то ж* неправда. (Тому). **4.** *Якби* знав, де впадеш...— *Як би* не тис мороз, а весна буде. (Коли б). **5.** *Щоб* було добре, роби добре.— *Що б* не робив, роби добре. (Аби). **6.** Весна, *проте* ще холодно.— Я *про те* вже говорив. (Однак). **7.** Повільно, *зате* надійно.— Я поважаю тебе *за те*, що ти завжди дотримуєш слова. (Але).

2. Подані парами вислови розберіть за членами речення й з'ясуйте, чи самі сполучники відповідають на якесь питання. А однозвучні поєднання слів? Зробіть висновок.

1. *Щоб* не трапилося лиха, будь обачним.— *Що б* не трапилося, будь людиною. **2.** Ми вже домовилися, *проте* не про все.— Ми вже домовилися *про те*. **3.** Я *теж* виконав завдання.— Я виконав *те ж* завдання.

Вправи

1. Прочитайте речення і доведіть, що виділені слова — сполучники і, отже, їх треба писати одним словом.

1. *Якби* я турбувався лиш про себе, вже б онімів давно від самоти. (*Д. Павличко.*) **2.** Хай небо з усіма громами обвалиться над тобою, *проте* ти не маєш права й подумати про розлуку з своєю землею. **3.** І минуле було прожите для того, *щоб* ствердити майбутнє. (*З тв. М. Стельмаха.*) **4.** Ніч мине, як вже не раз минала,— *тож* недарма темрява тремтить. **5.** Люблю старого. *Таж якби* не він, давно б уже не стало цього дуба. (*З тв. Лесі Українки.*)

2. Складіть словник сполучникових синонімів і запишіть його (для цього використайте весь попередній матеріал, що стосувався сполучників).

3. І. Випишіть сполучення слів у дві колонки залежно від того, як пишеться частина, що в дужках: 1) разом; 2) окремо.

Усі за(те) проголосували; звернувся те(ж); тісно, за(те) не холодно; вдав, неначе(б) не почув; плануй, як(би) встигнути; що(б) це могло означати; клич, що(б) разом іти; виходь, та(ж) дощ перестав; схотів те(ж) піти; то(ж) приходь; свідчить про(те) саме; оглянувся про(те); мов(би) випадково; та(ж) стежка.

ІІ. З других букв першого слова мають скластися три слова, пропущені в прислів'ї: *«Від жеча рана загоїться, а...— ніколи».*

4*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. У довгій мові є недовгий зміст: люблю співать про(те), про що співаю. 2. Дівчинка біжить ясноволоса, біжить, аж падає,— про(те) не промине волошки синьої. 3. Лежала мати, хвора вже давно, і не пускала ясного дитяти,— то (ж) уночі втекло воно в вікно цілющих ліків матері шукати. 4. Та то(ж) було за чорних днів, за темряви тяжкої. 5. Про що(б) не писав поет — про тварин, чи про дерева, чи про гірські ручаї,— він завжди кінець кінцем пише про людину, про людське, для людини. *(З тв. М. Рильського.)*

5. Запишіть уривок під диктовку, написане звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Я люблю своє місто за те, що воно переповнене людьми. Іноді їх так багато, що воно нагадує мені скелю, обліплену птахами серед океану. Але коли б воно спорожніло, то я того ж дня залишив би його, бо немає, мабуть, нічого жахливішого і потворнішого, як порожнє місто.

Шануй і люби їх, своїх людей, місто, бо без них ти всього-на-всього пам'ятник з побляклими епітафіями**!

Даруй мені, місто, але найбільше ти мені подобаєшся в будень. Вранці ти нагадуєш мені молоду людину, сповнену віри й снаги; в полудень ти скидаєшся на прифронтовий табір, у якому для воїнів настає священний час обіду біля кашоварень; а ввечері я бачу, як ти трішки стомлюєшся за день, трішки старієш і мудрієш... *(В. Земляк. «Місто добрих духів».)*

6. І. Прочитайте уривок. Випишіть з нього сполучники.

Синє моє село — за відстанями та за роками...

Чому синє? Й сам не знаю. Адже́ сіре воно влітку, бо все притрушене пилюкою; похмуре воно восени, коли тоне в багнюці; безрадісне воно і взимку, коли мокра о́желедь стьмянить не лише сніг, а й дерева, хати.

А проте — синє! Може, тому, що напровесні повітря там холодно-фіалкове; може, тому, що і взимку над заметами та кучугурами застигає морозна блакить; може, тому, що дощі там іноді ллють мало не з безхмарного неба...

А може, синім таким здається тому, що багато там лелек? Літають вони й літають, а ти весь час дивишся вгору, дивишся в блакить, стежачи за їхнім плаванням, за їхніми перельотами,— тому й тепер, через відстань років, і лелеки оті здаються тобі теж синіми, наче на їхніх крилах літало небо.

У нашому селі біля кожної хати — свої лелеки. Мостять вони гнізда на вербах та осокорах, на стріхах. Кількоро вхитрилося викласти свої гнізда на церкві — ці живуть у селі найвище, вони ближче до неба й за людей, і за інших птахів. (*Є. Гуцало. «У лелечому селі».*)

ІІ. Опишіть і ви усно своє село, містечко чи місто. Для цього складіть план опису, запишіть окремі речення та вислови.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Що б там не коштувало (за будь-яку ціну, незважаючи ні на що); коли б тільки й горя (про якісь незначні труднощі); я́к би то не було (за будь-яких умов); якщо це вас не обтяжить (ці слова вживаються під час прохання щось зробити); аби день до вечора (недбало, абияк); тим-то й ба (на жаль).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Сполучники (які пишуться одним словом) можна замінити синонімічними сполучниками, однозвучні сполучення слів замінити сполучниками не можна.

2. Сполучники в реченні на питання не відповідають; однозвучні ж поєднання слів відповідають на питання (**щ о ? п р о щ о ? я к е ?** і под.), тобто виступають членами речення.

§60 Частка як службова частина мови

Частки надають словам і реченням різних додаткових відтінків та значень.

Наприклад, у реченні: *Зосталася тільки надія одна: надія вернутись ще раз на Вкраїну (Леся Українка.)* частка *тільки* виділяє слово *надія*. У реченні: *Повітря — мов прив'ялий трунок (П. Тичина.)* частка *мов* вказує на умовний, порівняльний зміст висловлювання. У реченні: *Не вмирає душа наша, не вмирає воля (Т. Шевченко.)* частка *не* виражає заперечення.

Частки входять до складу членів речення, але самі членами речення не виступають.

Частки не змінюються.

За значенням і роллю частки поділяються на фразові, формотворчі й словотворчі. Фразові частки в свою чергу розпадаються на такі, що оформляють речення (розповідні, питальні, спонукальні, окличні), і такі, що стосуються окремих слів чи словосполучень.

1. Фразові частки, що оформляють речення, є такі:

а) стверджувальні: *так, еге, еге ж, авжеж, аякже, атож, ага, гаразд;*

б) заперечні: *не, ні, ані;*

в) питальні: *чи, хіба, невже, га;*

г) спонукальні: *годі, бодай, давай, ну, на, -бо, -но;*

ґ) окличні: *що за, що то за, ну й.*

2. Фразові частки, що стосуються окремих слів або словосполучень, поділяються на:

а) підсилювально-видільні: *навіть, тільки, лише (лиш), хоч, хоча б, принаймні, аж, же (ж), -таки, -то, все, ще, вже, вже й, і, та, собі, о, ой;*

б) уточнювальні: *саме, якраз, справді, точно, власне, рівно, майже, приблизно, мало не, трохи не, ледве не, ледве чи, навряд чи, ніби, наче, начебто, мов, немов, немовби, буцім;*

в) вказівні: *то, ото, це, оце, ось, осьде, он, онде, ген, оно.*

3. Формотворчі частки є такі: *хай, нехай* (творять наказовий спосіб: *хай скаже, нехай принесе*), *би, б* (творять умовний спосіб: *сказав би, сказала б*).

4. Словотворчі частки виконують роль префіксів і суфіксів, але відрізняються від них тим, що можуть писатися окремо або через дефіс, наприклад: ***дехто — де** з ким, ніщо — **ні** в чому, **будь**-який — **будь** з яким, **будь**-як, коли-**небудь**, немов**бито**.*

Характеристика частки

Цифровий код	За значенням і роллю	Написання
	1	2
0	—	—
1	фразова	окремо
2	формотворча	разом
3	словотворча	через дефіс

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть у них частки й поясніть, яку роль вони виконують і якого значення надають висловлюванням. Частки випишіть і схарактеризуйте, користуючись кодом таблиці «Характеристика частки».

1. Так! Я буду крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні...(*Леся Українка.*) 2. Наша дума, наша пісня не вмре, не загине... От де, люди, наша слава, слава України! (*Т. Шевченко.*) 3. Хіба ж то не для нас — усе, що ми створили, що оросив наш піт і освятила кров? (*М. Рильський.*) 4. Так годі спать! виходьте на дорогу! (*П. Тичина.*) 5. Люби свій край! Як океан, глибока, твоя любов нехай не тоне в млі! (*В. Сосюра.*) 6. Лиш трутень звик солодкі жерти соти, бджола ж для меду й серце віддала. (*А. Малишко.*) 7. Наче рідний дім для нас була сільська далека школа. (*В. Сосюра.*)

2. Перепишіть прислів'я, частки підкресліть.

1. Маєш голову, май же й розум. 2. Лиш до доброї криниці йдуть люди пити водиці. 3. Хто не знає, нехай людей питає. 4. Тільки той не помиляється, хто ні до чого не доторкається. 5. Оце тобі наука — не ходи в ліс без бука. 6. Каже казна-що, аби пара даром з рота не йшла. 7. Ось-то ми! Хоч вовки кобилу з'їли, так ми воза не дали!

3. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому частки. Чи можна обійтися без них?

Аж ось шле свати Іван Золотаренко. Олеся пошанувала любих гостей і рушники подавала.

А сей Іван Золотаренко та був кріпак. Такий-то виходився хороший, моторний, і не пізнати його, що в гіркому кріпацтві зріс. Догадались тоді вже всі, кого Олеся дожидала, та так і забурчало по селу, мов у джерелі: «Як то можна! Та де се видано! Та хто чув, щоб вільна козачка за кріпака оддавалась!»

Почула стара тітка та й вдарилась об поли руками:

— Бодай же я не дождала таке чути! Дитино моя, Олесю! Схаменись! Та якби жив був твій батько або мати, краще б вони тебе в глибокій криниці затопили!

(*Марко Вовчок. «Козачка».*)

4. Прочитайте уривок з народної казки «Трьом-син-Борис», вставляючи замість крапок подані внизу частки. Скажіть, який текст звучить краще — з частками чи без них.

Були ... чоловік та жінка — та й пішли вони на поле жати. Була в них маленька дитинка; вони повісили її в колисці під лісом. Де ... взявся орел — украв ту дитинку та й поклав у своє гніздо, у тім ... лісі. ... жило там у лісі три брати. Вийшов один брат — слухає, щось кричить. Увійшов він у хату й каже:

— Брати! Щось кричить — людський голос чути.

Пішли брати й знайшли того хлопчика і дали йому ім'я Трьом-син-Борис. Вигодували утрьох. Тепер він і каже їм:

— Я хочу, батьки, від вас іти.

Вони питають його:

— Що ... тобі дати за те, що ти у нас служив?

— Дайте мені коника.

— Бери більше!

— ...,— каже,— не хочу. Дайте мені маленького коня.

Ч а с т к и: собі, не, же, от, ж, ні.

5. І. Прочитайте уривок, звертаючи увагу на частки.

Все дивне в цьому світі — квітка і плід, вітер і зірка, краплина води й найдрібніша піщинка. Та, либонь, для самої людини немає нічого дивнішого, ніж вона сама. От, здається, кого вона ліпше знає, ніж себе? Аджé сама з собою не розлучається ні вдень, ні вночі; під своїм таки наглядом їсть і п'є, сама народжує думки і прислухáється до тих думок; не спускає з себе ока й тоді, коли трудиться, й тоді, коли воює, йде в атаку; знає на своїй шкірі кожну волосинку й кожну плямочку; чує, як б'ється її серце, як шелестить на вустах дихання, і навіть чує, як літає те, що ваги начебто ніякої не має, а саме — погляд її очей. І все ж таки, мабуть, немає для людини нічого таємничішого і загадковішого, ніж вона сама. Ось, здається, розгадана ще одна таємниця її єства, ось, здається, подолана ще одна загадка її існування, вже б, напевне, можна було осягнути всю глибину її душі,— але ж ні, несподівано постають нові зáгадки, нежданно виростають нові таємниці, які потребýють нового відкриття, і людська душа неспогадано видається ще глибшою, ніж досі, ще незбагнéннішою в своїх химерних складнощах. (*Є. Гуцало. «Позичений чоловік...»*)

ІІ. Перекажіть текст по-своєму. Переказ запишіть, частки підкресліть.

6. Запам'ятайте крилаті вислови та їхніх авторів.

1. Лиш правда є вічна, а то все трава (сказав Павло Тичина). 2. Платон мій друг, а істина — ще більший друг (цей вислів, який приписують давньогрецькому мислителеві Арістотелю, правду ставить вище від авторитетів). 3. О свята простота! (ці слова, за переказом, вигукнув чеський проповідник Ян Гус, бачачи, як якась старенька бабуся підкидає поліно у вогнище, на якому інквізиція спалювала його як єретика).

§61 *Деякі особливості вживання часток*

Спостереження

1. Простежте, коли вживаються форми часток *би, же*, а коли — *б, ж* (зверніть увагу, на який звук кінчається попереднє слово).

Хотів *би* сказати — хотіла *б* сказати. Я розповів *би* — я *б* розповів. Він *же* знав — вона *ж* знала. Ідіть *же* вперед — іди *ж* уперед.

2. Є три частки *то*: вказівна, підсилювальна й словотворча. Кожна з них пишеться по-іншому. Розгляньте приклади й зробіть висновок, як пишуться різні частки *то*.

1. Що *то* он там біліє? Та *то* ж було давно. 2. Отакий-*то* він. Отак-*то* буває. 3. Немовби*то*, начеб*то*, тоб*то*.

3. Зверніть увагу на те, яке слово підсилює частка *таки* (це слово виділене) і як вона в такому разі пишеться.

1. Сонце *таки* зійде.— Сонце зійде-*таки*. 2. *Таки* прийде свято й у нашу хату.— Прийде-*таки* свято й у нашу хату. 3. Правда *таки* переможе.— Правда-*таки* переможе.

4. Простежте, якого значення словам і словосполученням надають частки *майже, мало не, трохи не, ледве не, чи не*.

1. Три роки минуло відтоді.— *Майже* три роки минуло відтоді. 2. Тиждень ішов дощ.— *Мало не* тиждень ішов дощ. 3. Влітку кожного дня ми бували на річці.— Влітку *чи не* кожного дня ми бували на річці.

5. Зробіть висновок, у якому значенні вживається частка *і (й)*, однозвучна із сполучником *і (й)*.

1. На добрім місці *й* камінь проростає. — На добрім місці *навіть* камінь проростає. 2. Не подумавши, *і* кілочка не затешеш. — Не подумавши, *навіть* кілочка не затешеш. (*Народна творчість.*)

Вправи

1. Прочитайте речення, поясніть вживання варіантів часток *би* і *б*, *же* і *ж*.

1. Якби з ким сісти хліба з'їсти, промовить слово, то воно б, хоч і як-небудь на цім світі, а все б таки якось жилось. 2. Пішов би я в Україну, пішов би додому, там би мене привітали, зраділи б старому. 3. Орися ж, моя ниво, долом та горою! 4. Подай же й нам, всещедрий Боже! отак цвісти, отак рости... (*З тв. Т. Шевченка.*)

2*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Визначте значення частки *то* в кожному окремому випадку.

1. Що (то) молоді літа золоті людям! (*Марко Вовчок.*) 2. О, якби (то) листя, листя не жовтіло, о, якби (то) серце вічно зеленіло. (*В. Сосюра.*) 3. «Що ж (то) за краса! Що (то) за парубок!» — шепотять дівчата між собою. (*Марко Вовчок.*) 4. А він коня поганяє, ніби (то) й не бачить. (*Т. Шевченко.*) 5. Якби (то) далися орлиної крила, за синім би морем милого знайшла. (*Т. Шевченко.*)

3*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Слово, яке підсилює частка *таки*, виділено.

1. Книжечки мережаю та начиняю (таки) *віршами*. (*Т. Шевченко.*) 2. І *все* (таки) до тебе думка лине, мій занапащений, нещасний краю. (*Леся Українка.*) 3. Чарівне море, та наймиліша (таки) *земля*. (*Р. Іваничук.*) 4. А серце — хоч б'ється в мужицьких грудях — (таки) *бажає* щастя, (таки) *рветься* до кращого життя, живе надією! (*М. Коцюбинський.*)

4. Прочитайте народну усмішку, знайдіть у ній частки і поясніть їхнє значення.

— Мамо, дайте мені свою ручку, я виконуватиму уроки.

— А чому ти не хочеш писати своєю?

— Та моя ж помилки робить!

5. Прочитайте загадки й відгадайте. Знайдіть частки й схарактеризуйте їх.

1. Одгадай загадочку: кинув її в грядочку, нехай моя загадка лежить до весни. 2. Що то за твір, що ні чоловік, ні звір, а вуса має? 3. Годинника не має, а час знає. 4. Від чийого-будь приходу скаче собі з прірви в

воду. 5. Стоїть на дорозі, усім заважає; хто йде, той штовхне, а з дороги ніхто не приймає.

Відгадки: двері, жаба, озимина, півень, ячмінь.

6. І. Прочитайте уривок з народної казки. Знайдіть у ньому всі частки й випишіть їх разом зі словами, яких вони стосуються.

Був собі чоловік та такий бідний, що не тільки в будень, а й у свято не було чого їсти. А дітей мав багато.

От той чоловік купував хліб, купував, а далі як не стало гро́щей, пішов до сусіда позичати жита — так і в того обмаль було. От він і каже:

— Будь ласкав, чоловіче добрий, дай хоч на один, на два хліби чого-небудь, поки я розстараюсь на грошенята та куплю собі.

От той сусід дав йому коряк** жита; той подякував, узяв і пішов до млина, щоб його змолоти. Змолов те жито, йде назад, несе бо́рошно в прино́лі та й думає:

— Господи Боже милосердний, змилуйся наді мною грішним і пошли мені щастя при моїй лихій годині! Коли б я знайшов тепер хоч карбованців два-три, і того б було з мене: все б таки не дав дітям своїм з голоду пропасти! Що ж тут цього борошна, що я сьогодні позичив та змолов? І на один хліб не стане.

Розкрив він полу й хотів подивитися, чи справді-таки й на один хліб не стане, а вітер як схопиться, як подме, так те борошно й вилетіло з приполу — тільки пола сива залишилася. Став той чоловік та й думає:

— Отак-то! То хоч борошна трохи та все-таки було, а тепер ні пилинки не залишилося. Що ж я тепер буду робити на світі Божому? Треба йти вітра позивати — може, чи не вернеться хоч те борошно, що вітер забрав...

II. Продовжіть казку. Своє продовження запишіть.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Тільки пташиного молока бракує (усього є вдосталь); без будь-якого ладу (безладно); аж небо за макове зернятко здалося (стало нестерпно важко, страшно); тієї ж миті (негайно); ледве ноги волочить (дуже втомлений).

КОЛЬОРИ РАЙДУГИ

(Із щоденника)

Учитель розповідав нам про райдугу. Це фізичне явище. Промені сонця переломлюються в крапельках дощу, як у лінзах, і розкладаються на різні кольори. Наші предки це явище назвали райдугою, бо вірили, нібито веселка тягне воду з річки. А слово *рай* тоді означало «ріка», потім до нього додали ще суфікс -к- і закінчення -а, а згодом звукосполучення *ай* перейшло в звук *і*. Мабуть, так воно й було.

Мені ж пригадалося літо. До нас у гості приїхала моя двоюрідна сестричка Оля. Як же нам гарно було! Ми ходили в поле, рвали квіти, купалися в річці.

А одного разу, десь надвечір, з заходу насунула темно-синя хмара, заблискало, загуркотіло. Навіть мені зробилося страшно. Щоправда, гроза тривала недовго, хмара посунула далі, засяяло сонце. А на сході встала веселка. Ото зразу за соняшниковим ланом. Один її кінець мовби вперся в річку.

— Гайда, біжімо, побачимо веселку зблизька,— запропонувала Оля. І ми побігли. Аж калюжі вибризкували з-під наших босих ніг. Веселка, проте, відсувалася все далі й далі і якось ніби зблякла. Але нам було весело...

— Марійко,— раптом чую голос учителя,— назвино кольори райдуги.

Добре, що я недавно читала одну книжку і в ній була підказка, як запам'ятати кольори веселки: *«Четверо оранжевих жуків зібрались біля синьої фіалки»*. Тому я відразу відповіла:

— Червоний, оранжевий, жовтий, зелений, блакитний, синій, фіолетовий.

— Авжеж, авжеж,— підтвердив учитель і додав: — А мені здалося, що ти не слухаєш.

А я справді-таки не слухала. Замріялась.

8. Прочитайте Марійчину розповідь. Пригадайте якусь подібну пригоду з вашого шкільного життя й опишіть її.

Висновки (для самоперевірки)

1. Після слів, що кінчаються на приголосний, вживаються форми часток *би, же*, після слів на голосний — *б, ж*.

2. Вказівна частка *то* пишеться окремо, підсилювальна — через дефіс, словотворча — разом.

3. Якщо частка *таки* підсилює попереднє слово, вона пишеться через дефіс, якщо наступне — окремо.

4. Частки *майже, мало не, трохи не, ледве не, чи не* вказують на приблизність, неповноту чогось.

5. Частка *і (й)* вживається в значенні *навіть*.

§62 Написання часток

Частки пишуться окремо, через дефіс і разом. (Про частки *то* і *таки* мова вже йшла раніше, тому тут їх не розглядатимемо.)

Спостереження

1. Дослідіть, коли частки *же (ж), би (б)* пишуться окремо, а коли — разом. Сформулюйте правило.

1. Частки з повнозначними словами: розповів *би*, сказали *б*, куди *ж*, як *же* зробити.

2. Частки в складі сполучників і часток: немов*би*, неначе*б*, от*же*, ото*ж*, те*ж*, авже*ж*.

2. Дослідіть, які частки пишуться через дефіс. Сформулюйте правило.

Хтозна-відколи, *хтозна*-скільки, *казна*-звідки, *будь*-що, *будь*-коли, який-*небудь*, скажи-*бо*, принеси-*но*, тільки-*но*, отакий-*то*, як-*от*, *екс*-чемпіон, *екс*-президент.

3. Дослідіть, які частки пишуться разом. Сформулюйте правило.

Абиякий, абикуди, деякий, декілька, хтось, колись, аніскільки, нітрохи, нізвідки, ніякий, чимдалі, чимскоріше, чимраз, чимало, якнайдовше, якнайближ-

че, якраз, щороку, щодня, щодо, тощо, абощо (але: поки *що*, тільки *що*, ледве *що*).

4. Дослідіть, коли названі вище частки пишуться окремо. Сформулюйте правило.

Хтозна-який — *хтозна* з яким, *хтозна*-хто — *хтозна* й хто, *казна*-хто — *казна* про кого, якби-*то* — якби ж *то*, *аби*хто — *аби* до кого, *ні*що — *ні* про що, *що*до — *що* ж до, *що*день — *що* другий день, *що* не день.

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть частки і поясніть їхнє написання.

1. Хотів би я знати, про що той струмочок у мріях своїх гомонить між травою. (*П. Тичина.*) 2. А серце б'ється, свіжий вітер дише, немовби хоче остудить чоло. 3. Не грайся хлібом, то ж бо гріх! — іще до немовляти, щасливий стримуючи сміх, бувало, каже мати. (*З тв. М. Рильського.*) 4. У нашім раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим. (*Т. Шевченко.*) 5. Серце ні на що не вважає — свою волю має. (*Народна творчість.*) 6. Без ворогів можна в світі як-небудь прожити. (*Т. Шевченко.*)

2. І. Випишіть вислови в дві колонки: 1) з частками, написаними через дефіс; 2) з частками, написаними окремо.

Слухати кого (небудь), любив (таки), збудуй (но), злякався хтозна (й) чого, сюди (ж), вигадав (казна) що, адже (то) був я, отакий (то) він, ніби (то) все гаразд, перемогла та (ж) команда, зробив (аби) як, кинув (будь) як, ойкнув (би).

II. З других букв перших слів повинно скластися закінчення вислову О. Гончара: «*Це таки щастя* — ...».

3. І. Випишіть вислови в три колонки: 1) з частками, написаними окремо; 2) з частками, написаними через дефіс; 3) з частками, написаними разом.

Слухай(но), (аби)куди не йди, то(ж) будь уважний, зробив (аби)як, озвався тільки(що), тим(то) й ба, (що)дня тут буваю, схаменувся (таки), (хтозна) з (ким), утікав (чим)швидше, (чи)мало часу, коли(небудь) буде,

усе мов (би) добре, умій (будь) що робити, тихо все (ж) таки, тьохнуло начеб(то), сміх (таки) корисний.

II. З других букв перших слів повинна скластися друга частина вислову Т. Шевченка: *«На те й лихо, щоб...»*.

4. І. Пригадайте, які ще слова (прислівники, прийменники) пишуться через дефіс, і подані сполучення слів запишіть у дві колонки: 1) ті, у яких частини, що в дужках, пишуться разом; 2) ті, у яких ці частини пишуться через дефіс.

Ущух врешті (решт), що (небудь) придумаємо, оснащено (аби) як, (як)найшвидше зроби, (з)над хмар, переробив (по)своєму, обладнав (по)новому, начеб (то) правда, був тільки (но) тут, оживає (по) малу, виросли (по)над дорогою, з давніх (давен), сьогодні (таки).

II. З других букв перших слів прочитаєте початок вислову давньогрецького мислителя Сократа: « ..., *щоб я тебе побачив*».

5. Прочитайте уривок і приготуйтеся до усного переказу діалогу. У переказі, по можливості, вживайте частки.

Збирались ми на косовицю завжди довго. Вже було сонце зайде, а ми збираємось. Що клопоту, а лайки, мати лає когось, потім, побачивши мене, як заголосить:

— Уже на возі, ой!.. Малого хоч би не брали! Комарі з'їдять!

— Не з'їдять, цілий буде,— сердиться батько.

— Так утопиться в Десні, от щоб я пропала, втопиться!

— Не втоплюся, мамо!

— Невіглас! Упадеш там з кручі в прірву, ой лихо мені!

— Ну, мамо, чого б я падав з кручі... годі... — Я трохи не плачу.

— Так косою заріжешся. Кажи, будеш плигати поміж косами?

— Не буду! Їй же ти Богу — не буду!

— Брешеш! Сашечко, останься вдома,— благає мене мати.— Там так страшно в кущах!

— Не страшно, мамо.

— Там же ями в озерах!

— Я не полізу в яму.

— Та гадюки там у лісі, ой!

— Ну, мамо, годі... ат!

— Не їдь-бо, синочку. Не пускайте його!..

На моє щастя, на материні прохання ніхто не зважає.

(*О. Довженко. «Зачарована Десна».*)

6. І. Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі частки.

У той саме час злегенька скрипнули сінешні двері в Катриній хаті й замовкли. Трохи згодом рипнули й подвірні, випускаючи Пилипка надвір...

І який він радий, що прокинувся зарані, який веселий, що мати не чула, як він встав, узувся, одягся й вийшов. От якби йому так і звернутися, щоб мати ще спала. Він би багаті приноси положив на столі, а сам приліг біля неї. Он уже й світ бовваніє надворі, білуваті смуги пробиваються крізь намерзлі шибки в хату. Він вдає, що спить, а мати вже проснулась. «Синочку! пора вставати», — шепче вона йому тихо. А він, мов не чує, ще дужче зажмурює свої очиці, потягається, наче й геть-то розіспався. «Бач, як міцно заснув,— дивується мати.— Поспи, синку, поспи ще трохи, поки я приберусь»,— каже вона, злізаючи з печі. «А то де взялось?!» — скрикнула мати, вгледівши на столі хліб та ковбаси. А він схопився, визирає з-за комина та давай реготати. «А що, мамо, злякався я вашого Морозенка?! Що, злякався?» І він миттю плигнув з печі на піл, з полу додолу. Мати його підхопила, пригорнула до себе. «От якби-то так сталося!» — запобігає вперед думкою Пилипко та, знай, налягає на ноги, поспішаючи до лісу. (*Панас Мирний. «Морозенко».*)

II. Опишіть Пилипкові передноворічні мрії так, як ви собі уявляєте їх (Пилипко йшов посівати до своїх родичів, які жили далеко за лісом, і сподівався дістати від них багаті подарунки).

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Неначеб камінь з серця спав (легше стало); чимало води утекло (багато часу минуло); не щоднини, а щогодини (дуже швидко); стук-грюк, аби з рук (як-небудь); якби свині роги, то б усіх поколола (про недобру

людину); хоч би що́ кому (байдуже); не так-то він діє, як тим словом сіє (про людину, яка багато говорить, а мало робить).

Висновки (для самоперевірки)

1. Частки *же(ж), би(б)* з повнозначними словами пишуться окремо, у складі сполучників і часток — разом.

2. Через дефіс пишуться частки **хтозна-, казна-, будь-, -небудь, -бо, -но, -то, -от, -таки, екс-**.

3. Разом пишуться частки **аби-, де-, -сь, ані-, ні-, чим-, як-, що-**.

4. Але якщо частка від слова відділена іншим словом, то вона пишеться окремо.

§63 *Написання* **не** *з різними частинами мови*

Слід розрізняти заперечну частку ***не***, яка пишеться окремо, і префікс ***не-***, який пишеться разом.

Частка ***не*** щось заперечує, відкидає. Наприклад, у реченні *Він тобі не при́ятель* частка ***не*** відкидає лише одне поняття — приятель, але залишає всі інші можливі — ко́лега, просто знайомий, співробітник, ворог тощо.

Префікс ***не-*** творить нове слово, часто з протилежним значенням. Наприклад, у реченні *Він тобі непри́ятель* слово з цим префіксом рівнозначне слову *ворог*.

1. Префіксом ***не*** виступає:

а) у словах, які без ***не*** не вживаються: *немовля, негода, немічний, неозорий, нехтувати, непритомніти*;

б) якщо за його допомогою твориться нове слово (такі слова, як правило, можна замінити синонімом без ***не***): *неслава* (поговір), *нещастя* (горе), *неволя* (рабство), *невеликий* (малий), *недовгий* (короткий), *невесело* (сумно), *неаби́що* (щось велике), *неаби́як* (дуже добре), *нездужати* (хворіти), *непокоїтися* (хвилюватися), *неславити* (ганьби́ти);

в) у дієслівному префіксі ***недо-***, який вказує на неповноту, половинчатість дії: *недобачати* (погано бачити), *недочувати* (погано чути), *недосипляти* (мало спати).

2. В інших випадках ***не*** виступає в ролі заперечної частки: *не слава* (а вдячність, почуття обов'язку, заробіток, гроші, ганьба і т. д.), *не солодкий* (а солоний, гіркий, прісний і т. д.), *не холодно* (а холоднувато, тепло, жарко і т. д.), *не спить* (а дрімає, думає, працює і т. д.), *не два* (а один, три, чотири і т. д.), *не я* (а ти, він, вона і т. д.).

3. Заперечну частку ***не*** можуть підсилювати частка ***ні***, заперечні займенники *ніхто, ніщо,* прислівники *ніяк, ніде, ніколи* і подібні: *ні, не друг; ніхто не забутий; нітрохи не важко.*

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть заперечну частку *не* та префікс **не-** і поясніть їхнє значення.

1. Затоплю недолю дрібними сльозами, затопчу неволю босими ногами! 2. Дивіться на мене: я виплакав очі, мені їх не шкода, мені їх не жаль. 3. Не гріє сонце на чужині, а дома надто вже пекло. Мені невесело було й на нашій славній Україні. 4. Немає гірше, як в неволі про волю згадувать. 5. Ніде не весело мені, та, мабуть, весело й не буде. 6. То не вітер, то не буйний, що дуба ламає. ***(З тв. Т. Шевченка.)***

2*. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

I. 1. З (не)правдою світ пройдеш, та назад (не)вернешся. 2. Краще чесно вмерти, як (не)чесно жити. 3. Що тобі (не)мило, й людям (не)зич. 4. Коли всі злі, то й ти (не)ліпший. 5. Краще зробити (не)обіцяючи, ніж обіцяти, а (не)зробити. 6. (Не)питаний — мовчи, (не)битий — не кричи. 7. Пуста мова (не)варта доброго слова.

II. 1. У (не) вмілого руки (не)болять. 2. (Не) смілого від (не) вмілого (не) розпізнаєш. 3. Людська праця — (не) дурниця, розкидати (не) годиться. 4. Роби, (не) боже, то й Бог поможе. 5. Розірвись надвоє, скажуть, чом (не) начетверо. 6. Ліниві руки (не) рідня розумній голові. 7. Кожному хліб (не) гіркий. 8. Знання красить, а (не) знання смішить.

3. До поданих слів з префіксом **не-** доберіть синоніми й запишіть їх поряд.

Невеселий, негайний, неглибокий, неприємний, недобре, неодмінно, неволити, неславити.

С и н о н і м и: сумний, засмучений, нагальний, мілкий, прикрий, безрадісний, безутішний, спішний, погано, зле, обов'язково, кепсько, конче, доконче, ганьбити, плямувати, силувати, примушувати, безчестити, паплюжити.

4. I. Словосполучення запишіть у дві колонки: 1) з префіксом **не-**; 2) з заперечною часткою *не*.

Сказав (не)впевнено, розгулялась (не)года, клас (не)прибраний, сюди (не)підемо, вжито (не)гайних заходів, здивувався (не)випадково, писав (не)думаючи, зник (не)сподівано, давно (не)здужає, книжку (не)прочитано, такого ще (не)чувано.

II. З других букв перших слів повинні скластися два слова з вислову Григора Тютюнника: «*...неповторна*».

5*. Перепишіть уривок з вірша, розкриваючи дужки.

Я (не) (не)здужаю, ніврокy,
А щось такеє бачить око,
І серце жде чогось. Болить,
Болить, і плаче, і (не)спить,
Мов (не)годована дитина.
Лихої, тяжкої години,
Мабуть, ти ждеш? Добра (не)жди,
(Не)жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав.

(Т. Шевченко.)

6. I. Прочитайте байку й поясніть написання *не* з дієсловами.

Чорно працював Віл. Недоїдав, недопивав, з плуга у віз перепрягався і все тягнув, тягнув лямку з останніх сил.

Здибався якось із ним благородний Олень та й питає:

— Заради чого жили надриваєш?

— Як заради чого? Для дітей стараюсь, в ім'я їхнього майбутнього...

— А я вчу своїх оленят самостійно харч добувати. Щоб не росли трутнями. (*І. Власенко.*)

II. Приготуйтеся до усного переказу байки.

7. Прочитайте уривок, випишіть з нього всі слова з префіксом **не-** та заперечною часткою *не*.

Мамина покійна мама...

Звали її Килиною. Була вона невеличка, висохла й тонка, наче горстка конопель, недотіпана на терниці. На темному її обличчі життя зоставило зморшкувате своє письмо, в очах випалило живий дух, і вони були схожі на дві бездонні криниці. На руках щоденна робота повирубувала борозни, репані розсипища мозолів. Варила вона дуже смачний борщ, який уміла так затовкувати салом та засмачувати сметаною, що від нього не можна було відірватись. Баба Килина завжди стежила, щоб їли спокійно, не поспішаючи, щоб під ложку підставляли кусень хліба, щоб із миски не вигрібали гущу, не виловлювали м'яса, щоб за столом не теревенили, не крутились, не штовхались. (*Є. Гуцало. «Запах кропу».*)

8. І. Прочитайте уривок, випишіть з нього всі слова з префіксом **не-** та заперечною часткою *не*.

Любка позачиняла вікна й двері, але, коли Івашко пустив голуба додолу, він не повибивав шибок. Він схилився на один бік, похнюпив голову й застиг...

Івашко заклопотано супив брови й заходив то з одного боку, то з другого і все придивлявся до крил.

— Перебите крило,— суворо, нарешті, сказав він.— Бач, як тягає. Те нічого, добре лежить, а це он по землі волочиться...

— А може, не перебите, а тільки так, забив, абощо? Га?

— Та може...

А голуб був чудесний. Не якийсь собі там сивак копійчаний, а такої чистої сірої масті, що, здавалося, хтось умисно, коли голуб був увесь чорний, узяв та рівненько й дрібненько поцюкав його білим. Тільки кінці пір'їн на хвості та на крилах лишилися чорні, як у чорнило на палець умочені. Ой, недешевий був голуб

та недешевий! Голівка ж яка: малесенька, витончена, не кругла, а довгастенька! А дзьобик: це ж не дзьобик, а пшеничне зернятко. ніжне, рожеве, тупеньке. Шийка горда, не довга й не коротка, спина ввігнута, хвіст трубою, і пір'їн у ньому десь не менше тридцяти шести. А крила ж, видко, такі легкі та сильні, що, як пушинку, тіло носять.

Івашкові не терпілося хоч на хвилинку взяти голуба в руки й порахувати пір'я в хвості та на крилах. Але ж голуб їв та їв, не спочиваючи... (*В. Винниченко. «Намисто».*)

II. Текст перекажіть скорочено. Переказ запишіть, слова з *не* підкресліть.

9. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Душа не на місці (обіймає тривога); душа не з лопу́цька (не гірший за інших); і в думці не класти (і не сподіватися); думка не виходить з голови (хтось постійно думає про щось); купи не тримається (про щось безглузде, недоладне); не кує, не меле (нічого не робить); не вартий дірки з бублика (нічого не вартий); глянути недобрим оком (наврочити).

Альманах. *Твір двадцять другий* (Наталчин)

СКРИПКА

Це сталося не в нашому класі і не в нашій школі. Сергійко був хлопець як хлопець. Любив на перерві бігати, щоправда, з тою різницею, що намагався нікого не штовхнути. Не завжди був уважний на уроці. У портфелі носив не тільки книжки та зошити, а й усякий мотлох. Але одним відрізнявся від інших, принаймні в своєму класі.

Сергійко грав на скрипці. І так гарно грав, що його гру вже не раз передавали по місцевому радіо. Школа гордилася ним. Це не всім подобалося, особливо тим учням, які самі нічого не вміли. І вони всіляко принижували Сергійка, підставляли йому підніжки, коли він біг, скидали його зошити з парти під ноги, дражнили його: «Ух, геній!»

Якось він похвалився комусь, що його виступ мають записати для передачі по обласному радіо. А до школи Сергійко часто приходив зі скрипкою, бо відразу після уроків біг на заняття з музики. І того дня він мав із собою скрипку. На перерві хлопці, ті, що заздрили Сергійкові, почали штовхати його, а потім хтось ніби ненавмисне скинув скрипку на підлогу, хтось когось попхнув на скрипку, футляр хруснув — скрипка затріщала, й жалібно забриніли порвані струни.

Сергійко гірко заплакав:

— Де я тепер візьму скрипку? У мами немає таких грошей...

Коли класний керівник почав розбиратися з цією справою, винних не було. Хтось навіть сказав, що то Сергійко сам скинув скрипку і сам наступив на неї. На жаль, нездáр завжди більше, ніж здібних. І вони через те сильніші, їхне невігластво нерідко бере гору.

10. Прочитайте Наталчине оповідання. Спробуйте і ви описати стосунки між деякими учнями у вашому класі. Але тільки поміняйте імена й оповідання почніть так, як почала Наталка.

§64 Вигук як частина мови

Вигуки виражають почуття та спонукання, не називаючи їх, а також відтворюють нечленоподільні звуки.

Наприклад, у реченні: ***Ох**, які ж тут високі сосни! (В. Сосюра.)* — вигук *ох* передає захоплення. У реченні: *Над головою заскрекотала сорока: **че-че-че!** (М. Коцюбинський.)* — вигук *че-че-че!* відтворює голос сороки.

Вигуки звичайно членами речення не виступають. Вони не змінюються.

За значенням вигуки поділяються на:

1. Емоційні — виражають почуття, настрій, переживання людини: *о, ой, ах, ех, ай, ух, леле, тьху, цур, оввa, от тобі й раз, слава Богу.*

2. Спонукальні — виражають наказ, спонукання або служать засобом привернення чиєїсь уваги: *геть, годі, ну, цить, тссс, гиля, киць-киць, тпру, вйо, соб, цабе, гей, агов, алло.*

3. Вигуки етикету — виражають вітання, подяку, побажання тощо: *добридень, привіт, до побачення, на добраніч, пробачте, дякую, спасибі, помагайбі, будь ласка, прошу, їй-богу.*

4. Звуконаслідувальні слова — відтворюють різні звуки природи, тварин, машин тощо: *ку-ку, кукуріку, няв-няв, гав-гав, брязь, плюсь, бух.*

Вигуки, що передають повторювані або протяжні звуки, пишуться через дефіс: *ай-ай-ай, ну-ну, ня-а-ав, б-б-бу-ух.*

Такі вигуки, як *будь ласка, до побачення, на добраніч*, пишуться двома словами. Через дефіс пишуться вигуки *їй-богу, їй-право.*

Характеристика вигука

Цифровий код	За значенням	Написання
	1	2
0	—	—
1	емоційний	одним словом
2	спонукальний	через дефіс
3	вигук етикету	двома і більше словами
4	звуконаслідувальний	

Вправи

1. З поданих речень випишіть вигуки й схарактеризуйте їх, користуючись кодом таблиці «Характеристика вигука». Зверніть увагу на розділові знаки при вигуках.

1. Кузьма Дем'янович! Агов! Де ви? Агов-гов-гов! 2. Так ото зібрались і кажете дружині й дітям: — До побачення! Вирушаю на лося! 3. Ви підходите — націлюєтесь! Бах! — і нема гагари! 4. А-а! Та це ж бугай, водяний бугай, що лякає дітей своїм гучним над очеретами: — Бу-у-у! 5. Ох, і сом же був! Завбільшки, як тобі сказати, ну, не менший, як звідси до отієї верби. Їй-бо, правда. 6. А собака був! Ох, і собака! 7. Ну, йди вже, йди! Та не займай ти мені квочки! — Не буду, мамо, бігме, не буду! (*Остап Вишня. «Мисливські усмішки».*)

2. І. Вигуки запишіть у чотири колонки: 1) емоційні; 2) спонукальні; 3) вигуки етикету; 4) звуконаслідувальні.

Ой, ох, годі, пробач, дякую, дзень, брязь, ого, цить, гайда, будь ласка, няв-няв, ку-ку, на добраніч, до побачення, леле, соб, цабе, му-у-у, тьху.

ІІ. У кожній колонці вигуків має бути порівну.

3*. Перепишіть речення, вставляючи пропущені вигуки.

1. ..., як вільно тут, як широко, могутньо! (*П. Тичина.*) 2. ..., як іще довго чекати! (*Остап Вишня.*) 3. ..., торішнє літо так давно минуло! (*Леся Українка.*) 4. ..., глибоко! Гляди, не втопися ще! (*Панас Мирний.*) 5. ... — сміється Хо під вікном. (*М. Коцюбинський.*)

6. ..., сусіде мій! Чи всі ви живі та здорові? (*Л. Глібов.*) 7. ..., гусоньки, на став! (*Народна творчість.*)

Слова для вставок: ах, ох, ух, ой, хе-хе-хе!, ой гиля-гиля, добривечір.

4*. Перепишіть, відділяючи вигуки комами та ставлячи замість рисок, де треба, дефіс.

1. Ох/хо/хо! Чого тільки не було! (*В. Козаченко.*) 2. Гай/гай куди поділась моя радість. (*М. Стельмах.*) 3. Їй/богу не чую, і не кричіть. (*Т. Шевченко.*) 4. «Гу/гу/гу/у!» — застогнав пугач серед лісу. (*Панас Мирний.*) 5. Та ось із-за темних вільх долітає знову: «Ку/ку, ку/ку, ку/ку!» (*І. Цюпа.*) 6. Ах яка кругом краса! (*П. Тичина.*) 7. Чи далеко ще, скажіть будь/ласка до Дохвиці? (*Остап Вишня.*)

5. Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдіть вигуки й визначте їхній розряд.

1. Ой, за полем, за горами золота нагайка в'ється! 2. Ліз карасик через перелазик та у воду — плюсь! 3. Тік-так, а з місця ніяк. 4. Підсмикане, підтикане та й гайда по хаті. 5. Зразу — чирк! Потім — пшик! Потім — блись!

Відгадки: блискавка, віник, годинник, кухоль, сірник.

6. І. Прочитайте уривок, випишіть з нього всі вигуки.

Сом — дуже сильна риба, могутня.

— Одного разу,— розповідав мені один дуже заядлий і дуже справедливий рибалка,— стою на човні з вудками на Дніпрі. Тягаю лящі, язі, краснопери. Добре тоді клювало... Коли — гульк — серединою Дніпра мчить проти води човен. Швидко мчить, а мотора не чути. Що, гадаю собі, за фокус-мокус... Коли це якраз навпроти моєї сижі** човен як закрутиться на місці, як завертиться, а потім стриб уперед, а потім знову круть-верть на місці, і то ніби пірне, то вирине — аж ось таки добре пірнув і звідти, з човна, раптом одчайдушний крик: «Рятуйте! Рятуйте!» Я за весла та до човна. На човні переляканий дідок, однією рукою в човна вчепився, а друга рука чомусь аж у воду з човна звісилася. «Що таке?» — питаю.— «Сом! Рятуйте!» —

«Де сом, який сом?»— «На гачку сом».— «Так одчіпляйте,— кричу,— а то втопить!» —«Зашморгнуло на руці, не відчеплю!» — Тільки-но я вхопився за дідового човна, а воно як потягло, як поперло, як поперло! Дотягло нас аж туди до Вишеньок, а тут, хвалити Бога, пішов сом понад берегом і я встиг за кущ на березі вхопитися... Смикало воно, смикало — не візьме. Я міцно за кущ держуся, а воно, видно, втомилося... «Шворка ослабла, слава Богу!» — каже дідок. «Тягніть!» — кажу. «Не підтягну». Аж ось і сам сом виринає і перевертається голічéрева на воді. Вуса ворушаться, і бульби з рота бульботять. Так ніби не скаже: «Ох, і стомився ж я...» (*Остап Вишня. «Сом».*)

П. Підготуйтеся до усного переказу тексту. Продумайте, як можна в цій розповіді використати вигуки з різним значенням.

7. Запам'ятайте стійкі вислови, що виражають вітання та побажання.

Добридень! Добрий день! Доброго ранку! Добрий вечір! Привіт! Вітаю! Здоров! З приїздом! Поздоровляю вас! Зі святом тебе! Вітаю з днем народження! З Новим роком! З Різдвом Христовим! Щасливих вам свят! Зичу вам здоров'я, щастя, успіхів! Бажаю вам приємних свят! На здоров'я! З роси й води!

§65 *Деякі особливості вживання вигуків*

Спостереження

1. Простежте, як вигуки виділяються у вимові й на письмі.

1. *Ах,* скільки радості, коли ти любиш землю. (*П. Тичина.*) 2. *Гей,* сідлайте коней, хлопці-молодці, та збирайтесь в гості! (*Народна творчість.*) 3. *Ох!* Зірка в серце впала. (*Леся Українка.*)

2. Слова *о, ой* можуть бути і вигуками, і підсилювальними частками. Прочитайте вголос речення й дослідіть, коли після

о, ой робиться пауза й ставиться кома, а коли цього не робиться.

Вигуки: 1. *О*, які рясні навесні сади! (*В. Сосюра.*) 2. *Ой*, не буть, видно, весні, як у грудні грому, коли до нас говорять по-чужому. (*П. Тичина.*) 3. *Ой*, буде тобі на горіхи від батька! (*М. Кропивницький.*)

Частки: 1. *О* земле, велетнів роди! (*П. Тичина.*) 2. *Ой* чого ти, тополенько, не цвітеш, чом пожовклу головоньку хилиш-гнеш? (*О. Олесь.*) 3. *Ой* ти, дівчино, з горіха зерня, чом твоє серденько колюче терня? (*І. Франко.*)

3. Простежте, яким членом речення можуть виступати вигуки. Чи в такому разі вони виділяються комами?

1. Коли це — *рипнули* двері.— Коли це — *рип* двері. (*С. Васильченко.*) 2. Баба *зиркнула* у двері.— Баба *зирк* у двері. (*М. Черемшина.*) 3. Те *хакання* зупинило його серед хати.— Те *хха!* зупинило його серед хати. (*М. Коцюбинський.*) 4. І я вже не чую ні *хававкання*, ні *підпадьомкання*.— І я вже не чую ні *«ха-вав»*, ні *«пать-падьом»*. (*Остап Вишня.*)

Вправи

1*. Речення перепишіть, ставлячи, де треба, після *о* та *ой* коми.

1. О море радості безкрає, чи я тебе перепливу? (*В. Симоненко.*) 2. О як нам гарно йти проти вітру в ранній час. (*П. Тичина.*) 3. О земле! Ти — небо для мене,— і небо для мене — земля. (*В. Сосюра.*) 4. О хотів би я всі мови знать, усі країни облітать. (*М. Рильський.*) 5. Ой упала зірка з неба у колиску до дитини. (*Р. Братунь.*) 6. Ой хлопчику хороший мій, чому ти плачеш? (*А. Малишко.*)

2. І. У прислів'ях знайдіть вигуки й визначте, якими членами речення вони виступають.

1. «Будь ласка» не кланяється, а «спасибі» спини не гне. 2. Яке «помагайбі», таке й «доброго здоров'ячка». 3. Півня на заріз несуть, а він каже: «Кукуріку!» 4. У роботі «ох», а їсть за трьох. 5. Зробив з лемеша пшик. 6. На словах як на органі, а як до діла — ані гугу. 7. Не кажи «гоп», поки не перескочиш.

II. Поясніть зміст наведених прислів'їв.

3. У поданих реченнях виділені іменники та дієслова замініть вигуками. Чи щось змінилося у висловлюваннях?

1. Зозулине *кування* м'яко линуло з гущавини лісу. 2. Заєць *стрибнув* уліво, *стрибнув* управо — і тільки закурило за ним. 3. Я *зиркнув* на дорогу: коні скарапуджені мчать. 4. З кущів почулося загрозливе *гарчання*.

4. Подані назви різних птахів поєднайте з дієсловами, що називають їхні голоси. Від яких вигуків утворено ці дієслова?

Ворони, голуби, горобці, гуси, качки, кури, орли, перепели, солов'ї, сороки.

Дієслова: витьохкують, воркують, ґелґочуть, каркають, кахкають, клекочуть, кудкудакають, підпадьомкають, скрекочуть, цвірінчать.

5. Прочитайте народну усмішку. Перекажіть її, вживаючи вигуки.

Ішли лісом батько з сином. Син — попереду, батько — за ним. От син потягнув за собою гілляку, що нагнулася над стежкою, та й пустив. А вона лусь батька по лобі!

— Ой,— скрикнув батько,— щоб тобі добра не було! Ну й б'ється.

— Е, подякуйте, тату, що я ще придержав ту гілляку, а то б не так луснула,— відказав син.

— Спасибі тобі, сину, що ти такий уважний,— подякував батько.

6. Прочитайте уривок з народної пісні, знайдіть у ньому вигуки, поясніть їхнє вживання.

Ой гиля-гиля,
Гусоньки, на став!
«Добривечір, дівчино,
Бо я ще не спав!

Ой не спав, не спав,
Не буду й спати!
Дай же мені, дівчино,
Повечеряти!»

7. І. Прочитайте уривок. Випишіть з нього вигуки й поясніть їхню роль.

Уявіть собі таку картину: сидите ви над ставком рано-вранці. В руках у вас вудочка. На гачку — картопля. Ви дивитесь на поплавок... з такою увагою, з таким бажанням, з таким чеканням. І раптом поплавок — сіп! А вас у серце — штрик! Ще раз — сіп! Ще раз — штрик! І ось ваш поплавок поїхав-поїхав-поїхав і зник під водою... Ви за вудку — р-р-раз! — підсікли. І почуваєте, що в руках у вас щось тріпоче! І бачите, що волосінь ваша натяглася, як струна, а вудлище — дугою і тремтить! Є! Він, короп! Ведете його до берега... Ось короп уже біля берега. Ось виткнулася його голова, ось уже видно його спину. Він рветься, вигинається, б'є хвостом, скручується бубликом, вивертається... Серце у вас колотиться, дихаєте ви глибоко і прискорено. Ви вже бачите цього коропа або фаршированим, або маринованим, або просто смаженим, а з голови — юшку... Раптом — р-р-раз! Лясь! Ви — смик! — гачок порожній, а короп, на мить отетерілий, ще стоїть перед вами... Які хвилини!..

Взагалі коропа в даному разі у вас нема: зірвався.

Що робити?

Були такі випадки, що рибалка стрибав у воду, щоб ухопити коропа руками. Шубовсть! В одежі, в чоботях, з картоплею в торбинці... Даремно!

(Остап Вишня. «Короп».)

II. Перекажіть текст по-своєму, переказ запишіть, вигуки, вжиті в ньому, підкресліть.

8. Запам'ятайте стійкі звороти, що виражають прощання.

До побачення! До скорої зустрічі! Сподіваюсь, ми скоро побачимось! Бувайте здорові! На все добре! З Богом! Бувайте! Щасливо! Щасливої дороги! Усього найкращого! На добраніч! Добраніч!

НАШІ ВИГРАЛИ!

— Алло, це ти, Андрійку? Чув, наші виграли! У-ух!

— Не тільки чув, а й бачив.

— Хіба ти був на стадіоні?

— Ні, але я дивився по телевізору. Трохи запізнився, початку не бачив. Тільки ввімкнув — і очам своїм не вірю: наш воротар виймає м'яча із сітки. Це було на п'ятій чи шостій хвилині зустрічі.

— А я сидів на стадіоні й щосили кричав разом з усіма. Уявляєш, що там діялося? Ох, таку ж грубу помилку допустив наш півзахисник: послав м'яча на лівий фланг і — якраз у ноги нападникові гостей. Ми кричимо: куди б'єш? А він — ех!

— Потім наші пішли в атаку: б'ють по воротах противників: бах, бах, бах! А м'яч ніяк не влітає в сітку. То в штангу, то вище воріт, то наш гравець поза грою. Отаке!

— І нарешті: го-о-ол! Суддя сюр-сюр-сюр! Свистка не чути, трибуни ревуть. Гу-у-у! Ти б бачив...

— Я ж бачив...

— Ет, по телевізору. А ти б бачив на полі: підрізки м'яча, закручені кутові, фінти, фальшиві замахи, силовий тиск. Майже весь час м'ячем володіє наша команда.

— Але, пробач, противники теж були сильні: довгі паси, несподівані контратаки, щільний захист.

— Все одно наші перемогли: два забиті м'ячі проти одного. Повна поразка гостей.

— Та не така вже й повна, бо рахунок мінімальний. Але наша команда як-не-як має два очки. Ну, бувай. До побачення!

9. Прочитайте діалог, записаний Петриком. Знайдіть у ньому вигуки й поясніть, яку роль вони тут виконують. Спробуйте й ви передати подібну розмову про футбольний, волейбольний, хокейний чи якийсь інший матч. Запишіть її.

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Вигуки у вимові виділяються паузами, а на письмі комами або знаком оклику.

2. Коли *о, ой* вигуки, то після них робиться пауза й ставиться кома, коли це частки, то паузи немає й кома не ставиться.

3. Вигуки в реченні можуть виступати в ролі підмета, присудка, додатка. У такому разі комами вони не виділяються.

§66 *Підсумкове повторення тем «Службові частини мови» та «Вигук»*

1. Розкажіть про службові частини мови та вигук за поданим планом. Для ілюстрації кожного положення наведіть ще 3—5 власних прикладів.

I. Службові частини мови.

1. Повнозначні й службові частини мови: *сонце, теплий, шістнадцять, воно, світити, яскраво; біля, і, навіть...*

2. Особливості службових частин мови: *над, але, хай...*

II. Прийменник.

1. Визначення прийменника: *за деревом, на дереві...*

2. Походження прийменників: *з-під землі, край шляху, незважаючи на труднощі, близько дев'ятої...*

3. Вживання прийменників: *по дорогах, був у школі — була в школі, з поля — із степу — зі школи...*

4. Написання прийменників: *понад, попід, з-над, з-під, під час, незважаючи на...*

5. Розрізнення прийменників і префіксів: *по літньому полю — по-літньому, з гори — згори, на зустріч — назустріч...*

III. Сполучник.

1. Визначення сполучника: *і, та, щоб, якби...*

2. Сурядні сполучники: *і, та, але, проте, або, чи...*

3. Підрядні сполучники: *бо, щоб, тимчасом як...*

4. Одиничні, повторювані й парні сполучники: *і, та, або; і...і, то...то; не тільки... а й, як... так і...*

5. Вживання сполучників: *день і ніч; дні й ночі; і поле, і ліс, і гори; не тільки дорослі, а й діти...*

6. Написання сполучників: *мовби, неначебто, тож, таж, незважаючи на те що...*

7. Розрізнення сполучників та інших частин мови: *таж — та ж, теж — те ж, щоб — що б, якбúй — як би...*

IV. Частка.

1. Визначення частки: *тільки школа, наче сонце, не горить...*

2. Фразові частки, що оформляють речення: *так, ні, хіба, годі, що за...*

3. Фразові частки, що стосуються слів або словосполучень: *навіть, саме, то...*

4. Формотворчі й словотворчі частки: *би, хтозна-, -небудь...*

5. Вживання часток: *хотів би — хотіла б, що то, отак-то, зробив-таки, майже рік...*

6. Написання часток: *коли ж, хтозна-куди, абúяк, неначебто...*

7. Написання *не* з різними частинами мови: *неук, негайний, несамохіть, незалежність* (самостійність), *неправильний* (хибний); *не правильний* (а хибний, помилковий)...

V. Вигук.

1. Визначення вигука: *ох, геть, дзень...*

2. Розряди вигуків за значенням: *ах, цить, добридень, будь ласка, гуп, ме-е-е...*

3. Написання вигуків: *ой-ой-ой, ри-и-ип, до побачення, їй-бо...*

4. Виділення вигуків на письмі та у вимові: *ох, який день...*

5. Вживання *о, ой* в ролі вигуків і часток: *ой, болить; о люди...*

6. Вживання вигуків у ролі членів речення: *серце тьох, розляглося гучне «ура»...*

2. Прочитайте речення. Виберіть з них усі службові слова та вигуки й схарактеризуйте їх, користуючись цифровими

кодами відповідних таблиць (наприклад: *не тільки... а й — 122; ще — 11*).

1. Зозуля не тільки кує, а, захопившись, ще й хававкає, ось так: хав-хав-хав... (*О. Донченко.*) 2. Світанком жайвір вдарить у дзвіночки, і по його сріблястім голоску немовби й камінь відганяє тишу. (*А. Малишко.*) 3. Чорна хмара з-за лиману небо, сонце криє, синє море звірюкою то стогне, то виє. (*Т. Шевченко.*) 4. Нічого не було чути, тільки безперестанне, одноманітне, вічне шу-шу-шу... (*М. Коцюбинський.*) 5. Чи знаєш ти світання в полі або в задуманих садах, коли од щастя мимоволі сіяють сльози на очах? (*В. Сосюра.*)

3*. Речення перепишіть, частини, розділені косими рисками, напишіть разом, окремо або через дефіс.

1. Блиснуло сонце з/по/за гір в зеленому саду. (*А. Кримський.*) 2. Лише з/над хмар часом прилине прощання з літом журавлине. (*П. Тичина.*) 3. Ніч колихала так ласкаво, про/те не/спалося ні/як. (*М. Рильський.*) 4. Заграйте що/небудь, як ваша ласка. (*Леся Українка.*) 5. О як/би/то я міг повернути не/повторную юність мою! (*В. Сосюра.*) 6. Не/жартуй наді/мною, будь/ласка, і, говорячи, не/мовчи. (*В. Симоненко.*) 7. Пливе човен, води повен, та все хлюп/хлюп/хлюп. (*Народна творчість.*)

4. Прочитайте народну усмішку, визначте в ній усі службові частини мови та вигуки. Усмішку перекажіть усно.

Пішов один чоловік позичити воза, а той, у кого він позичав, помітив уже його та й каже:

— Та я б тобі, сину, дав, та ти, як рубаєш що або притесуєш, то далеко дуже од воза одходиш. Ще вкрадуть.

— Е, ні, дядечку, їй-богу! Що рубаю, то все до колеса.

— Тим-то як я тобі давав той раз воза, то все обіддя було порубано. Іди ж собі та більш і не навертайся.

5. Уривок запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Так ото їду я собі. Вже недалеко було до границі Таврії. Їду та варнякаю: «Степ широкий, край веселий — та й занапастили!» Аж ось лу-лусь! Віз боком, я

з воза, а на мене клунки й собака! Космач сам став,— розумна була коняка. Устав я, дивлюсь: еге!.. Обід надвоє! Що тут діяти — про запас колеса не було! Зирк сюди-туди — і села не видко. Ну, вже ж і не сидіти тут, курчат не висидиш. Загальмував я колесо, щоб не котилося, та помаленьку й ньо! Проїхавши гонів двоє, а може, й більш, став спускатися з гори, дивлюсь — селище! Зрадів. Добрався до першої хати, зараз тпрру! Впросився в двір, відпріг Космача і прийнявся лáгодить колесо. На мій талан знайшовся в селі і стельмах**, і коваль... А поки лáгодили, я розпитався, що за село і що за господар, у котрого я стояв на дворі. (*О. Кониський. «Антін Калина».*)

6. І. Прочитайте уривок, зверніть увагу на те, як чудово описано ранок. Уявіть цю картину.

І от я на возі, вмощуюсь за батьковою спиною. Викочуємо за ворота, а далі тісною піщаною вулицею на рівну й широку толóку**. І тут я побачив картину, якої ніколи не забуду.

Над лугом вставало сонце. Воно тільки-тільки виглянуло з-за обрію, і мені здалося: його рожевий круг котиться по землі, збоку від нас, і заглядає нам під саму підводу. Від нашого воза і від коней потяглася довга-довга тінь через усю толóку. Десь там, на далекому пагорбі, мерехтіли тепер здоровенні, на півнеба, колеса, і, мов крила вітряка, бігли й обертались спиці в тих колесах, повторюючи рух наших спиць.

Раптом я загледів ще одну чудасію. Ген під лісом брели й паслися якісь гривасті велетні-бронтозаври. Тільки потім, перехилившись за борт підводи, я роздивився, що то розтяглась на цілий кілометр тінь від наших коней. Через усе поле виросли в коней довгі ноги-підпори, і на них погойдувались величезні, як скирти, спини і голови Гнідка й Сірого.

А ми їдемо далі. Свіжо й розлого в полі, ліс виступає з-за пагорбів, і нам чути, як у лісі кує зозуля. Я нітрохи не жалію, що встав рано, що попросився на луги. Добре їхати на підводі вранці... (*В. Близнець.*)

II. Уявіть, ніби ви їдете на возі, а в природі тим часом відбувається диво: сходить сонце. Опишіть цю картину. Вживайте частки, вигуки, де це потрібно.

7. Прочитайте уривок. З'ясуйте, за допомогою яких мовних засобів авторові вдалося досягти високої емоційності в розповіді. Спробуйте й ви так само емоційно розповісти про цю або якусь іншу пригоду.

Неподалік розпростерився на схилі чималенький баштан, де набиралися солодкого соку під сонцем здорові, як цебра, кавуни й химерно поскручувані турецькі дині.

— А я бачив, як вовк кавуна цупить! — похвалився раптом чорнявий Івашко.

— Вовк? Кавуна?

— От, щоб я пропав — не брешу! Приповз, люципер, удосвіта, обстукав лапою — котрий стигліший, зірвав і котить. Я свиснув, а він як штурхоне кавуняку вниз: хіба ж не загуркотів у провалля!

Михайлик скоса блимнув на товариша.

— Кажу тобі — сам бачив! Ось ходім завтра на баштан: може ж, якраз приповзе... (*М. Пригара. «Михайлик — джура козацький».*)

8. І. Прочитайте початок казки «Журавель та чапля». Знайдіть частки й поясніть їхнє значення.

Був собі журавель — і задумав він женитися. «Кого ж би то взяти? Візьму чаплю! — думав журавель.— Вона мені по мислі! Якраз для мене!»

От приходить до чаплі та й каже:

— От я хочу тебе спитати, чи підеш за мене?

Подумала чапля та й каже:

— Ні, щось я не маю охоти за тебе йти!

— Ну як не маєш, то не маєш, Бог з тобою! — каже журавель і пішов собі.

Але згодом роздумалася чапля, приходить до журавля та й каже:

— Знаєш що? Я вже роздумалася і вже хочу йти за тебе!

— А! — каже журавель.— Ти роздумалась, і я тепер роздумався, не хочу вже тебе брати!

— Ну не хочеш, то й цур тобі! — каже чапля, пішла така розгнівана.

Тим часом журавель, як почав знов думати, розміркувався, йде знов до чаплі.

— Вибачай,— каже,— що я тоді так тобі відказав. Тепер я надумався і хочу-таки тебе брати!

(Олена Пчілка.)

II. Продовжіть казку.

§67 Повторення вивченого в 7 класі

Вправи

1. Повторіть §§ 6—7, 11—12. Випишіть з вірша усі дієслова і, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика дієслова в цілому» (§ 12), визначте їхню форму, вид, перехідність (наприклад: *хвилює — 221*).

Тепер мене хвилює мало
Все те, що замкнено в слова;
Не зап'яніє, як бувало,
З дзвінкої фрази голова.

Ні, все частіш кортить мовчати
Під шелест чуваних розмов
І вірш, нудьгуючи, початий
Забути й не кінчати знов.

Бо що тоді слова готові,
Коли сприймаєш без кінця
Все те, що не дається мові
Й не потребує олівця?

(Є. Плужник.)

2. Повторіть §§ 8—10. Форми дієслів на с. 268 розберіть за будовою за поданим зразком.

Слово і його транскрипція	Префікс	Корінь	Суфікс	Закінчення
подужають [подужайут′]	*по*	*дуж*	*ай*	*ут′*

Подужають, нездужаю, побачимо, пробач, недобачає, побачений, випишу, пишучи, записано, переписавши, написане.

3. Повторіть §§ 13—14. З поданих речень випишіть усі способові форми дієслів і, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика способових форм дієслова» (§ 13), схарактеризуйте їх (наприклад: *возвеличу — 130.112*).

1. Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово. **2.** Возвеличимо на диво і розум наш, і наш язик. **3.** І спочинуть невольничі утомлені руки. **4.** — Не кидай матері! — казали, а ти покинула, втекла. **5.** Якби зустрілися ми знову, чи ти злякалася б, чи ні? (*З тв. Т. Шевченка.*)

4. І. Повторіть §§ 15—20. Подані дієслова поставте в 2-й особі однини теперішнього або простого майбутнього часу і запишіть у дві колонки: 1) дієслова І дієвідміни; 2) дієслова ІІ дієвідміни.

Одягнути, знаходити, бачити, волокти, оголосити, гримотіти, збороти, брязкотати, тішити, воркотати, змогти, стукотіти, реготіти.

ІІ. З других букв прочитаєте два пропущені слова з вислову Т. Шевченка: *«Раз... серце вік не прохолоне!»* У трьох дієсловах повинна бути кінцівка -чеш, і ще у трьох — -тиш.

5*. Перепишіть вірш. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній особі теперішнього або простого майбутнього часу.

Ви (плакати)? У вас, напевне, горе,
І ваші сльози варті співчуття,
Та хай ніколи смуток не (побороти)
Нестримної любові до життя.

І хай чужа усмішка в ту хвилину,
Кому сьогодні щастя розцвіло,
Не (здатися) вам тупим ударом в спину
І не (пробудити) в серці зло.

(В. Симоненко.)

6*. Повторіть §§ 21—25. Дієслова *сісти, сідати, сидіти; лягти, лягати, лежати* поставте в 2-й особі однини наказового способу й запишіть у тому ж порядку.

7. Прочитайте уривок. Випишіть з нього дієслова у формі минулого часу та наказового способу.

Хоч кобзар Данило, почувши про Стецькове лихо, і взяв його в науку, та втовкмачував ту науку по-своєму. Перепадало Стецькові й кийком по спині, й бандурою по голові, коли виводив пісню не так чи, крий Боже, переінакшував думу, як йому здавалося, краще.

— Ой ти, вражий сину! А ти ж чого це на свій копил перевертаєш? Отой кобзар, може, ночей не доспав, не пив, не їв, як думу складав — щоб людям у пам'ятку було, бо це ж усе щира правда-бувальщина! Співай, кажу, отак, як є, не рущ ні словечка!

Запальний був дід, а таки, спасибі йому, навчив усього, що сам знав, а знав він без ліку пісень і дум, вже й не пам'ятав, котру в когось вивчив, а котру сам склав,— наспівав, мандруючи за січовим військом чи блукаючи з бандурою по Україні. (*М. Пригара. «Михайлик — джура козацький».*)

8*. Повторіть §§ 27—34. Дієслова поставте у формі пасивних дієприкметників. Поясніть, як це робиться.

В'їздити, обгородити, вимостити, відпустити, заплатити, розграфити, купити, пропилососити.

—

9. І. Прочитайте уривок і випишіть з нього всі дієприкметники та форми на -но, -то.

Люди орють землю, а літа — душу. Ох, і переорано її, оцю мужицьку душу, і вздовж, і впоперек, та на такі ж клапті, що не всякий втямить, як вона тіла тримається. Але тримається, мов іскра у кремені, бо має на своїй болючій пожмакованій основі кілька росинок надії...

І от довічна твоя надія — твоя земля — лежить перед тобою і ледь-ледь бринить потемнілою стернею. Але кращої музики, як ця, ніколи не чув Мар'ян. І в церкві не вражали так його великодні хори, як сьогоднішнє шелестіння стерні...

Мар'ян добрими і сумними очима вбирає надвечір'я, хрестом опускається на землю, припадає до її грудей. Він чує її обличчям, руками і серцем і довго-довго мовчить, а потім починає розмовляти із стернею, втішаючи її, що на́рік** тут буде червона пшеничка, що він сам її посіє, сам буде доглядати і косити. Він

побачив себе косарем на своєму полі і на неголеній щоці відчув сльозину. (*М. Стельмах. «Хліб і сіль».*)

II. Стисло перекажіть текст, вживаючи дієприкметники та форми на **-но, -то**. Переказ запишіть.

10*. Перепишіть речення, виділяючи дієприкметникові звороти.

1. Над луками залитими квітневою повінню холонув оранжевий вечір. (*Григір Тютюнник.*) 2. Від золотистих шапок дубів, від жовтого листу накупаного в сонці випромінювалось тихе сяйво. (*В. Близнець.*) 3. Оповитий тишею степ дихав пахощами росяних трав. (*Петро Панч.*) 4. Гола земля бита крилами вітру безнадійно сіріла під олив'яним небом. (*М. Коцюбинський.*)

11. I. Повторіть §§ 35—38. Утворіть дієприслівники й запишіть у три колонки: 1) дієприслівники недоконаного виду з суфіксом **-учи (-ючи)**; 2) дієприслівники недоконаного виду з суфіксом **-ачи (-ячи)**; 3) дієприслівники доконаного виду.

Сприяти, згадати, мстити, порушити, різати, устигнути, оздоблювати, бачити, перенести, вникати, сміти-ти, пахнути, оббігти, ойкати, перемогти, волочити.

II. З других букв, виписаних підряд, прочитаєте три слова з вислову Г. Сковороди: «..., *і ти пізнаєш світ*».

12. Прочитайте уривок, знайдіть дієприслівникові звороти і поясніть, як вони виділені на письмі.

Тимко знав, що дядькова коса не клепалася, відколи й куплена, і що він міг косити нею тільки тому, що в нього було сили, як у бика: вигостривши її тепер, як бритву, Тимко передав Павлові і з цікавістю спостерігав, що воно з того вийде.

Павло сяк-так, для годиться, помантачив** косу, поплював у руки, широко розставив ноги і, відвівши далеко назад косу, щоб, значить, був більший розгін, махнув нею по траві і впав на землю.

— Що ти їй зробив? — дивувався він, підвівшись під загальний регіт хлопців.

— Нагострив, дядьку...

— От молодчина! Оце коса так коса! — повеселішав Павло, уже не так з розгону заганяючи її в траву.

— Боже мій, скільки дурної сили в чоловіка! — похитуючи головою, промовив до себе Тимко, беручись і собі за косу і займаючи свою ручку. (*Григорій Тютюнник. «Вир».*)

13. Повторіть §§ 40—43. Прочитайте прислів'я. Знайдіть прислівники й з'ясуйте їхнє значення та походження.

1. Легко падати, але важко встати. 2. Тяжко пливти проти води. 3. Краще терпіти велике лихо, як зробити мале. 4. Шануй честь змолоду, а одежу знову. 5. Вийде правда наверх, як олія на воду. 6. Не щодня можна сіяти й збирати. 7. Ідеш удвох — дорога коротша.

14. І. Повторіть §§ 44—49. Сполучення слів запишіть у три колонки залежно від написання прислівників: 1) одним словом; 2) двома і більше словами; 3) через дефіс.

Обміркував (до)ладу, знає (аби́)як, узяв (хто́зна)де, (на)силу підвівся, пропав (бе́з)вісти, давай (по)простому, звик як(не)як, зустрілись сам (на) сам, розділив (на)четверо, (з)давна відомо, зжовк (по)осінньому, здійсниться кінець (кінцем), (з)малку вчися, (від)то́ді все змінилося, деренчить раз (у) раз, одягнений як(небудь), ойкнув (с)проквола, видадуть (на)гора.

II. З других букв перших слів прочитаєте вислів В. Симоненка.

15*. Прочитайте загадки і відгадайте. Перепишіть їх, розкриваючи дужки та вставляючи пропущені букви.

1. (У) трьох їдуть братці верх.. на конячці. 2. Виріс ліс, білий весь: пішк.. в нього не ввійти, на коні не в'їхати. 3. Рік(у)рік діжа віком накривається. 4. Пані пишна по лопаті вийшла, з річки воду пила, не (по)нашому говорила. 5. (С)переду п'ятачок, (з)заду гачок, а (по)середині ґудзики.

В і д г а д к и: качка, свиня, лід на ставку, мороз на шибці, пальці й олівець.

16. Запишіть уривок під диктовку, написане звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

В неділю раненько Онися прокинулась передніше за всіх. Їй не спалось, хоч надво́рі тільки що розвиднювалось. Вона встала, накинула жупан і вийшла в садок. Скрізь було тихо. В селі десь далеко було чути, як співали півні та ревли корови. Онися пішла стежкою

понад самою горою. Небо синіло, як широке шатро, й вкривало тиху, сонну землю. Внизу дрімала вода в Росі й тихо лисніла проти червоного неба. За Россю на поділлі, на рівниці неначе спав густий дубовий ліс. Садок на горі, високі береги Росі, вкриті лісами, неначе думу думали, дивлячись на Рось, на густий ліс, на червоне небо над лісом. Густа осіння роса аж додолу гнула ще зовсім зелений лист на дереві. (*І. Нечуй-Левицький. «Старосвітські батюшки та матушки».*)

17*. Повторіть §§ 51—55. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. Сім погод (на)дво́рі: сіє, віє, мутить, крутить, рве, (з)верху ллє, (з)низу мете. 2. (З)гори далеко, (на)гору високо — краще ніяк. 3. Як (з)верху погане, то (в)сере́дині (в)двоє. 4. Добрий чоловік, лиш у нього (з)за пазухи гадина сичить. 5. Робота мучить, (за)те годує й учить. 6. Хоч ти йди (в)ліс (по)дрова, а я буду (в)дома, хоч я буду (в)дома, а ти йди (в)ліс (по)дрова.

18. І. Запишіть уривок під диктовку, написане звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Марко вийшов з-під скелі, з гайка. Осяйне сонце глянуло з-за хмари, заблищало обмите дощем листя, зайнялися всякими кольорами росяні краплі. Маркові не хотілося йти в душну хату, але не хотілося вертатися й до похмурої скелі. Він повернув на стежку, що забіга́ла вгору, і виліз на скелю. Над ним сяло чисте, спокійне небо, під ним шелестів зелений гай, радісно тремтячи блискучим листям. Кілька пташок висвистували в ньому. Марко бачив се не один раз і міг до цього звикнути. Але сьогодні все це здавалося йому таким гарним, як ще ніколи досі. (*Б. Грінченко. «Сонячний промінь».*)

ІІ. Знайдіть у тексті всі прийменники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика прийменника» (§ 52).

19*. Повторіть §§ 56—59. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Як(би́) мені крила, крила соколинії, полетіла б я за милим, за дружиною. (*Т. Шевченко.*) 2. Я́к(би) я тепер хотіла у мале човенце сісти і далеко на схід сонця

золотим шляхом поплисти. (*Леся Українка.*) 3. І рости, і діяти нам треба так, що (б) аж гриміло з краю в край. 4. Гаптує дівчина й ридає — чи то (ж) шиття! (*З тв. П. Тичини.*) 5. А вона на що(б) не дивилася, де б не гуляла — всюди ввижаються їй дрімучі волинські праліси. (*М. Олійник.*) 6. То (ж) нехай до нашого порога люди топчуть стежки. (*І. Цюпа.*)

20. І. Повторіть §§ 60—65. Слова й словосполучення запишіть у три колонки: 1) написані окремо (двома і більше словами); 2) написані разом (одним словом); 3) написані через дефіс.

1. О/пів ночі, по/доброму, прийшов/би, раз/у/раз, із/за, один/на/один, з/рання, сніжно/білий, кінець/кінцем, усе/ж/таки, наче/б/то, о/цей, казна/коли, який/небудь, значно/більше, рано/вранці, таки/зробив, рясно/листий. 2. Скільки/завгодно, ані/скільки, в/основному, неначе/б/то, із/під, у/шістьох, крок/за/кроком, вряди/годи, тим/часом, вугле/видобуток, по/батьківськи, все/одно, с/краю, на/впростець, хтозна/з/ким, з'єднати/ся, адміністративно/територіальний, під/час, будь/як.

II. У кожному першому слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте: 1) початок вислову Ю. Яновського: «... *творчості*» (між другим і третім словами треба поставити тире); 2) закінчення вислову Лесі Українки: «*Герой...*».

21. Запишіть уривок під диктовку, написане звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Зараз-таки парубок запріг коні в чималий віз, і батько з сином виїхав з двора на степ до баштана.

Сонце ще високо стояло на небі. Спека стояла надворі, як звичайно буває в спасівку. Повітря було сухе, але здорове й тепле і таке прозоре, що на всі боки око захоплювало степи без краю. Синє й гаряче небо лежало над степом, неначе якась кругла покришка. На небі не було ані хмариночки!.. Одно пишне золоте сонце пливло між небом і степом, наче корабель по безодньому морі. Віз звернув з битого степового шляху й покотився по ледве примітних прикметах суголовка**. Незабаром і той суголовок зник, і віз покотився гладеньким степом. З-за густих будяків і всякого зела

незабаром висунулись баштани з довгими рядками високих соняшників. За соняшниками зараз з'явились рівні рядки гостролистої кукурудзи, насадженої кругом баштанів дуже рівними рядками. (*І. Нечуй-Левицький. «Хмари».*)

22. Прочитайте вірш, знайдіть у ньому прийменники, сполучники, частки, поясніть їхню роль у мові й особливості написання.

«Що це є Батьківщина?» — раз питалась Оля,
а батько радо відповів на це дитині:
«Знай, Батьківщина — це ріка, що серед поля,
поза селом, ген, попід лісом, тихо плине,
це в саді нашому дерева, зілля, квіти,
це на ланах пшениця злотокоса,
це той, що віє з піль, пахучий теплий вітер,
це на левадах скошена трава в покосах,
це наші всі пісні і молитви́ щоденні,
це рідна мова — скарб, якого ти не згубиш,
це небо, синє вдень, а серед ночі темне,
це, моя Олю, все, що ти так щиро любиш».

(Б.-І. Антонич.)

Альманах. *Твір двадцять четвертий* (Сашків)

РІДНА ЗЕМЛЯ

Хіба є щось у світі дорожче, ближче, краще, ніж рідна земля?

Тут ти робив перші свої кроки, пізнавав світ, знайомився з природою, з людьми. Тут ти вперше почув звуки материної мови й відчув себе людиною.

На цій землі ти усвідомив, що належиш до великої спільноти людей, яка називається рідний народ, і що ти багато в чому подібний до них — своїх людей. Ти зрозумів, що вони, незважаючи ні на що, все-таки скоріше поспівчувають тобі, прийдуть тобі на допомогу, ніж хтось чужий. Адже́ нас об'єднують одна історія, одна мова, ті самі звичаї.

Чи поїхав би я кудись за кордон, якби трапилась така нагода? Так, поїхав би. Хотів би побачити, як живуть інші люди, які в них міста, села, яка земля,

яке небо, як вони працюють і як відпочивають. Мабуть, в інших людей можна багато чого повчитися, багато що перейняти.

Але я нізащо не погодився б назавжди покинути Україну, хоч би як добре жилося там, у чужих краях. Як писав колись Тарас Шевченко, «хай би моя Батьківщина була найубогіша, найнікчемніша на землі, то й тоді б вона мені здавалася кращою за Швейцарію й усю Італію».

А наша Україна таки найкраща в світі. Де ще є така гарна природа, такі розлогі родючі поля? Де ще є такий величний Дніпро, такі зелені Карпати й мальовничий Крим? Нам треба тільки любити її і працювати для неї, землі рідної.

23. Прочитайте Сашкові міркування. А як ви вважаєте, чи можна назавжди покинути рідну землю? Свої міркування запишіть.

24. І. Слова й словосполучення запишіть у три колонки залежно від того, як треба написати частини, що в дужках: 1) разом; 2) окремо; 3) через дефіс.

(В)щерть наповнений, (на)випередки мчимó, здібний(таки), зрадів (по)справжньому, квіти (не)полито, (з)серéдини вийшов, (будь)яка погода, (на)добраніч вам, (із)за лісу, (хто)зна з якого боку, віч(нá)віч з літом, (чим)скоріш, зміцнювати день (у) день.

ІІ. З других букв перших слів прочитаєте побажання. Запишіть його.

Узагальнення відомостей про частини мови

Іменник

1. Початкова форма: а) має закінчення; б) нульове закінчення; в) незмінюваний.

2. Назва: а) загальна; б) власна.

3. Група за значенням: а) назва істоти: назва особи/ назва тварини; б) назва неістоти: назва чітко окресленого предмета чи поняття / назва нечітко окресленого предмета чи поняття.

4. Рід: а) чоловічий; б) жіночий; в) середній; г) не визначається (іменник уживається тільки в множині).

5. Відміна: а) перша (жіночого і чоловічого роду із закінченням *-а*); б) друга (чоловічого роду без закінчення *-а*, середнього роду, у якому не з'являється суфікс *-ат-* або *-ен-*); в) третя (жіночого роду без закінчення *-а*); г) четверта (середнього роду, у якому з'являється суфікс *-ат-* або *-ен-*); ґ) не визначається (незмінюваний, має форму прикметника або вживається тільки в множині).

6. Група (тільки іменники I та II відмін): а) тверда (з основою на твердий нешиплячий); б) мішана (з основою на твердий шиплячий та на *-яр* з наголосом на закінченні); в) м'яка (з основою на будь-який м'який та іменники з ненаголошеними *-ар*, *-ир* у непрямих відмінках).

7. Відмінок: а) називний (х т о? щ о?); б) родовий (к о г о? ч о г о?); в) давальний (к о м у? ч о м у?); г) знахідний (к о г о? щ о?); ґ) орудний (к и м? ч и м?); д) місцевий (н а к о м у? н а ч о м у?); є) кличний (х т о? щ о?, вживається тільки в звертаннях).

8. Число: а) однина; б) множина.

Прикметник

1. Розряд за значенням: а) якісний (відповідає на питання я к и й? і має ступені порівняння); б) відносний (відповідає на питання я к и й? і виражає відношення до предмета, дії чи обставини); в) присвійний (відповідає на питання ч и й?).

2. Ступінь порівняння (тільки якісні прикметники): а) вищий; б) найвищий.

3. Група відмінювання: а) тверда; б) м'яка (на *-ній* та *-їй*); в) на *-лиций*.

4. Рід: а) чоловічий; б) жіночий; в) середній; г) не розрізняється (в множині).

5. Відмінок: а) називний (я к и й? ч и й?); б) родовий (я к о г о? ч и й о г о?); в) давальний (я к о м у? ч и й о м у?); г) знахідний (як до називного або родового); ґ) орудний (я к и м? ч и ї м?); д) місцевий (н а я к о м у? н а ч и й о м у?).

6. Число: а) однина; б) множина.

Числівник

1. Розряд за значенням: а) кількісний: 1) власне кількісний; 2) збірний; 3) дробовий; 4) неозначено-кількісний; б) порядковий.

2. За будовою: а) простий; б) складний; в) складений.

3. Тип відмінювання: а) *один*; б) *два — чотири*, збірні; в) *п'ять — вісімдесят*; г) *сорок, дев'яносто, сто*; ґ) *двісті — дев'ятсот*; д) *нуль — мільярд*; е) порядкові.

4. Рід (тільки в числівників *один, два, обидва, півтора* та *нуль — мільярд* і в порядкових): а) чоловічий; б) жіночий; в) середній.

5. Відмінок: а) називний (с к і л ь к и? к о т р и й?); б) родовий (с к і л ь к о х? к о т р о г о?); в) давальний (с к і л ь к о м? к о т р о м у?); г) знахідний (як до називного або родового); ґ) орудний (с к і л ь к о м а? к о т р и м?); д) місцевий (н а с к і л ь к о х? н а к о т р о м у?).

6. Число (тільки в числівників *один, нуль — мільярд* і в порядкових): а) однина; б) множина.

Займенник

1. Розряд за значенням: а) особовий; б) зворотний; в) присвійний; г) вказівний; ґ) означальний; д) питальний; е) відносний; є) неозначений; ж) заперечний.

2. Тип відмінювання: а) особовий: 1) перша і друга особа; 2) третя особа; б) прикметниковий; в) числівниковий; г) власне займенниковий.

3. Рід: а) чоловічий; б) жіночий; в) середній; г) не визначається (*я, ти, ми, ви, себе, хто, що, скільки, стільки*, у множині).

4. Відмінок: а) називний; б) родовий; в) давальний; г) знахідний; ґ) орудний; д) місцевий.

5. Число: а) однина; б) множина; в) не визначається (*себе, хто, що, скільки, стільки*).

Дієслово

В цілому:

1. Форма: а) неозначена; б) способова; в) дієприкметник; г) на *-но, -то*; ґ) дієприслівник.

2. Вид: а) доконаний; б) недоконаний.

3. Перехідність: а) перехідне; б) неперехідне.

Способова форма:

1. Спосіб: а) дійсний; б) умовний; в) наказовий.

2. Час (тільки дійсний спосіб): а) теперішній; б) минулий; в) майбутній доконаний; г) майбутній недоконаний простий; ґ) майбутній недоконаний складений.

3. Рід (тільки минулий час і умовний спосіб): а) чоловічий; б) жіночий; в) середній.

4. Особа (крім минулого часу й умовного способу): а) перша; б) друга; в) третя.

5. Число: а) однина; б) множина.

6. Дієвідміна (для теперішнього і майбутнього доконаного часів): а) перша (*-е-, -є-, -уть, -ють*); б) друга (*-и-, -ї-, -ать, -ять*); в) архаїчна (*дати, їсти, повісти*).

Дієприкметник

1. За значенням: а) пасивний (перехідне дієслово); б) активний (неперехідне дієслово).

2. Рід: а) чоловічий; б) жіночий; в) середній; г) не розрізняється (в множині).

3. Відмінок: а) називний (я к и й?); б) родовий (я к о г о?); в) давальний (я к о м у?); г) знахідний (як до називного або родового); д) орудний (я к и м?); е) місцевий (н а я к о м у?).

4. Число: а) однина; б) множина.

Прислівник

1. Розряд за значенням: а) способу дії; б) міри й ступеня; в) місця; г) часу; ґ) причини; д) мети.

2. За походженням: а) первинний; б) від іменника; в) від прикметника; г) від числівника; ґ) від займенника; д) від дієслова; е) від прислівника; є) поєднанням різних повнозначних частин мови.

Прийменник

1. За походженням: а) непохідний; б) похідний.

2. Вжито з відмінком: а) родовим; б) давальним; в) знахідним; г) орудним; ґ) місцевим.

Сполучник

1. За значенням: а) сурядний: 1) єднальний; 2) протиставний; 3) розділовий; б) підрядний.

2. За способом уживання: а) одиничний; б) повторюваний; в) парний.

Частка

За значенням: а) фразова — оформляє речення: 1) стверджувальна; 2) заперечна; 3) питальна; 4) спонукальна; 5) окличка; б) фразова — стосується окремого слова: 1) підсилювально-видільна; 2) уточнювальна; 3) вказівна; в) формотворча; г) словотворча.

Вигук

За значенням: а) емоційний; б) спонукальний; в) вигук етикету; г) звуконаслідувальний.

Відповіді до вправ

2.2. *Робітничий гуртожиток. Обсяг робіт. Вважати можливим. Краяти хліб. Розкачувати тісто. Володар кубка. Здатний на подвиг.*

3.1. *День, мить, льон, дьоготь, країна, стоїть, стоять... в'є, в'ють, сиджу.*

4.11. *Шевченка, з Тарасом Шевченком, Шевченку, Кишкіним.*

5.2. І. *Ясніша, гіршого, смачніший, гордовитіший, дурніший.* ІІ. *Найдорожча, найбистріша, найсміливіша, найважчий, найближча.*

5.4. *Чужим, у чужій, чужими руками, чужою бідою, чужі гріхи, у чужій, з чужої.*

5.8. *Шестистам чотирьом, однією тисячею трьомастами шістнадцятьма, вісьмастами дев'яноста трьома, тисячу двісті, ста сорока дев'яти квадратним кілометрам, дві тисячі шістдесят один метр.*

9.4. Разом лише: *незчулися, непокоїлись, ненавиджу.* Усі інші — окремо.

9.5. *Справедливості немає, сили не має, такого не має, ваги не має, згоди немає.*

11.5. *Небезпеку, кілочка, горіха, зернятка, тої гілляки, свого добра, хліба, людину.*

11.6. *Піднялося, зібралися, скупаємось, повернемось.*

15.6. *Вилетить, повернеться; скажеш, вернеш, напишеш, зітреш, відрубаєш, приточиш; зложиться; помучить, научить; здобудеш, побачиш.*

15.7. М'який знак вставити лише в словах: *псується; гнеться, дереться; гучить, мовчить; водяться.*

16.3. Обидві форми правильні, тільки утворені від різних дієслів: *гуркотати* і *гуркотіти, свистати* і *свистіти, слатися* і *стелитися, хропти* і *хропіти.*

16.5. *Дбаємо, плачемо; стукотить, гуркотить; перескочиш; вернеться; ловить, ганяється; побачимо; платить.*

17.2. *Їжджу, сиджу, буджу, попереджу, суджу, обгороджу, тверджу, щаджу.*

18.1. *Дам* від *дати, даю* від *давати; розповім* від *розповісти, розповідаю* від *розповідати.*

18.3. *З'їси, дасть, не наїсися, не продаси, дам, об'їси, відповіси.*

20.3. *Летів, літав, сів, сидів, сідав, відповідав, відповів, гріб, тік, брів, зблід.*

20.4. *Загасло, опікся, звик, замкнув, вкрали, звила, прийшла, знесла.*

21.3. *Підводжуся й сідаю, стримить, спотикаються* і т.д.

22.2. *Рушав би, рушив би, рухався б, допоміг би, допомагав би* і т.д.

22.3. *То б туди пішов; то б туди не пішов; косив би, купив би; він би й робив; я б зварив.*

23.1. *Сид/ить/, сяд/е/, сідай/е/* і т.д.

23.3. *Захисти, захистімо, захистіть; захищай, захищаймо, захищайте* і т.д.

23.5. *Кохай, віддай, люби, не жалій, ушануй, ставай, не спи, вартуй.*

26.3. Разом тільки *немає.*

26.4. Разом: *недоїдає, недосипає; недомірював, недоважував.*

26.5. Разом тільки: *ніг немає.*

26.7. *Переквітує, перешумить, буде, загляне, пожуриться, впаде, скресне, цвітуть, зеленіє.*

26.10. І ті, і ті: одні від *слатися;* інші — від *стелитися.*

26.13. *Радітиму, радітимеш* і т.д.

26.14. *Привів, привела, привело, привели. Допоміг, допомогла, допомогло, допомогли.*

26.15. *Зустрінь, зустрічай, поздоров, поздоровляй, проведи, проводь, зв'яжи, зв'язуй.*

28.4. *Не знаючим, змокрілими, у тремтячому, пожовтіле, опалого, опадаючим.*

29.4. *Ознаменований, оснащений... попереджений, об'їжджений...*

29.5. *Вимощеному, не в'їждженою, збуджені, зачеплені, обгороджена.*

30.2. *В розколисаній, в невмираючій, опадаючого, жовтіючі та червоніючі, ревучих, виючих.*

31.2. Коми поставити після слів: 2) *дерева;* 4) *скелі;* 5) *каміння, листя.*

31.4. *...головами, обтиканими виноградним листом; ...акації, припорошені пилом; ...схожі на медуз рожеві*

хмарки; ...поле, засипане снігом; на припорошеній снігом палубі...

32.4. *Розплющеними, несподівана, жадана, нескінче́нними, незлі́чені, незнані, невблаганні.*

33.3. *Недопечений, не метена, не плетена, не навчений, не привчений, необгородженім, не прив'язане.*

33.4. *Небачене, нечуте, немовлене, не збавлене, не здолане.*

34.4. *В'їжджено, з'ясовано, погоджено, посаджено, обіцяно, розкрито, почуто.*

34.7. *Чи їх постріляно, чи їх порубано, чи... забрано.*

36.4. *Збиваючи, заливаючи, зриваючи, плигаючи, ховаючись.*

36.6. *Граючи, випромінюючи, розсипаючи, блискаючи, прошиваючи, згинаючи, одгортаючи.*

37.3. *Здобувши, захопивши, розбивши, знищивши, розташувавшись, дочекавшись.*

38.3. *Залишивши рідні ліси, вони...; ...гіллі і, заплющивши очі, дрімають; ...на кома́х, ловлячи їх...*

38.4. Коми поставити після слів: *катів, мети, хребтів, ідуть, ламаючи.*

38.5. *Коми поставити після слів:* 1) *троянди, нескупім;* 2) *миготять;* 3) *степ, тіні;* 4) *і, об них;* 5) *лине, і, пролітаючи.*

39.9. *Коми поставити після слів: стежечка, ногами, горб, по полю, смуток, з полів, яблука і, сказавши.*

41.4. *Довкруги́, допі́зна, обі́руч, на́скрізь, опі́вночі, попе́реду, горілиці.*

41.5. 1. *Нікóли, нідé.* 2. *Ніяк.* 3. *Ні́як.* 4. *Ні́коли.* 5. *Ні́де.*

44.3. *Помалу, замолоду, по-своєму, звисока, по-вовчому, змолоду, здалеку.*

45.3. Обидва варіанти правильні: написання тут залежить від змісту, який вкладаємо у висловлювання.

45.4. 1) *З гори, на гору;* 2) *згори;* 3) *до гори;* 4) *догори;* 5) *поволі;* 6) *по волі.*

46.3. *Начетверо, вдвох, вдруге, утретє, по троє, по-перше, по-друге, поодинці.*

47.3. *Несподівано, неважко, непомітно, недалеко, не легко, не по-буденному, де-не-де.*

48.4. *Де-не-де, щодуху, униз, раз у раз, один по одному, щодня, віч-на-віч.*

49.2. *Пішки, верхи, навкарачки, двічі, вночі.*

50.9. *По-своєму, спершу, потім, до землі, угору, по-вовчому, по заячому сліду, інколи, щодня, деколи, сяк-так, навскосяк, по-людському, зверху, всередині.*

52.3. *Без праці, під гору, з гори, на печі, на возі, в дорозі, до повної миски, з ложками.*

52.4. *Слово до слова, з ділом, про мед, у роті, на ласкаве слово, за грубе, без правди, від язика, від ножа, із свого язика, на чужому.*

53.2. *По горобцях, по людях, по всіх усюдах і кутках, по байраках і по садках, по хвилях блакитних.*

53.4. *Випливе з моря, неначе з кришталю, скотилось із неба, острів із моря, як із вікон.*

53.9. *Для пташки, по вовну, по воду, за свою справу, за чим, за правду, до моря.*

54.3. *Попід небом, з-під руки, під час жнив, незважаючи на спеку, із-за гаю.*

55.3. 1) *В гостях, додому;* 2) *до дому свого;* 3) *вдома;* 4) *в дому;* 5) *у домі;* 6) *по одежі, по розуму;* 7) *по одному слову;* 8) *по-вовчому;* 9) *зверху, всере́дині.*

57.2. *Повторювані сполучники вжито в реченнях 2, 4, 5.*

57.5. *Не тільки в лісі, а й у полі; не тільки місяць..., а й час; не лише красиве, а й корисне; не лише восени, а й навесні.*

58.3. *Тож, таж, таж, якби, якщо.*

59.4. *Співать про те, проте не промине, тож уночі, то ж було, про що б.*

61.2. *Що то, якби-то, що ж то, що то за, нібито, якби-то далися.*

61.3. *Начиняю таки, все-таки, таки земля, таки бажає, таки рветься.*

63.2. I. *З неправдою, не вернешся, нечесно, не мило, не зич, не ліпший, не обіцяючи, не зробити, не питаний, не битий, не варта.* II. *У невмілого, не болять, несмілого від невмілого не розпізнаєш, не дурниця, не годиться, небоже, не начетверо, не рідня, не гіркий, незнання.*

64.3. 1) *ах;* 2) *ой;* 3) *ох;* 4) *ух;* 5) *хе-хе-хе!;* 6) *добривечір;* 7) *гиля-гиля.*

64.4. Окремо: *будь ласка.*

65.1. Коми після вигуків поставити в реченнях 2, 4, 6.

66.3. *З-поза, з-над, проте не спалося ніяк, що-небудь, якби-то, неповторную, не жартуй наді мною, будь ласка, не мовчи, хлюп-хлюп-хлюп.*

67.5. *Плачете, поборе, здасться, пробудить.*

67.6. *Сядь, сідай, сиди; ляж, лягай, лежи.*

67.8. *В'їжджений, обгороджений, вимощений, відпущений, заплачений, розграфлений, куплений, пропилосошений.*

67.10. Коми поставити після слів: *луками, повінню, листу, в сонці, земля, вітру.*

67.15. *Утрьох, верхи, пішки, рік у рік, по-нашому, спереду, ззаду, посередині.*

67.17. *Надворі, зверху, знизу, з гори, на гору, зверху, всередині, вдвоє, з-за, зате, в ліс, по дрова, вдома.*

67.19. 1) *якбй;* 2) *як би;* 3) *щоб;* 4) *то ж;* 5) *що б;* 6) *тож.*

Тлумачний словничок

Ага́. Турецький пан.

Баранці́. Білі пінисті гребені хвиль; дрібні кучеряві хмарки.

Бри́жі. Дрібні хвильки на поверхні води.

Вака́ції. Канікули.

Ві́че. У давній Русі — народні збори.

Во́лок. Невелика сітка для ловлі риби.

Волхв. У давніх слов'ян — ворожбит, чарівник, жрець.

Ву́йко (*діал.*). Дядько по матері; *тут*: ведмідь.

Габа́. Тонке біле сукно.

Гли́вий (*діал.*). Сіро-жовтий.

Епіта́фія. Намогильний напис.

Зале́итчений (*діал.*). Прикрашений стрічками.

Ка́пище. Поганський храм.

Квадри́га. У стародавніх римлян — колісниця, запряжена чотирма кіньми.

Коря́к. Дерев'яний черпак, ківш.

Кре́до. Основні переконання, погляди.

Ла́ба (*діал.*). Лапа.

Ла́дан. Ароматна смола.

Ме́во (*діал.*). Марево.

Ми́чка. Пучок конопель або льону, приготовлений для прядіння.

Мол. Дамба, що захищає порт з боку моря.

Нагаяки (нога́йці). Тюркська народність, споріднена з татарами.

На́рік (*діал.*). Наступного року.

Оліфа́. *Тут*: олійні фарби.

Опа́ловий. Молочно-білий з райдужними відтінками та голубуватим чи жовтуватим полиском.

Осму́та (*діал.*). Смуток.

О́трок. Хлопець-підліток.

Па́відь (*діал.*). Повінь.

Па́доньку мій (*діал.*). Вигук, який виражає здивування, радість, переляк.

Пасте́ль. *Тут*: кольори неяскравого, м'якого тону.
Пла́вня (*частіше*: плавні). Заболочений берег річки.
Плай (*діал.*). Стежка в горах.
Полони́на. Гірське пасовище.
Поманта́чити. Погострити косу мантачкою.
Почи́нок. Веретено з намотаною пряжею.
При́пічок. Лежанка, прибудована до печі.
Притво́р. Передня частина церкви.
Пря́диво. Волокно конопель, льону, вовни, приготовлене для прядіння; пряжа.
Рінь. Грубий пісок, гравій на березі або дні річки.
Сап'я́н. Тонка м'яка виправлена шкіра.
Си́жа. Місце риболовлі.
Сливе́. Майже.
Смере́ка. Хвойне дерево, ялина звичайна.
Сполови́ти. Достигнувши, пожовтіти (про збіжжя).
Сте́льмах. Майстер, який робить вози, сани.
Суголо́вок. Незасіяна смуга між двома полями.
Толо́ка. Переліг, пасовище.
Чати́ння (*діал.*). Перегній у лісі.
Ша́нець. Окоп.
Яли́ця. Високе дерево родини соснових з м'якою плескатою хвоєю та великими шишками.

ЗМІСТ

Вступ 3
§ 1. Етапи історії української мови 3

Повторення

§ 2. Лексика 8
§ 3. Будова слова 12
§ 4. Іменник 15
§ 5. Прикметник. Числівник. Займенник 19

Дієслово

Загальні відомості

§ 6. Дієслово як частина мови 23
§ 7. Види дієслів 26
§ 8. Префікси дієслів 30
§ 9. Написання *не* з дієсловами 34
§ 10. Суфікси дієслів 37
§ 11. Перехідні й неперехідні дієслова 40
§ 12. Неозначена форма дієслова 44

Способові форми дієслова

§ 13. Способи дієслова 50
§ 14. Дійсний спосіб. Часи дієслова 54
§ 15. Теперішній і майбутній доконаний часи 58
§ 16. Визначення дієвідміни дієслова 63
§ 17. Чергування приголосних у дієсловах 67
§ 18. Архаїчна дієвідміна дієслів 71
§ 19. Майбутній час 73
§ 20. Минулий час 76
§ 21. Переносне вживання часів і числа дієслова 80
§ 22. Умовний спосіб 84
§ 23. Наказовий спосіб 87
§ 24. Переносне вживання способів дієслова 91
§ 25. Безособові дієслова 94
§ 26. Підсумкове повторення тем «Загальні відомості» та «Способові форми дієслова» 96

Дієприкметник

§ 27. Дієприкметник як форма дієслова 103
§ 28. Творення активних дієприкметників 107
§ 29. Творення пасивних дієприкметників 110
§ 30. Відмінювання дієприкметників 115
§ 31. Дієприкметниковий зворот 118

§ 32. Розрізнення дієприкметників і прикметників 121
§ 33. Написання *не* з дієприкметниками 127
§ 34. Безособові форми на *-но, -то* 129

Дієприслівник

§ 35. Дієприслівник як форма дієслова 133
§ 36. Дієприслівники недоконаного виду 137
§ 37. Дієприслівники доконаного виду 141
§ 38. Дієприслівниковий зворот 145
§ 39. Підсумкове повторення тем «Дієприкметник» та «Дієприслівник» 149

Прислівник

§ 40. Загальне поняття про прислівник 156
§ 41. Наголос у прислівниках 160
§ 42. Розряди прислівників за значенням 164
§ 43. Прислівники, утворені від прикметників за допомогою суфіксів *-о, -е* 167
§ 44. Прислівники, утворені від прикметників за допомогою префіксів 171
§ 45. Прислівники, утворені від іменників 175
§ 46. Прислівники, утворені від числівників 180
§ 47. Прислівники, утворені від прислівників 183
§ 48. Складні і складені прислівники 186
§ 49. Написання *и* та *і* в кінці прислівників 190
§ 50. Підсумкове повторення теми «Прислівник» 193

Службові частини мови

§ 51. Загальне поняття про службові частини мови 200

Прийменник

§ 52. Прийменник як службова частина мови 202
§ 53. Деякі особливості вживання прийменників 206
§ 54. Написання прийменників 211
§ 55. Розрізнення прийменників і префіксів 215

Сполучник

§ 56. Сполучник як службова частина мови 219
§ 57. Деякі особливості вживання сполучників 225
§ 58. Написання сполучників 228
§ 59. Розрізнення сполучників та інших частин мови . . . 232

Частка

§ 60. Частка як службова частина мови 236
§ 61. Деякі особливості вживання часток 240
§ 62. Написання часток 244
§ 63. Написання *не* з різними частинами мови 248

Вигук

§ 64. Вигук як частина мови 254
§ 65. Деякі особливості вживання вигуків 257
§ 66. Підсумкове повторення тем «Службові частини мови» та «Вигук» 262
§ 67. Повторення вивченого в 7 класі 267
Узагальнення відомостей про частини мови 276
Відповіді до вправ 279
Тлумачний словничок 284

Навчальне видання

ЮЩУК Іван Пилипович

РІДНА МОВА

Підручник для 7 класу

Затверджено Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Редактор *С. А. Бєлих*
Художник обкладинки і художній редактор *О. Я. Остапов*
Технічний редактор *Ц. Б. Федосіхіна*
Коректор *Л. М. Кулинич*

Підписано до друку 17.08.04. Формат 84×108/32. Папір офсетний.
Гарнітура шкільна. Друк високий. Ум. друк. арк. 15,12.
Ум. фарбовідб. 15,52. Обл.-вид. арк. 14,09.
Тираж 150 090 пр. (2-й завод 75 075—150 090 пр.). Вид. № 1.
Зам. № 4-393.

ТОВ «Арт-Освіта», 03150, Київ, вул. Анрі Барбюса, 56.

Свідоцтво ДК № 1688 від 12.02.2004 р.

Віддруковано з готових позитивів
у ВАТ «Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе»
61057, м. Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8

Цей підручник продовжує серію навчальних видань з рідної мови *Ющука І. П.*

У підручнику подано основні теоретичні відомості з розділів «Дієслово», «Дієприкметник», «Дієприслівник», «Прислівник», «Службові частини мови». Виклад матеріалу базується на спостереженнях за мовними явищами та тренувальних вправах оригінальної структури.

Теми з розвитку зв'язного мовлення представляє рубрика «Альманах». Вміщено тлумачний словничок, відповіді до вправ на правопис.

ISBN 966-8673-02-6

9 789668 673023